

HIC PHILOSOPHIA RESPONDET

Een 14e eeuwse, Laat-Latijnse commentaar
van Regnier van Sint Truiden op Boethius'
De Consolatione Philosophiae; een onderzoek
naar gedeelten van de commentaar op boek IV
en V.

door M.P. Angenent,
Utrecht, 1988

HIC PHILOSOPHIA RESPONDET

Een 14e eeuwse, Laat-Latijnse commentaar
van Regnier van Sint Truiden op Boethius'
De Consolatione Philosophiae; een onderzoek
naar gedeelten van de commentaar op boek IV
en V.

Doctoraalscriptie voor Wijsbegeerte aan
de Centrale Interfaculteit van de Rijks-
universiteit te Utrecht, door M.F. Angenent

VOORWOORD

Men maakt een einde aan de duisternis, en tot de uiterste diepte doorvorst men het gesteente in de donkerheid en in de diepe duisternis.

Deze uitspraak uit Job 28:3 kan volgens goed middeleeuws gebruik toegepast worden op de hier voor u liggende scriptie.

Men maakt een einde aan de duisternis verwijst ernaar dat de commentaar van Regnier van Sint Truiden na lange tijd weer enige aandacht krijgt.

Men verwijst naar de student die het waagde zich met deze commentaar bezig te houden. (Jac 3:2 "Want wij struikelen allen in velerlei opzicht ...").

maakt een einde aan verwijst ernaar dat deze student Regniers commentaar aan de vergetelheid meende te moeten onttrekken. (Pred. 12:12 "En overigens, mijn zoon, wees gewaarschuwd; er is geen einde aan het maken van veel boeken").

de duisternis verwijst naar het feit dat de commentaar van Regnier bedekt lag onder het stof van eeuwen. (Jes. 45:3 "En ik zal u geven de schatten der duisternis en de rijkdommen der verborgen plaatsen").

en tot de uiterste diepte doorvorst men het gesteente verwijst ernaar dat genoemde student zo ver is gegaan als hij kon in zijn onderzoek van deze commentaar.

en tot de uiterste diepte verwijst naar het feit dat welke middeleeuwse commentaar dan ook zijn geheimen nooit volledig zal prijsgeven en dat men slechts kan proberen zoveel mogelijk te ontsluiten. (Ps 64:7 "ten uiterste doorzoeken zij").

doorvorst men verwijst naar het onderzoek dat verricht moet worden om tot zo'n ontsluiting te komen. (Pred 1:13 "en ik zette mijn hart erop om na te vorsen en

onderzoek te doen naar de wijsheid in alles, wat onder de hemel geschiedt"; Pred 12:12 "en veel doorvorsen is afmatting van het lichaam").

het gesteente verwijst naar de inspanning die nodig is bij een dergelijk onderzoek: men dringt niet zo maar tot de kern door. (Deut. 32:13 "Hij deed hem honig zuigen uit de rots en olie uit het keihard gesteente").

in de donkerheid en in de diepe duisternis verwijst naar de betrekkelijke eenzaamheid waarin zo'n onderzoek verricht wordt.

in de donkerheid verwijst naar de avonduren, waarin het hoofd gebogen was over de commentaar van Regnier. (Spr. 7:9 "... in de schemering, aan de avond van de dag, ten tijde van de nacht en de donkerheid").

en in de (...) duisternis verwijst naar de duisternis waarin men tast als het gevoel ontstaat dat men er niet meer uitkomt. (Joël 2:2 "Een dag van duisternis en van donkerheid, een dag van wolken en van dikke duisternis"; Ps. 112:4 "Voor de oprechten gaat het licht in de duisternis op").

diepe verwijst er tenslotte naar hoe serieus zo'n gevoel genomen moet worden: het geldt uiteindelijk voor iedere onderzoeker. (Ps 88:7 "Gij hebt mij in de diepste kuil gelegd, in duistere plaatsen, in diepten"; Ps 69:16 "Laat de watervloed mij niet overstromen, noch de diepte mij verslinden"; Rom 11:33 "O diepte van rijkdom, van wijsheid en van kennis ...").

.... maar dit was mijn troost: er was ook licht. Ik dank dr. H.P.F. Mercken voor zijn kritische en steunende begeleiding; ik dank dr. R.C. Engelberts voor zijn advies; ik dank drs. C. Fortgens voor haar bemoedigende stimulans.

Maart, 1988.

Michiel Angenent

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD.....	1
INHOUDSOPGAVE.....	2
HOOFDSTUK I	Inleiding.....4
	Noten bij HOOFDSTUK I.....8
HOOFDSTUK II	Regniers commentaar: handschriften.....10
	H.II.1. Inleiding.....10
	H.II.2. Aantekeningen bij de tekstedities....11
	H.II.3. De tekstedities.....14
	1. R87r ^b 23-v ^a 41.....14
	2. R90r ^a 16-r ^b 48.....17
	3. R91r ^a 12-v ^a 1.....21
	4. R93v ^b 5-46.....25
	Noten bij HOOFDSTUK II.....28
HOOFDSTUK III	Regniers commentaar: de werkwijze.....29
	H.III.1. Inleiding.....29
	H.III.2. De commentaar in de 14e eeuw.....30
	1. De 'lectio'.....34
	2. De 'disputatio'.....37
	Noten bij HOOFDSTUK III.....42
HOOFDSTUK IV	Regniers commentaar: proloog en indeling.....46
	H.IV.1. De proloog.....46
	1. R1r ^a 1 -2v ^b 34.....46
	2. R2v ^b 34-3v ^b 3.....55
	H.IV.2. De indeling.....60
	1. De indeling der Consolatio als geheel.....60
	2. De indeling per boek.....62
	Noten bij HOOFDSTUK IV.....70
HOOFDSTUK V	Functie parafrase, 'notanda', 'construator'..77
	H.V.1. Inleiding.....77
	H.V.2. De parafrase.....82
	H.V.3. 'Notanda'.....86

	1. IV.p.6. 'Omnium generatio - Sive igitur'.....	86
	2. V.p.2. 'Est inquit - Que tamen ille'.....	105
	3. V.p.6. 'Deum igitur - Unde non'.....	121
	H.V.4. 'Construatur'.....	148
	Noten bij HOOFDSTUK V.....	158
HOOFDSTUK VI	Conclusie.....	165
	Noten bij HOOFDSTUK VI.....	168
	LITERATUURLIJST VAN DE VERMELDE EN AANGEHAALDE WERKEN.....	169
BIJLAGE I	Tekst parafrase, 'notanda', 'construatur'....	176
	1. IV.p.6. 'Omnium generatio - Sive igitur' (R126r ^a 42-128r ^b 26).....	177
	2. V.p.2. 'Est inquit - Que tamen ille' (R142v ^b 27-144v ^a 29).....	193
	3. V.p.6. 'Deum igitur - Unde non' (R156v ^b 30-159v ^b 8).....	206
BIJLAGE II	Schematische weergave van Regniers indeling van boek IV.p.6 - eind.....	223
BIJLAGE III	Vergelijking van Regniers commentaar met Alexander van Hales.....	230
BIJLAGE IV	Fotokopieën.....	235
	1. R1r ^a 1-3v ^b , Incipit primus liber.....	235
	2. R126r ^a 42-128r ^b 26 Omnium generatio rerum..	242
	3. R142v ^b 27-144v ^a 29 Est inquit etc.....	248
	4. R156v ^b 30-159v ^b 8 Deum igitur.....	254

Hoofdstuk I. Inleiding

In feite kan de hier voor u liggende scriptie beschouwd worden als een vervolg op de in 1982 afgeronde scriptie, die ik geschreven heb als besluit van mijn studie Nederlandse Taal- en Letterkunde aan de Rijksuniversiteit Utrecht (1). In die scriptie heb ik de commentaar van een anonieme Gentenaar op de De Consolatione Philosophiae van A.M.S. Boethius (2) voor wat betreft het negende metrum uit het derde boek onderzocht.

Uit dit onderzoek bleek dat deze Gentenaar (3), tenminste voor dit metrum, een andere, in het Latijn geschreven commentaar als basis voor zijn commentaar had gebruikt, namelijk die van een zekere Regnier van Sint Truiden (4). De Gent. laat zijn commentaar vergezeld gaan van een vrij beknopte en bondige filologische vertaling van de Consolatio, terwijl hij de commentaar van Regnier vrij vertaalt en gedeeltelijk inkort, gedeeltelijk uitbreidt. Waarschijnlijk heeft hij, naast de commentaar van Regnier, ook nog een andere commentaar gebruikt en voegt hij ook eigen opmerkingen toe. Het doel dat hij met zijn werk beoogd heeft, zal zijn geweest om een vrij breed, primair Nederlandstalig publiek dat (nog) niet (dikwijls) met de Consolatio in aanraking is geweest, de mogelijkheid te geven dit werk te (horen) lezen.

In vergelijking met de commentaar van Regnier heb ik kunnen concluderen dat de Gent. zozeer hiervan afwijkt, dat er van een nieuwe commentaar gesproken kan worden. G draagt een sterker christelijke stempel en legt minder nadruk op de Platoonse achtergrond van metrum III.9 dan R. Hij haalt meer dan R Aristotelische aspecten op de voorgrond. De commentaar is minder gedetailleerd in de uitleg van Boethius' tekst, minder systematisch en bevat meer niet-relevante uitweidingen dan R. Daardoor geeft G de indruk

minder wetenschappelijk te zijn dan R en ontleent hij zijn wetenschappelijke status vooral aan zijn achtergrond, namelijk aan R: "Vanuit inhoudelijk-filosofisch standpunt is G minder relevant dan R. Het diept filosofische problemen die met Boethius' tekst in verband staan, bepaald minder uit, en geeft slechts mogelijke interpretaties." (5).

Voor een onderzoek dat primair filosofisch gericht dient te zijn, leek G dan ook minder dan R in aanmerking te komen. Bovendien zou bij zo'n onderzoek naar G steeds meespelen dat de Gent. R als basis gebruikt heeft. Vandaar dat ik G uiteindelijk volledig heb losgelaten en mij alleen op R geconcentreerd heb en dan wel met name op zijn filosofische mérites. Ik heb onderzocht hoe Regnier zijn commentaar op de *Consolatio* heeft opgebouwd, hoe hij Boethius' woorden uitlegt en of hij bij deze uitleg blijk geeft van een eigen kijk op de tekst. De hiernavolgende scriptie is een verslag van dit onderzoek.

In de loop van dit onderzoek bleek dat Regnier gebruik heeft gemaakt van de *Summa theologiae* van Alexander van Hales. Regnier citeert Alexander op folio 158v^b36 - 159r^a14. Bij het opzoeken van dit citaat herkende ik grote stukken tekst in Alexander als aanwezig in Regniers commentaar. Ik heb vervolgens de onderwerpen die Regnier in de door mij geselecteerde gedeelten (6) bespreekt, bij Alexander opgezocht en vergeleken met Regniers commentaar (7).

Uit vergelijking van deze onderwerpen bij Alexander en Regnier bleek vrij snel dat er van grote overeenkomsten gesproken kan worden (8). Het is zeker niet altijd zo dat Regnier Alexander letterlijk volgt, maar grote stukken zijn wel letterlijk door hem overgenomen. Voor wat de 'parafrasen' en 'construatur's' aangaat (9), kan worden gesteld dat deze niet van Alexander afkomstig zijn. Dat zou ook vrijwel niet mogelijk zijn, aangezien zij nauw aansluiten bij de tekst van Boethius, en Alexander een zelfstandige beantwoording van 'quaestiones' geeft. Dat Regnier bij Alexander aansluiting kon vinden, hangt waarschijnlijk

hiermee samen dat Alexander, met name voor wat betreft zijn eeuwigheidsvraagstelling veelvuldig van de *Consolatio* gebruik maakt, met name in de argumenten 'pro' en 'contra'. Daar waar Regnier niet op Alexander terugvalt, is er òf sprake van een 'parafrase' of 'construatur', òf wordt de betreffende passage gevormd door een citaat van een andere 'auctor', b.v. Albertus Magnus (10), Calcidius (11), Lombardus (12), Cicero (13), òf is er sprake van een rechtstreeks terugvallen op het te becommentariëren tekstgedeelte van Boethius (14). Van de resterende gedeelten kan worden aangenomen dat zij van Regnier zelf afkomstig zijn. Met deze constatering zou een belangrijke doelstelling van deze scriptie, t.w. "Regniers eigen filosofische standpunt ten aanzien van de problematiek die door Boethius wordt aangesneden, scherper in beeld te krijgen" (15), bereikt zijn: Regniers eigen standpunt immers zou voor wat betreft een groot gedeelte van zijn commentaar uit niet meer bestaan dan een eclectisch selecteren van op Boethius tekst passende citaten uit Alexanders Summa.

Met dit antwoord is het onderzoek dat ik heb gedaan en het hiernavolgende verslag daarvan echter niet zinloos geworden. Regnier zelf geeft immers niet aan dat hij Alexanders Summa als een bron voor zijn door mij geselecteerde (6) commentaargedeelten gebruikt. Naar ik aanneem, zal een lezer van deze gedeelten, net zomin als ik, direct op het spoor van Alexanders Summa gezet worden. De tekst blijft, kortom, aan deze lezer dezelfde vragen stellen en problemen opleveren als ik in het hiernavolgende verslag aan de orde stel. Dat deze problemen en vragen eventueel opgelost en beantwoord kunnen worden vanuit het perspectief van Alexanders Summa heeft meer van doen met de wijze waarop Regnier zijn commentaar(gedeelten) heeft vervaardigd dan met de inhoud van de commentaar op Boethius' tekst, -los van Alexander.

Vandaar dat ik hier het verslag van mijn onderzoek, zonder de voorkennis van het gebruik dat Regnier van Alexander heeft gemaakt, laat volgen. Immers, ook zonder deze

voorkennis, kan Regniers standpunt ten opzichte van Boethius' tekst aan het licht worden gebracht. Het voorgaande geeft overigens nu al aan waar verder onderzoek van Regniers commentaar zich op zou kunnen concentreren:

- maakt Regnier ook buiten de onderzochte commentaar-gedeelten gebruik van Alexanders Summa of doet hij dat enkel in de(ze) filosofisch-inhoudelijk eruit springende gedeelten?
- hoe maakt Regnier gebruik van Alexanders Summa: is hij louter eclectisch of juist coherent en consistent in dit eclecticisme? Deze vraag zou mede met behulp van het hiernavolgende verslag beantwoord kunnen worden.
- maakt Regnier buiten de onderzochte commentaargedeelten ook gebruik van andere 'auctoritates', -filosofen of niet?
- kan er, ondanks het gegeven van het Leentje-buur-spelen bij Alexander, toch gesproken worden van een hem eigen kijk op Boethius' tekst?

Tenslotte zij opgemerkt dat er tot nu toe nauwelijks onderzoek is gedaan naar het filosofische gehalte van middeleeuwse commentaren op de Consolatio. Moderne studies betreffen meestal òf rechtstreeks de Consolatio zelf qua vorm of inhoud, òf betreffen uitgaven van (gedeelten van) middeleeuwse commentaren. Weliswaar heeft P. Courcelle (16) een aantal van deze commentaren bestudeerd en inhoudelijk met elkaar gerelateerd, maar van bestudering van afzonderlijke commentaren is vooralsnog geen sprake geweest.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK I.

- (1) Angenent (1982). Ik verwijs via auteursnaam met tussen haakjes daarachter het jaar van uitgave naar de literatuur zoals opgenomen in de literatuurlijst.
- (2) In het vervolg afgekort als Consolatio.
- (3) Afgekort als de Gent.; de commentaar kort ik af als G.
- (4) Afgekort als Regnier; de commentaar kort ik af als R.
Zie echter ook, hieronder H.II.
- (5) Angenent (1982), p.93.
- (6) Zie voor deze selectie: hieronder, HV.1.
- (7) Het gaat hierbij om de volgende "quaestiones" van Alexander:

'Aeternitas' (Alexander (1924) I, p.84-92)

Pars I Inq 1 Tract II Quaest IV De immensitate Dei quantum ad durationem.

Membrum 1 Quid sit aeternitas et quomodo de Deo probetur.

Caput 1 Quid sit aeternitas secundum nomen.

Artic 1 Utrum eadem est intentio nominis aeternitatis et sempiternitatis.

Artic 2 An aeternum dicitur univoce vel aequivoce de Deo et de creaturis.

Caput 2 Quid sit aeternitas secundum rem.

Caput 3 Quid sit aeternitas secundum definitionem.

Caput 4 Qualiter probetur de divina essentia aeternitas.

Membrum 2 De proprietatibus aeternitatis.

Caput 1 De immensitate aeternitatis.

Caput 2 De invariabilitate aeternitatis.

Caput 3 De unitate aeternitatis.

Providentia (Alexander (1924) I, p.281-290.)

Pars I Inq I Tract V Sect II Quaest III De scientia Dei relate ad regenda.

Titulus 1 De providentia divina (Deze bestaat in zijn geheel uit 8 capita).

Caput 1 An sit providentia.

Caput 2 Quid sit providentia.

Caput 3 Quomodo sit providentia.

Artic 1 Utrum providentia sit temporalis vel aeternum.

Artic 2 Utrum providentia sit simplex vel non.

Artic 3 Utrum providentia sit causa rerum et in quo genere causa.

Caput 7 De effectu providentiae.

Artic 1 Quis sit effectus providentiae.
Fatum (Alexander (1924) I p.304-309.)

Titulus 2 De fato (Deze bestaat in zijn geheel uit 5 capita).

Caput 1 An sit fatum.

Caput 2 Quid sit fatum.

Artic 1 Quid sit fatum secundum rem.

Artic 2 Quid sit fatum secundum definitionem.

Liberum arbitrium (Alexander (1924) II p.201-207.)

Inq II Tract III Sect II Quast II De potentia motiva angeli.

Titulus 1 De potentia motiva interiori angeli et eius actu.

Dist 1 De differentiis motivae interioris angeli.

Membrum 2 De motiva secundum electionem.

Caput 1 De libero arbitrio in se (Dit bestaat in zijn geheel uit 7 articuli).

Artic 1 Utrum liberum arbitrium sit in angelo.

Artic 2 Quid sit liberum arbitrium in angelo.

Artic 3 Utrum liberum arbitrium aequè sit in angelo et in homine.

Artic 4 Utrum similis vertibilitas sit vel fuerit in angelo et in homine.

Opvallend is overigens dat Alexander een gehele Titulus wijdt aan het 'liberum arbitrium' (Inq IV Tract I Sect II Quaest III Tit 3, Alexander (1924) II p.466-491), waaraan Regnier niets, behoudens eventueel R143v^a8-44, ontleent, misschien, omdat Regniers vraagstelling "of engelen vrijer zijn dan mensen" meer aansluit bij het hierbovenge-noemde artic. 3. Toch is het derde caput van Alexanders 3e membrum uit Titulus 3 (Alexander (1924) II p.481/2) getiteld Utrum liberum arbitrium sit commune homini et angelo.

- (8) Een overzicht van deze vergelijking is te vinden in Bijlage III.
- (9) Zie voor 'parafrases' en 'construatur' Angenent (1982), p.43 en hieronder H.V.1.
- (10) R158r^a35-158r^b16.
- (11) R127v^b1-20; R128r^a12-23.
- (12) R143r^b23-39.
- (13) R126r^b37-50.
- (14) b.v. R143r^a13-27.
- (15) Zie hieronder p.82
- (16) Courcelle (1967).

Hoofdstuk II. Regniers commentaar: handschriften.

HII.1. Inleiding.

Er zijn een drietal handschriften bekend (1) van het commentaar van Regnier op de Consolatio van Boethius:

- Hs. Luik, Bibliothèque Générale, 705, (afgekort: R).
- Hs. Parijs, Bibliothèque Nationale, lat. 14416, (afgekort Pl).
- Hs. Parijs, Bibliothèque Mazarine, 3859, (afgekort Pm).

Om vast te kunnen stellen welk handschrift het best gebruikt kan worden om de commentaar van Regnier te onderzoeken, heb ik kopieën van de commentaren van de verschillende handschriften op Boek III, metrum 9, vergelijkenderwijze onderzocht. (Dit heb ik mede gedaan in verband met de mogelijke relaties van deze handschriften tot de commentaar van de Gentenaar op de Consolatio in de incunabel (o.a. Utrecht, Universiteitsbibliotheek, rariora Y oct 1733, (afgekort: G) (2)). Dat ik hiervoor III.m.9 heb genomen, hangt samen met het feit dat ik op grond hiervan al eerder de relatie tussen de commentaar van de Gentenaar en die van Regnier onderzocht heb in mijn scriptie Nederlands.

Om de verschillen en overeenkomsten tussen de handschriften zo goed mogelijk tot uitdrukking te laten komen heb ik van gedeelten van dit metrum, uitgaande van het Luikse handschrift (3), tekstedities gemaakt, waarbij de verschillen en overeenkomsten in het voetnotenapparaat verwerkt zijn. Het gaat hierbij om de volgende, willekeurig gekozen gedeelten: R87r^b23-v^a41; R90r^a16-90r^b48; R91r^a12-v^a1; R93v^b5-46. Het doel van deze tekstedities is primair vast te stellen welk handschrift het best gebruikt kan worden om te onderzoeken wat Regniers filosofische mérites zijn in zijn commentaar op de Consolatio.

HII.2. Aantekeningen bij de tekstedities.

Onder aan iedere pagina in het notenapparaat staan alle afwijkingen die Pl en Pm vertonen ten opzichte van R. Vertonen beide gemeenschappelijke afwijkingen dan wordt dit via (P ...) aangegeven. Zijn deze gemeenschappelijke afwijkingen bovendien onjuist of volgens mij niet te prefereren boven de tekst in R, dan worden ze onderstreept weergegeven. Zijn er echter plaatsen waar (een van) beide handschriften m.i. te prefereren zijn (is) boven R, dan is dit in het notenapparaat af te lezen door de melding van wat R op deze plaats heeft.

Worden alle drie de handschriften op dezelfde plaats in het notenapparaat als afwijkend van de tekst vermeld, dan is er sprake van een emendatie mijnerzijds.

De in het notenapparaat gehanteerde tekens en afkortingen zijn naar Delatte (1938).

Uiteindelijk kies ik voor dat handschrift als basis voor verdere bestudering van Regniers commentaar, waarin zo min mogelijk emendaties hoeven te worden aangebracht om toch een zo helder en juist mogelijke tekst te verkrijgen. Met betrekking tot de Nederlandse incunabel dient te worden opgemerkt dat die Latijnse tekst voor verdere bestudering de voorkeur verdient die zo dicht mogelijk bij de Nederlandse vertaling ervan ligt. Uiteraard geldt dit voor de Nederlandse versie. Ten aanzien van een kritische uitgave van de Nederlandse incunabel verdient de Latijnse tekst, waarin de minste emendaties hoeven te worden aangebracht, de voorkeur.

Hiervan uitgaande kan worden gesteld dat R de voorkeur verdient als basistekst voor verdere bestudering van Regniers commentaar en wel om de volgende redenen:

- Pl en Pm wijken vaak gezamenlijk af van R.
- Pl en Pm wijken vaak gezamenlijk foutief (op inhoudelijke gronden) van R af. (Bij het vervaardigen van een stemma zouden ze waarschijnlijk op grond van deze en de vorige reden in één groep t.o. R kunnen worden ondergebracht.)

- Pl en Pm voegen nauwelijks iets aan R toe en zijn niet uitgebreider (4).
- Pl en Pm laten (soms relevante) informatie uit R weg. Met name valt hierbij het weglaten van de zin in R91r^a45-46 op (5).
- In hun afwijkingen zijn Pl en Pm vaak niet relevant (bijvoorbeeld het omdraaien van woorden, verspringfouten, het toevoegen van woorden als 'est' e.d.) of fout.
- R. volgt citaten van 'auctoritates' meer op de voet en beter dan Pl en Pm.

In Pl en Pm zouden derhalve méér emendaties moeten worden aangebracht, als een ervan als basistekst zou moeten dienen, dan in R. Het ligt derhalve meer voor de hand R als basistekst te nemen.

Bovendien kan worden gesteld dat R dichterbij G staat dan Pl en Pm, en wel om de volgende redenen:

- De al eerder genoemde zin in R91r^a45-46 komt wél in G voor (6).
- De door Pl en Pm gemaakte fout op R87r^b37 komt evenmin als in R in G voor (7), evenals andere door Pm en/of Pl gemaakte fouten.
- De door R gemaakte fout op R87v^a39 ('et aqua', door mij geëmendeerd), die bij Pl en Pm ontbreekt, komt ook in G voor (8).

Op grond van het bovenstaande kan derhalve gesteld worden dat R zowel als basistekst voor een verdere bestudering van Regniers commentaar; voor een verdere bestudering van de relatie tussen deze commentaar en die van de Gentenaar; als in verband met een eventuele kritische editie van deze commentaar van de Gentenaar in aanmerking komt.

Omdat echter ook in R geëmendeerd moet worden, is het van belang vast te stellen welke van beide andere handschriften als eerste in aanmerking komt om als basis voor eventuele emendaties in R te functioneren. Dit is op grond van het

gedane onderzoek niet zonder meer vaststelbaar, hoewel mijn voorkeur naar Pm uitgaat om de volgende redenen:

- Pm wijkt minder vaak foutief van R af dan P1.
- Pm schijnt mij toe nauwkeuriger te zijn dan P1: waar in Pm bijvoorbeeld verspringfouten voorkomen, worden deze in margine vaker hersteld dan in P1 het geval is.

HII.3. De tekstedities.

1. R87r^b23-v^a41

P1282r^a20-r^b36

Pm107r^a23-v^a5.

Primo igitur ostendit sapientiam, potentiam et bonitatem dei in gubernatione et creatione mundi et partium eius et tangit quatuor
25 causas mundi. Unde secundum hoc dividitur in quatuor partes: primo tangit causam efficientem; secundo causam finalem ibi Quem non externe; tertio causam formalem, ibi, tu cuncta superno; quarto causam materialem, ibi, perfectumque iubens. Dicit igitur primo sic: "O, tu, sator, idest creator celi et terre, qui
30 regis et gubernas mundum istum sensibilem ratione perpetua et sempiterna, et qui mandato tuo creasti tempus transitorium ad imitationem evi seu eternitatis immutabilis, et qui es in te immutabilis, principium tamen omnium mutationum et motuum, semper assiste Boecio." Unde hic
35 sunt quatuor particule: prima de mundi gubernatione; secunda de celi et terre creatione; tertia de temporis productione; quarta de dei creatoris immutabilitate et creaturarum mutatione.
@Unde circa primam particulam notandum quod per rationem intelligit sapientiam dei per quam omnia creata sunt et creata
40 reguntur vel per rationem intelligit providentiam rerum secundum quam omnia ordinatim, antequam fierent seu fiant, in mente divina provisa sunt, nec unquam aliquid aliter

26 causam] om. Pm // quem] que P1 queque Pm // ibi] idest R 28 materialem] formalem praem. Pm // igitur] ergo Pm 32 eternitatis] et add. P 33 qui es] quis P // tamen] autem Pm // omnium mutationum et motuum] omnis mutationis et motus P 34 hic] hinc R 35 sunt quatuor] inv. Pm 37 creatoris] creatura rum P 38 @] om. R // quod] @ praem. R // notandum] est praem. P // intelligit sapientiam] intelligitur sapientia P1 39 quam] quem P1 // dei] om. Pm // creata] creature Pm 40 intelligit providentiam] intelligitur providentia P1 41 ordinatim] re ordinantur Pm 42 aliter] aliud P

quam provisum est, contingere potest. @Secundo notandum quod proprie
differentia est inter 'eternum' et 'perpetuum', nam 'eternum' dicitur
45 quod nec principium habuit, nec finem habebit, ut solus
deus; 'perpetuum' vero quod ab illo principium habuit, sed
finem non habebit, ut anima rationalis et angeli. Unde
Ebrardus: "eternum vere sine principio, sine fine;

R87v^a

1 perpetuum, cui principium, sed fine carebit." Et igitur in
littera hec 'perpetua' potest legi dupliciter: uno modo
per synecdochen pars pro toto, scilicet 'perpetua' pro 'eterna', nam
ratio per quam deus regit mundum, cum sit idem essentia-
5 liter cum ipso deo, etiam non proprie 'perpetua', sed 'eterna' est.
Aliter potest dici quod ratio ista in se eterna est, sed in
comperatione ad ea que reguntur, habuit inicium, non secundum
esse, sed secundum esse regens, et secundum talem respectum 'perpetua'
dici potest. @Tertio notandum quod per hoc quod Philosophia dicit

"deum

10 gubernare mundum ratione et non themeritate fortune"
tangit divinam sapientiam. Per hoc etiam tangit petitionis
sequentis instantiam, nam cum totum mundum deus guber-
net et dirigat, Boecium etiam qui pars mundi est, regere
et ad summum bonum dirigere debet. @Circa secundam parti-

43 provisum] om. Pm previsim R // contingere] evenire P1 commutare Pm 44
eternum et perpetuum] inv. P 45 P1Pm principium habuit] inv. P // finem
habebit] inv. P 1 et] vel praem. // igitur] ergo Pm 2 in littera hec
perpetua] hec perpetua in littera P1 3 synecdochem] synodechem P1 synodo-
then Pm synonymicen R // eternal eterno Pm 4 quam] qua Pm 5 perpetua]
perpetuo P //sed (...) aliter] sed eternaliter P (9) 6 potest dici] dicitur
P1 inv. Pm (9) // ista] illa P 8 Pm sed (...) esse] om. Pm 12 instantiam]
iustitiam Pm 13 dirigat] dicuntur praem. Pm // etiam] et P // regere] om.
P1 14 et (...) bonum] om. Pm // particulam] partem P

48 Ebrardus: ?

- 15 culam est notandum quod tantum ponit deum esse creatorem
celi et terre -ut etiam dicit in Symbolo Apostolorum Petrus:
"Credo in deum, patrem omnipotentem, creatorem celi et
terre" -, quia ista duo sunt tamquam termini et principalia cor-
pora; alia vero intermedia sunt colligata istorum,
20 ut postea patebit. Secundo modo potest legi ut per celum
angeli, per terram homines et animalia intelligantur,
et sic esset methologia figura, ponens continens pro
contento. Tertio modo potest legi quod ponat celum tamquam do-
mum vel patriam ad quam omnis homo contendere debet;
25 terram vero tamquam exilium vel peregrinationem qua recte
eundo ad celestem patriam pervenitur. Quarto modo, ut per
celum intelligat speras celestes et speram ignis;
per terram vero solidam, nam ignis et terra sunt tamquam
mundi principalia fundamenta. Unde Plato in Thimeo:
30 "ut igitur exemplari cuius emulationem mutuabatur,
etiam numero similis esset, idcirco duo nec innumirabiles
mundi, sed unicus a deo factus est. Et quia corporu-
lentus visibilisque et contiguus erat merito futurus,
sine igne porro nihil visibile sentitur, nec vero
35 tangi quidquam potest sine soliditate, soliditas por-

18 ista] illa P // principalia] principatoria R 19 vero] autem P1 // intermedia] remedia Pm // istorum] illorum P 21 angelii] et praem. Pm // animalia] alia P // intelligantur] intelliguntur P1 24 contendere] preten- dere P 25 tamquam] om. Pm // vel] ex add. Pm 26 pervenitur] devenitur P1 devietur recte devenietur Pm 27 et] om. P1 28 ignis et terra] inv. P 29 mundi] om. Pm 30 igitur] ibi P // mutuabatur] etiam praem. P1 // cuius] cuius Pm 31 esset] in qua recte eundo ad celestem patriam devenitur praem. P1 // nec] om. P // duo (...) innumirabiles mundi] duos innumirabiles mundos P1 32 sed] sunt praem. P // sed] om. P1 34 visibile] visibilem R 35 quidquam] quamquam Pm // sine] sine sine P1 porro] vero P1

16 Symbolum Apostolorum Petrus, Cf Denzinger (1951), p.1-10.
29 Plato, Timaeus, 31B2 - 32C5, (ed. Calc., p.24 2-8)

ro nulla sine terra, -ignem terramque corporis mun-
di fundamenta iecit deus." Hec ille. Quinto modo potest le-
gi ut per 'terrarum' intelligantur duo inferiora elementa,
scilicet terra et aqua; per 'celi' duo superiora, scilicet aer et ignis
40 ut in principio Genesis: "In principio creavit deus
celum et terram, etc." @Circa eandem particulam notandum quod (...).

38 'terrarum'] 'terram' P 39 'celi'] 'celum' P // scilicet aer et ignis]
ignis scilicet et aer P1 ignis et aer Pm 41 etc] Secundo P

40 Gen. 1:1.

2. R90r^a16-r^b48 P1284v^a48-r^b6 Pm110r^b2-v^b10

@Secundo notandum quod notabiliter dicit "insita", idest naturalis et
originalis seu indistincta, ne quis credat
ipsam bonitatem esse in deo qualitatem acquisitam ex
multis operibus virtuosius, qui ab inicio non fuisset,
20 ut contingit in hominibus. Unde bonitas dei est ipse
deus, spiritus sanctus a potentia que est pater, et sapientia que
est filius eternaliter procedens, cum numquam fuerit deus
potens quin fuerit sapiens et bonus. Unde, cum Boecius
hic dicat "insita", Alanus dicit "innata". Unde Anti-
25 claudiani sexto: "Sed quia te fontem pietatis novimus
a quo livoris stimulum bonitas innata re-
legat". @Tertio notandum quod notabiliter dicit "forma sum-

39 et aequal om. R 16 notabiliter] notanter et // om. P // dicit] dicitur
P1 // naturalis et originalis] naturales et originales Pm 18 esset om. P 1
quil om P1 cum R // fuisset] fuissent Pm 20 contingit in hominibus] in
multis hominibus contingit P // deil om. Pm 21 est pater] inv. Pm 24 dicat
dicit P 27 relegat] religat // notabiliter] notanter P // formal] formam P

25 Alanus, Anticlaudianus VI.r.305/6.

mi boni", nam ipse deus est ipsum bonum, ad quod
omnia bona referuntur, in quo quidquid boni desideratur,
30 potest reperiri, ut patebit prosa sequente. @Ultimo
notandum circa hanc partem quod hec pars tracta est a Platone
in Tymeo, ubi sic inquit: "Dicendum igitur cur rerum
conditor fabricatorque geniture omne hoc insti-
tuendum putaverit. Optius erat; ab optimo porro
35 invidia longe relegata est, itaque consequenter cuncta
sibi similia, prout cuiusque natura capax beatitudinis esse
poterat, effici voluit. Quam quidem voluntatem
dei origenem rerum certissimam si quis ponat,
recte eum putare consentiam. Volens siquidem deus
40 bona quidem omnia provenire, mali porro nullius,
proutque eorum nascuntur natura fert relinqui propaginem,
omne visibile corporeumque motu importuno
fluctuans neque unquam quiescens, ex inordina-
ta iactatione redegit in ordinem, sciens or-
45 dinatorum fortunam confusis inordinatisque prestare."
Hec ille. Construatur; CONSTRUATUR: semper invoco te,
deum, quem cause externe, idest extrinsece, non

R90r^b

1 pepulerunt, idest non incitaverunt vel moverunt,
fingere, idest formare, opus, idest mundum, opus, inquam,
materie fluitantis, idest quod est ex materia sub diversis

28 ipsum] illud P 30 patebit prosa sequente] patet sequenti Pm 31 notandum
est add. P // tracta] tractata P 32 dicendum] dicendo Pm 33 omne] omnis P
34 putaverit] putaverat P // optius] optimus P 35 relegata] religata Pl 38
certissimam] certissima Pm // ponat] ponit Pl 39 consentiam] cum scientiam
Pl cum sentia Pm // deus] om. Pl 40 Pl omnia] communia Pl // provenire]
pervenire Pm // mali] ? Pl malis Pm // porro] vero Pl // nullius] in illiu
Pm 41 relinqui] reliqui P // propaginem] propagine Pm 43 unquam] ubique P
44 redegit] redigit P // ordinem] cedinem Pm 45 fortunam] formam Pm 46
componitur; construatur] sequitur Pl constructio Pm 1 pepulerunt] repule
runt P 3 est] om. P

31 Plato, Timaeus 29D8-30A5 (Calcidius (1962), p.22.17-p.23.3.)

formis fluitante. Et reguntur illi generati ex vi effectus
5 cause materialis, verum, pro sed, forma, idest complementum vel
perfectio, summi boni, idest summe bonitatis, insita, idest
non inherens accidentaliter, sed indistincta essentialiter,
forma, inquam, carens livore, idest invidia, semper pepu-
lit te. Et nota quod ille utsupra forma regit aut pepu-
10 lerit ex vi seumatis. Sequitur textus: Tu cuncta superno:
TU CUNCTA SUPERNO In hoc fine
versus et duobus sequentibus versibus philosophia tangit causam
formalem mundi, et dicit sic: "O, deus, tu fecisti
opus materie fluitantis, sed tu produxisti et dispo-
15 suisti illud ad similitudinem exempli superni, nam tu qui
es pulcerrimus, eternaliter in mente tua geris mundum
pulcrum, ad ymaginem cuius tu mundum istum formasti."
@Unde notandum quod omnes tam Christiani quam etiam Platonici vel
alii qui de mundi constitutione locuti sunt, duos mundos
20 asseruerunt: unum quidem intelligibilem architypum
exemplarem, alio vero sensibilem corporeum formatum.
Intelligibilis mundus dicitur "species" vel "ydea" que ante
sensibilis mundi constitutionem fuit et per omne evum
est in mente divina. Qui quidem mundus non distinguitur
25 a deo. Mundus vero sensibilis est iste mundus ex cor-
poribus celestibus elementisque mixtis a deo cre-
atus ad similitudinem mundi archytypi, sicut enim arti-

4 fluitante] fluitantur Pl fluitatur Pm // ex vi] cause vel add. Pm extra
R // 5 cause] om. Pm // verum] vero Pm // complementum] completio P 6
idest] videlicet R 7 accidentaliter] ? Pl accidente Pm 9 utsupra] nomina-
tus Pl // forma] om. Pm // regit aut pepulit] regitis alii pepulerunt Pl
regitur a pepulerunt Pm regitur a pepulerit R 10 ex vi] extra R // sequi-
tur] om. Pm // tu cuncta superno] tu cuncta superno ducis ab exemplo
pulchrum pulcherrimus (] pulcrius Pl) ipse mundum mente gerens similique
immagine formans (]formas Pm) (] expositio add. Pm) P 12 et] in add. P //
sequentibus versibus] inv. P 13 formalem mundi] inv. P 15 illud] id aliud
16 geris] agis Pm 18 etiam] om. P // christiani quam etiam platonici vel
alii] platonici quam christiani quam alii P 20 architypum] archipitum Pm 2
quidem] quidam Pl quedam Pm quondam R 25 distinguitur] distingutur Pm 26
elementisque] elementariis et R 27 archytypi] archipiti Pm

fex aliquis archam vel domum factururus prius totam
formam seu figuram illius in mente previdet ad
30 cuius similitudinem postea opus facit, non totum simul, sed
successive per partes, ita deus ab eterno formam
huius mundi et omnium rerum facturarum seu fiendarum
similitudines seu ydeas in mente sua habuit, antequam
hunc sensibilem mundum faceret, sed que in cognitione
35 dei eterna simul sunt provisa semperque presentia, hec
seriatim in tempore secundum quod provisa sunt, constat provenire.
@Secundo notandum quod iste similitudines in mente divina existen-
tes diversis nominibus nominantur. Aliqui enim dicuntur 'provi-
dentia dei', ut patebit libris sequentibus, sed beatus Joannis
40 ewangelista vocat 'vitam'. Unde Jhoannis primo: "Quod factum est,
in ipso vita erat." Item Plato vocat 'ydeas', cui concor-
dat beatus Augustinus libro lxxxiii^{um} questionum questione
lxxi^a, sic dicens: "ydee sunt principales quedam forme
vel rationes rerum substantiales atque incommutabiles, que
45 ipse formate non sunt et propter hoc eterne et semper
eodem modo se habentes, que divina intelligentia continentur,
et cum ipse neque oriantur neque interant, secundum eas
tamen formari dicitur omne quod oriri et interire potest."

28 archam] arcum P 29 in mente (...) huius mundi] om. P1 // formam seu] om.
Pm 32 facturarum] factarum R 33 habuit] ita deus ab eterno formam huius
mundi et omnium rerum facturarum seu fiendarum similitudines seu ydeas in
mente sua habuit add. P1 34 que] et P1 etiam Pm 38 enim] autem P //
nominantur] vocantur P1 39 patebit] patet in P 41 erat] etc add. Pm 42
beatus] om. Pm // libro] om. Pm 43 lxxi^a] lxxii P1 iii Pm 44 substantiales
subtiles P 46 se habentes] inv. P // continentur] continetur R 48 dicitur]
et praem. P // oriri] mutari et praem. Pm

40 Joh. 1:3-4

43 Augustinus, De diversis quaestionibus 83,1,46, (Migne, 40, kol. 30).

3. R91r^a12-v^a1 P1284v^b32-286r^b28 Fm111v^a1-112r^a13.

PERFECTUMQUE IUBENS. In hac
parte Philosophia seu Boecius ostendit causam materialem seu
partes principales mundi et illarum connexionem. Et
15 dicit sic: "O, deus, invoco te, qui iubes istum mun-
dum sensibilem perfectum componi ex partibus perfectis, scilicet ex
quatuor elementis." Deinde ostendit quomodo elementa sint coniuncta,
dicens: "O, deus, tu ligas elementa certis numeris, scilicet propor-
tionibus similibus vel ad similitudinem numerorum." Deinde ostendit
causam
20 illius ligature, dicens: "O, deus, tu ideo ligas elementa
numeris, ut elementa frigida convenient et compatiendo
iungantur calidis; et elementa sicca convenient humidis;
et etiam ne ignis, qui est elementum purius et subtilius,
evolet, idest magis sursum ascendat; et ne etiam terra,
25 in infimo loco mersa et maxime ponderosa,
possit magis descendere." Unde hec pars tres habet
particulas: prima est de perfectione; secunda de numerali
ligatura; et tertia de causa ligature. ¶ Pro prima
clausula notandum quod secundum Philosophum quinto Methaphysice
30 'perfectum' dicitur multipliciter: uno modo aliquid dicitur esse
perfectum cuius

12 perfectumque iubens] perfectumque ([perfectusque Pm) iubens perfectum
absolvere partes. Tu numeris elementa ligas ut frigora flammis arida con-
venient liquidis ne purior ignis evolet et mensas deducant pondera terras P
([sequitur textus add. P1 expositio; add. Pm) P 13 seu Boecius] Boecio P 14
partes principales (...) illarum] partem principalem (...) eius P 15 mun-
dum] mundus Pm 16 perfectum] om. P // componi] exponi P1 // partibus per-
fectis] inv. P1 17 sint] sunt P 18 proportionibus] proportionalibus P1 19
similitudinem numerorum] ad similem numerum Pm 21 et compatiendo (...) sic-
ca convenient] om. Pm 26 possit] posset P1 // descendere] ascendere P //
pars] libri add. Pm // tres habet] inv. P1 27 secunda] est add. Pm 29
quinto] quarto P 30 uno modo] unde P1 // aliquid] illud P // esse] om. P

non est accipere aliquam partem extra, videlicet quod ex omnibus
suis partibus integratum est, et sic mundus dicitur perfectus
in quantitate, quia ex partibus suis quantitativis integratur
nec contingit sumere aliquam partem extra mundum;
35 alio modo secundum virtutem et quod est eius quod bene non
habet excedentiam ad genus, ut perfectus medicus et per-
fectus fistulator, quoniam secundum speciem proprie virtutis in
nullo deficiunt; alio modo aliquid dicitur 'perfectum' in quan-
titate, ut quod dividi potest vel mensurari secundum
40 longitudinem, latitudinem et profunditatem, et isto modo capit
Philosophus 'perfectum', primo Celi, dicens mundum componi ex parti-
bus, idest elementis perfectis, et ipsum esse perfectum. Sic etiam
potest capi in proposito. Item alio modo potest sumi 'perfectum'
pro eo quod habet virtutem resistendi omni contrario, ne tota-
45 liter corrumpatur. Et isto modo mundus et elementa etiam dicuntur
'perfecta', nam licet elementorum particule corrumpi possint, tota
tamen aliqua elementorum

R91r^b

regio nec generari potest, nec corrumpi. Adhuc tamen alio modo
dicitur 'perfectum', cui nullus perfectionis gradus addi potest
et isto modo neque totus mundus sensibilis nec elementa sunt
perfecta, sed solus deus perfectus est. @Secundo notandum quod hec

31 quod] quia Pm om. R 34 partem] quantitatem R 35 modo] quod add. R //
virtutem] veritatem P // et quod est eius] om. P // quod] est add. P 36
habet] habens R 37 quoniam] quia Pm 38 dicitur] esse add. P 40 isto] illo
44 omni] om. P1 a Pm 45 et isto modo (...) nec corrumpi] om. P 46 elementa
rum] elementorum R 1 generari] generari R 3 isto] illo P // nec] neque P1

41 Aristoteles, De Coelo I, (268b.7-10).

5 prima particula tracta est a Platone in Tymeo, sic dicente:
"Igitur, quatuor illa integra corpora et sine ulla deliberatione
ad mundi continentiam sumpta sunt, ex omni quippe igni
et item totis reliquis aere, aqua, terra constructus
est. Nulla vel corporis vel potencie parte derelicta
10 contemptaque, proptereaue, ut perfectum animal esset, utpote
ex integris corporibus perfectisque conflatum; hoc am-
plius, ut eterne compos incolumitatis foret. Videbat semper deus
enim eam esse naturam corporis, ut ei facile importuna
caloris accessione vel econtra frigoris omniumque huiusmodi
15 que in magna sunt violenta et potentia, noceretur,
quo consilio quaque reputatione unum perfectum ex per-
fectis omnibus citra senium dissolutionemque composuit
formamque dedit ei congruam." @Tertio notandum quod de e-
lementis varie sunt opiniones. Unde secundum Constantinum elementum
20 est simpla pars et minima artus corporis. 'Simpla' dicit
quantum ad qualitatem, 'minima' quantum ad quantitatem. Cuius ex-
positio talis est: "Elementum est simpla pars, idest cuius non sunt
contrarie qualitates", sed quia hoc tantum videtur habere ossa et alia
omihomera seu corpora homogenia, igitur, ut remo-
25 veat illa, addit "minima", scilicet, que ita est pars alicuius

5 tracta est] tractatur P1 // in tymeo sic dicente] sic dicente in tyme P1
// sic] om. Pm 6 igitur] om. P // integral] perfecta P 7 mundi] s add. Pm /
ignil] igne P 8 et] om. P // aere, aqua] inv. P 9 nulla] ulla Pm 10 con-
temptaque] contenta P est add. Pm // proptereaue] @propterea Pm 11 corpo-
ribus] corporalibus Pm // conflatum] conflatis P 12 semper] om. P // deus]
enim praem. Pm 14 caloris accessionel] inv. Pm // omniumque] quia omnium Pm
15 violenta et potentia] violentaue potentia P1 violentiaue potentia Pm /
Pm noceretur] notarentur P1 votarentur Pm 16 quaque] quacumque P repu-
tationel] representatione P1 unum perfectum] inv. Pm 18 ei congruam] congre-
gari Pm 20 simpla] simplex Pm // artus corporis simpla dicit] om. P 21 P1
qualitatem (...) quantitatem] qualitatis (...) quantitatis P1 22 simpla]
simplex R 23 qualitates] qualitatis P1 // videtur] videntur P1 // ossa] om.
P1 24 omihomera seu] om. P // corpora homogenia] inv. P1 homogenia et
corpora Pm // igitur] ideo P // removeat] removeantur P1 removeant Pm 25
addit] additur P1 // scilicet que] inv. P

quod nihil sit pars sui. Ergo, secundum istum nullum istorum quatuor
que nobis videntur et elementa reputantur, est elementum,
videlicet nec terra, nec aqua, nec aer, nec ignis. Nullum enim
eorum est simplum qualitate, nec minimum quantitate. In terra
30 enim quam nos videmus, est aliquid calidi, aliquid frigidi,
aliquid humidi, et aliquid sicci, ut patet. Item ipsa que
tot regiones continet, simpliciter minima non est. Consimiliter
de aliis apparentibus nobis elementis deduci potest. Omnia
igitur ista secundum eum elementa dicuntur. Elementa vero nusquam
35 per se reperiuntur sensualiter, sed ratione divisionis intelliguntur
verbi gratia ut, si omne vinum iam actu aqua permixtum
foret, vinum purum sensu reperiri non posset, sed bene
ratione divisionis intellectualis. Et istud videtur confirmare
auctoritas Platonis que querit: "Quare magis illud dicatur
40 terra quam aqua, cum dissolvatur terra in aquam?" Et
subdit postea: "Illud non debet dici terram, sed terrenum."
Huic etiam opinioni videlicet concordare
Philosophus, quinto Methaphysice, sic dicens: "Elementum dicitur ex quo
componitur primo in existente indivisibili specie in aliam speciem,
45 ut vocis elementa ex quibus vox componitur et in que dividitur
ultima. Illa vero non adhuc in alias voces ab illa

26 quod] que Pm // sit] est P // ergo] igitur Pm 28 nec terra] om. P 29
eorum] illorum P // simplum] simplex Pm // nec minimum quantitate] quan-
titate minimum Pl nec etiam quantitate minimus Pm 30 enim] autem P //
aliquid calidi, aliquid frigidi] calidum, frigidum P 31 aliquid humidi et
aliquid sicci] humidum, et aliquid siccum Pm 32 continet] sustinet P //
simpliciter (...) est] non est simpliciter minima 33 nobis] om. Pm 34
igitur] enim P // elemental] elementata Pl R 35 per se reperiuntur] repe-
riuntur per se Pm // intelliguntur] intelligitur P // divisionis] dis-
tinctionis Pl ? Pm 36 vinum] unum Pl // actu] om. Pm // permixtum] unus
add. Pl 37 foret vinum purum sensu] vinum purum foret sensus purus Pm foret
purus sensus Pl 38 intellectualis] intelligibilis P // istud] id P //
videtur confirmare] inv. P 39 illud dicaturom. P 41 terram] terra P //
debet] debere R 42 etiam] om. P // videlicet] videtur P 43 quinto] quarto P
// dicitur] est P // ex quo] quo aliquid P 44 specie] seu Pl // speciem]
substantiam Pl 45 que] quo Pm 46 non] om. Pm // adhuc in alias voces] in
alias voces Pl in alias voces adhuc Pm // ab illa] a ipsis R

43 Aristoteles, Metaphysica V.3. (1014a).

specie diversas, sed et si dividantur, particule eiusdem speciei, ut aque particula aqua, sed non sillabe semper particula {R91v^a} est sillaba."

4. R93v^b5-46 P1288v^b16-289r^a6 Pm114v^a23-v^b31

5 Que cum secta

In hac parte Philosophia tangit intellectualem sectionem et motum anime. Et dicit sic: "O, deus, tu resolvis animam per membra consona; que anima divisa in duas partes est secundum longum. Et ille partes circumducte

10 sunt et curvate ad modum duorum circulorum seu orbium intersecantium se oblique. Ipsa etiam sic divisa movetur circulariter rediens ad pristinum punctum, perquirat etiam mentem et voluntatem profundam, scilicet divinam, et ad ymaginem seu similitudinem

15 mentis divine disponit corpora celestia." Unde hec pars continet quatuor particulas: prima est de sectione; secunda de motu; tertia de mentis divine inquisitione; quarta de ymaginali conversione. @Circa primam particulam notandum quod hec verba tracta sunt a Platone qui sic dicit:

20 "Omne etiam fere commixtum illud genus essencie consumptum erat huiusmodi sectionibus parcium, tunc hanc ipsam

47 et] om. P 48 aque (...) aqua] aqua (...) aque P // semper] supra P1 propter Pm 5 que cum secta] que cum secta (]consecta P1) duos motus glomeravit in orbes in semet reditura meat mentemque profundam circuit et simili convertit imagine celum P (] expositio add. Pm) 6 tangit] primo add. P1 // intellectualem] intellectionem P1 lectionem Pm 8 divisa] est add. P1 9 est] om. P1 10 duorum circulorum] inv. Pm 11 ipsa] illa P // etiam] om. P // sic divisa] inv. P 13 etiam] om. P 15 disponit] dispositis Pm 18 ymaginali] yma ymablo P1 // conversione] conversatione P // a Platone] om. P1 19 dicit] dicente P

seriem in longum secuit et ex una serie
duas fecit eamque mediam medie in speciem
X Graece littere coartavit, curvavitque in orbes.
25 quo adcoirent inter se capita, orbemque orbi
sic interseruit, ut alter eorem adverso, alter ob-
liquo circuitu rotarentur, et exterioris quidem circuli
motum 'eundem', quod erat eiusdem nature consanguineus,
cognominavit; interioris autem 'diversum'." Sed instaret
30 aliquis quod ipse Plato in eodem libro Tymeo ipsam
animam dicit esse invisibilem et incorpoream; ergo sequitur
quod non possit secari vel dividi. Respondetur quod, licet
ipsa anima non habeat corpus neque materiam, habet tamen
seriem secundum quam intelligitur relata ad singula
35 corpora que vivificat. Cum igitur in celo principaliter
sit duplex motus (unus ab oriente ad occidentem
qui est primi mobilis; alter ab occidente in
orientem qui est proprius planetarum), idcirco anima ad
illa mobilia relata in duas series
40 secta dicitur, non autem in duo corpora vel materias.
¶ Circa secundam particulam notandum quod anima dicitur moveri et in
se reverti non corporali conversione, nam ut dicit Plato
in Phredrone: "Ipsa anima immobilis est". Sed dicitur

23 in] om. P 24 X] om. P // curvavitque] mansitque P 25 adcoirent] adhuc
coirent Pm // orbi] ubi P 26 ut] vel P 27 rotarentur] revocarentur P //
exterioris] exteriores Pl // circuli] oculi P 28 motum] motu Pl // quod]
qui P 29 autem diversum] ad visum P 30 quod] quia R 31 esse] om. P // et
incorpoream] incorporeamque Pm // ergo] et igitur P 32 quod] quoniam Pl //
possit] potest Pm 33 ipsa anima] illa P // habeat (...) neque] habet (...)
nec P 34 quam] quod R 35 principaliter sit duplex motus] sit principaliter
duplex motus Pl sit duplex motus principaliter Pm 38 anima] omnia Pm // ad]
in P 39 relata] est add. Pl // in] om. Pm 40 non] nam Pm 41 particulam]
partem P // notandum] notatur Pm 42 conversione] contagionis aut recorda-
tionis add. Pm // nam] om. Pm // plato (...) ut vult] om. Pm 43 phredrone]
fredone Pl // ipsa] illa Pl

converti conversione cogitationis et recordationis, ut vult
45 Calcidius: "Corpore parente sibi anime gyris anfrac-
tibus, sicut corpus nostrum obsequitur motibus anime nostre".

44 conversione cogitationis et] in conversione contagionis aut Pl // vult:
dicit Pl 46 nostre] nostrum Pl

45 [Calcidius], Timaeus, p.152. 4-6.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK II

- (1) Courcelle (1967), p.415/6.
- (2) Zie Angenent (1982).
- (3) Dit handschrift was voor wat betreft metrum III.9 immers al door mij afgeschreven. Zie Angenent, (1982), bijlage IV.1.
- (4) Overigens geven beide wel steeds de volledige regels van de te becommentariëren tekst van Boethius, - terwijl in R slechts de beginwoorden van deze regels worden gegeven.
- (5) Zie hieronder p.22.
- (6) Zie Angenent (1982), p.136.18-24.
- (7) Zie Angenent (1982), p.111.22-23.
- (8) Zie Angenent (1982), p.113.18-21; en p. 70-71.
- (9) waardoor het 'uno modo' uit 2. niet verder wordt aangevuld. Het '... sed eterna est. Aliter ...' is waarschijnlijk door weglating van het 'est' verlezen tot 'sed eternaliter' en vervolgens zal het 'perpetua' later veranderd zijn in 'perpetuo' onder invloed van het adverbium 'eternaliter'.

Hoofdstuk III. Regniers commentaar: de werkwijze.

HI.1. Inleiding.

Over de wijze, waarop hij zijn commentaar op de Consolatio heeft samengesteld, zegt Regnier zelf vrijwel niets. Wel geeft hij in de proloog aan dat hij het een enorme zware taak vindt (1) die hij op zijn bevende schouders neemt, -vooral vanwege de diepgaande stijl en kunstzinnigheid van Boethius' werk, maar hoe hij te werk gaat of wat het doel is dat hij met zijn commentaar beoogt, geeft hij niet aan. Hoogstens valt uit het feit dat hij over zijn werk als 'expositio' (2) spreekt, af te leiden dat het hier om een commentaar gaat in schooltechnische zin (3).

Ook de aanvang van Regniers werk ("Incipit primus liber quinque librorum Boecij de consolatione Phylosophye") laat weinig los over zijn werkwijze. Hij laat zien dat het om de Consolatio gaat, maar, gezien de beginregel, zou het even goed een afschrift ervan als een commentaar erop kunnen betreffen. Uit het feit dat Regnier met deze beginregel rechtstreeks naar Boethius' Consolatio en niet via een uitdrukking als "Expositio super" of "Scriptum in" (4) naar zijn eigen commentaar erop verwijst, kan worden afgeleid dat het hem meer om die oorspronkelijke tekst te doen is dan om zijn eigen uitleg ervan (5).

Aangezien Regnier dus niet aangeeft wat voor methode hij bij zijn becommentariëren gebruikt, zal ik deze methode uit de commentaar zelf af moeten leiden. Ik ga er daarbij van uit dat hij daadwerkelijk aan de hand van een methode heeft gewerkt, -iets wat bij een eerste lezing van zijn tekst al spoedig duidelijk is (6) en wat ook erg gebruikelijk was bij het becommentariëren van een tekst in de 14e eeuw (7). Bij het achterhalen van deze methode is het dan ook nuttig gebruik te maken van algemenere gegevens over becommentariëren in de middeleeuwen.

IIII.2. De commentaar in de 14e eeuw.

De methode, waarvan gebruik werd gemaakt bij het schrijven van een commentaar op een auctoriële tekst, hangt nauw samen met de methode die de magister hanteerde om zijn leerlingen of studenten in te wijden in de kunst van het lezen en bestuderen van dergelijke teksten, -kortom met de wijze waarop er in de 14e eeuw onderwijs werd gegeven en genoten. Dit onderwijs vond voornamelijk plaats in twee soorten onderwijsinstellingen: de scholen en de universiteiten (8). De scholen (ook wel Latijnse of grammaticascholen geheten (9)) konden verbonden zijn aan een klooster, een kathedraal (de zgn. zuivere kapittelscholen), een parochiekerk (niet-kathedraal), of een stad (10). Het verschil tussen deze scholen was meer gelegen in de juridische status die elk ervan had door zijn verbondenheid aan klooster, kathedraal, kerk, of stad, dan in de methode of inhoud van het onderwijs dat er werd gegeven (11). Aangezien vrijwel alle genoemde instellingen in de 14e eeuw een school aan zich verbonden wisten, kan gekonkludeerd worden dat het totale aantal scholen in een bepaalde regio (het huidige Nederland bijvoorbeeld) vrij groot is geweest (12). Het onderwijs dat op deze scholen werd gegeven, bestond uit tenminste een drietal vakken, namelijk Latijn, logika en muziek. Op sommige scholen werd dit drietal in de hoogste klassen (13) uitgebreid met vakken als filosofie, ethiek, en (een keuze uit) retorika, rekenen, meetkunde en astronomie, maar deze uitbreiding vond vrij sporadisch plaats (14).

In deze vakken is de echo te horen van het onderwijs, zoals dit gedurende vele eeuwen in de Middeleeuwen geklonken heeft: het vaste vakkenpakket werd vanaf de 6e eeuw gevormd door de 'artes liberales', de vrije kunsten (meestal 7), waarvan de oorsprong teruggaat tot in de Griekse Oudheid (15): 'trivium' (grammatica, rhetorica, dialectica (het huidige logica)) en 'quadrivium' (arithmetica, musica, geometria, astronomia). Dat er op de grammaticascholen in de 14e eeuw in plaats van het vak rhetorica muziek werd

gedoceerd, is niet zo verwonderlijk als we bedenken dat de leerlingen van deze scholen tevens functioneerden als zangknappen in de kerk of kathedraal, waar de school bijhoorde (16).

Bedroeg het aantal universiteiten in West-Europa in 1300 nog een vijftiental, in 1500 was dit aantal al gegroeid tot meer dan zeventig (17). De mogelijkheid om universitair onderwijs te volgen was in de 14e (en 15e) eeuw dus behoorlijk toegenomen. Toch wordt door onderzoekers (18) van de geschiedenis van de Middeleeuwse universiteiten gesteld dat de 14e en 15e eeuw vergeleken met de 13e eeuw een tijdperk vormen, waarin "bepaalde factoren van verstarring en verval" (19) in de universiteiten niet genegeerd kunnen worden. Dit heeft dan niet zozeer betrekking op de maatschappelijke rol die de universiteiten speelden, -integendeel, die rol kan betrekkelijk groot genoemd worden (20), maar veeleer op de interne organisatie van het universitaire onderwijs. In de 13e eeuw was deze organisatie inhoudelijk en methodisch aan veranderingen onderhevig, die in de 14e en 15e eeuw werden geconsolideerd. De veranderingen in de 13e eeuw betroffen met name de inhoud van de 'artes liberales', die voor iedere student die een hogere opleiding wilde volgen, verplicht waren. Bestonden deze 'artes liberales' tot 1200 uit het genoemde trivium en quadrivium, waarbij het zwaartepunt vooral op het trivium lag, in de 13e eeuw gaat de studie van het quadrivium onder invloed van het (in het midden van de 12e eeuw herontdekte) werk van Aristoteles op in die van de natuurfilosofische werken van Aristoteles. "Van het oude trivium ontwikkelde zich de rhetorica tot de leer van de dichtkunst (ars versificatoria) en van de kanselarijtaal (ars epistolaria) alsmede van de preekkunst (ars prae dicandi). De dialectica ging op in, enerzijds, de studie van de logische werken van Aristoteles en, anderzijds, in de eigen schepping van de middeleeuwse logici, de zgn. terministische logica. De grammatica van het oude trivium kreeg een wat hybride karakter, doordat zij niet slechts een, overigens wel enigszins verflauwde, aandacht voor de zgn auctores (...) trachtte te cultiveren, maar tevens zich in sterke mate met de toen heersende terministische logica

associeerde en uitgroeide tot een wijsgerige leer van het taalgebruik (de zgn. grammatica speculativa)". (21). Zo groeide de artesfaculteit die voorheen een gewone op het hoger onderwijs voorbereidende faculteit was, uit tot een faculteit die vrijwel alle middeleeuwswijsgerige disciplines omvatte en die alleen nog in naam herinnerde aan het onderwijs dat er voorheen gedoceerd werd. De artes-faculteit kreeg, meer nog dan voorheen, de functie van basisfaculteit die een student moest hebben doorlopen, wilde hij aan een hogere studie als Rechten, Medicijnen of Theologie beginnen (22).

De schaarste en de daarmee samenhangende duurte van perkament en papier drukte gedurende de gehele Middeleeuwen een stempel op de wijze, waarop het onderwijs zowel aan scholen als universiteiten gegeven werd. Zo waren de primaire schoolleermiddelen, waarop de magister en zijn leerlingen aangewezen waren, de directe instrumenten van mond en oor, die werden uitgebreid door middelen als bord en krijt, lei en griffel, wastafel en stift (23). De magister was degene die kennis, primair mondeling, op zijn leerlingen overdroeg en deze hadden in eerste instantie slechts te luisteren. Bovendien was het op de grammaticascholen zo dat er vrij grote klassen waren (24), zodat de taak van de magister een schier onuitvoerbaar geweest moet zijn (25). Door het principe van de zelfwerkzaamheid en doordat leerlingen uit hogere klassen ingezet werden bij het onderwijs aan lagere klassen, kon deze taak enigszins worden verlicht. Bovendien waren roede en plak zeer gewone verschijnselen in het schoolonderwijs.

Doordat het middeleeuws onderwijs primair oraal was ingesteld, kan de schriftelijk neerslag van de middeleeuwse kennis die aan ons is overgeleverd, slechts een gedeelte beslaan van de toentertijd totaal aanwezige kennis: er moet een circuit van louter mondelinge kennisoverdracht hebben bestaan, die mét het vervliegen van de woorden voor ons verloren is gegaan. Overigens hadden magister noch leerlingen of studenten veel moeite met het orale aspect van het onderwijs. Dat moge blijken uit menig voorwoord op bestudeerde teksten, waarvan het volgende een voorbeeld is: "Ik

zeg terecht dat wij meer leren door te worden onderwezen door iemand dan door zelf te onderzoeken, want één gevolgde les is voordeliger dan tien lessen die op zich worden gelezen. Daarom zegt Plinius: 'De levende stem spreekt het intellect meer aan dan het lezen.', d.w.z. dan het inzien van boeken. En hij geeft als oorzaak hiervoor dat de uitspraak van de leraar, zijn gelaatsuitdrukking, zijn gebaren en gedrag, de toehoorders meer en effectiever laten begrijpen, en dat wat je van een ander hoort, zich dieper in de geest nestelt dan wanneer iemand op zichzelf studeert." (26).

Dienovereenkomstig verspreidden nieuwe argumenten en nieuwe meningen zich niet alleen in geschreven vorm. Hoe belangrijk de studie van manuscripten en de geschiedenis van hun bereikbaarheid voor de verschillende middeleeuwse geleerden ook is, nooit kunnen we op die manier het hele area van de middeleeuwse uitwisseling van ideeën achterhalen. Veel nieuwe gedachten verspreidden zich mondeling snel naar andere universiteiten door middel van reizende studenten en geleerden. Deze ideeënuitwisseling wordt dus niet ernstig beperkt door de schaarste aan boeken (27).

Mede door dit overwegend orale aspect van het onderwijs waren docenten zowel als leerlingen en studenten voor een groot deel aangewezen op hun eigen geheugen. De magister was bij wijze van spreken zijn eigen bibliotheek en hij moest ervoor zorgen dat zijn kennis zo getrouw mogelijk overgedragen werd op zijn leerlingen. Slechts weinigen immers, -alleen de gefortuneerden-, waren in staat om boeken voor zichzelf aan te schaffen. Kennis moest derhalve ook op een andere manier dan op het perkament of papier worden opgeslagen: in het geheugen. Vandaar dat het onderwijs niet alleen gericht was op het begrijpen van de stof, zoals dat tegenwoordig meer en meer het geval is geworden, maar vooral ook op het kunnen opslaan van kennis in het geheugen en op het trainen van het geheugen (28). Het Latijn op de grammaticascholen bijvoorbeeld werd geleerd aan de hand van grammaticaregels die in dichtvorm waren opgesteld, zodat het onthouden van de regels gemakkelijker was (29). Hieruit blijkt overigens ook dat het onderwijs zeker niet alleen maar oraal was. In een bepaalde betekenis speelde het boek

zelfs een allesoverheersende rol: het vormde de vaste basis voor het onderwijs. Ieder vak uit de 'artes liberales' kende zijn eigen standaardwerken, de zogenaamde 'literae', waarop men steeds weer terugviel en die tot in den treure werden bestudeerd en uit het hoofd geleerd. Betrof dit voor de scholen in de 14e eeuw vooral de werken voor grammatica en logica, in de artesfaculteit bestudeerde men vooral de werken van Aristoteles (30). Naast deze standaardwerken kon men kennis nemen van klassieke auteurs, zowel heidense als christelijke, door middel van 'florilegia', bloemlezingen, uit deze auteurs, die een schat aan kennis en levenswijsheid vormden (31). Vele uitspraken en citaten van deze klassieke auteurs die wij nu aantreffen in middeleeuwse werken, zullen aan deze florilegia ontleend zijn, aangezien aangenomen mag worden dat zij, vooral op de scholen, maar ook in de artesfaculteiten, eenvoudig uit het hoofd zijn geleerd.

De praktijk van het schoolonderwijs kwam er voor wat betreft de standaardwerken op neer dat de magister (of een van zijn oudere leerlingen als hulpje) een bepaalde passage voorlas en uitlegde, waarna de leerlingen haar uit het hoofd leerden (misschien door haar samen op te dreunen) en zij overhoord konden worden. Ten aanzien van de teksten der klassieke auteurs zal de methode vrijwel hetzelfde geweest zijn, zij het dat de magister meer aandacht aan de uitleg besteed zal hebben: ook hier las hij de te bestuderen tekst voor ('lectio') en onderbrak hij van tijd tot tijd zijn voorlezen om commentaar te geven. Zo verduidelijkte hij de tekst om er de diepere en verborgen betekenis van op te helderen. Deze wijze van werken is gedurende de gehele Middeleeuwen vrij stabiel gebleven op de scholen (32). Soortgelijk is de praktijk van het onderwijs geweest op de universiteiten, zowel voor wat betreft de Artesfaculteit als de hogere faculteiten (bijvoorbeeld Theologie) (33), zij het dat deze praktijk in de 13e eeuw aanleiding gaf tot een andere wijze van doceren en studeren dan tot die tijd het geval is geweest (34).

Het universitair onderwijs kende twee fundamentele oefeningen: de 'lectio' (lezing) en de 'disputatio' (dispuut).

1. De 'lectio'.

Via de lezing kwam de student in aanraking met de 'auctoritates' (gezaghebbende werken) van de door de universiteit voorgeschreven standaardwerken, die door de magister werden behandeld in de 'lectiones ordinariae'. Naast deze gewone lezingen waren er 'lectiones extraordinariae' waarin auctoriële werken werden behandeld die niet per se door de universiteit voorgeschreven waren en waarbij het niet om standaardwerken ging. De 'lectiones ordinaria' werden vooral aan het begin van de ochtend gehouden en wel door de magister zelf, terwijl de 'lectiones extraordinaria' tegen het eind van de ochtend of in de namiddag werden gehouden door assistenten van de magister (de baccalaurei). De laatste soort 'lectiones' waren bedoeld als overzichten van of aanvullingen op de 'lectiones ordinaria'.

Een derde, minder fundamentele, soort 'lectiones' waren de 'lectiones cursoria', waarin normaliter korte overzichten van de hoofdproblemen die aan een standaardwerk waren verbonden (35), aan bod kwamen.

De basismethode van zowel de gewone als de buitengewone 'lectio' was de volgende (36):

1. Allereerst werd, -eventueel voorafgegaan door een korte inleiding, waarin een verklaring van de titel, de aanleiding tot het schrijven, een korte uiteenzetting van de inhoud, de doelstelling van de 'auctor', de voordelen voor de lezer, en de plaats van het werk in de wetenschap konden worden uiteengezet (37)-, de te verklaren tekst hardop voorgelezen. Dit zou de eigenlijke 'lectio' genoemd kunnen worden: het voorlezen zelf.
2. Vervolgens werd door degene die de tekst behandelde (in geval dus van een 'lectio ordinaria' de magister, in een 'lectio extraordinaria' de baccalaureus) een logische analyse gemaakt van het plan dat de 'auctor' in zijn werk volgde. Meestal gebeurde deze analyse aan de hand van indelingen van het werk, die elk weer verder werden onderverdeeld (38). De indeling ging tot het niveau van de

afzonderlijke zin, soms zelfs woord. Steeds weer werd het verband aangegeven tussen het te bespreken gedeelte en de voorafgaande en/of volgende gedeelten, zodat het gehele werk toch in zijn geheel beschouwd bleef worden. Dit werd de 'divisio textus' genoemd.

3. Daarna volgde de eigenlijke commentaar op ieder gedeelte van de tekst die zojuist gelezen en ingedeeld was. De bedoeling van dit becommentariëren was de betekenis van de woorden van de 'auctor' en zijn bedoeling zo precies mogelijk te achterhalen. Dit gebeurde meestal op een drietal onderscheiden niveaus (39):

- het achterhalen van de grammaticale betekenis van de tekst: de 'littera' (40).
- het achterhalen van de letterlijke betekenis van de tekst: de 'sensus'.
- het achterhalen van de diepere betekenis van en de samenhang in de tekst: de 'sententia'.

Op deze wijze kon de uiteindelijke betekenis, die de 'auctor' aan zijn werk had gegeven, achterhaald worden, en kwamen de problemen die de tekst kon bieden, boven water. Bovendien werden de argumenten en redeneringen die de 'auctor' hanteerde, expliciet gemaakt en konden zij door de commentator worden gewaardeerd. Eventueel kon de commentator zijn oordeel erover geven en er een eigen standpunt tegenover innemen. Dit laatste gebeurde zeker niet altijd: de commentaar op het auctoriële tekstgedeelte kon variëren van een loutere parafrase van dat gedeelte (waarbij dan vooral 'littera' en 'sensus' beoogd werden) tot een uitgebreide en diepgaande interpretatie ervan die soms werd samengevat in de vorm van regels. Dit gedeelte van de 'lectio' werd de 'expositio textus' genoemd.

4. Aan het einde van de 'lectio' kon aandacht besteed worden aan extra moeilijke of belangrijke punten uit het in de 'lectio' besproken tekstgedeelte.

Dit laatste gedeelte van de 'lectio' heette de 'explicatio textus'.

2. De 'disputatio'.

Waarschijnlijk (41) is de 'disputatio' ontstaan uit dat gedeelte van de 'lectio', waarin de magister op problemen was gestuit in de tekst (met name de 'expositio' en de 'explicatio'). Deze problemen werden geformuleerd in zogenaamde 'quaestiones', vraagstellingen ten aanzien van de tekst, die de magister oplossen kon door het voor en tegen van argumenten tegen elkaar af te wegen. Na verloop van tijd zijn deze 'quaestiones' waarschijnlijk (42) een afzonderlijk leven gaan leiden, los van de auctoriële tekst, waardoor ze werden opgeroepen. Dan is er sprake van een 'disputatio' in de eigenlijke zin van het woord. De 'disputatio' kon zo los van de oorspronkelijke tekst zijn komen te staan, dat een magister enkel maar een thema aan zijn studenten hoefde voor te stellen dat hem welgevallig was, om een 'disputatio' te laten plaatsvinden. Het was dan ook niet meer zo dat alleen de magister aan het woord was om een tekst uit te leggen, -integendeel, in het dispuut werd een actief aandeel van de studenten verlangd, die intervenieerden om de magister (en elkaar) aan te vallen, te verdedigen en uitleg te geven aan wat besproken werd.

Van lieverlede werd de 'disputatio' een integraal bestanddeel van het academisch leerjaar. Zij werd dan wel minder dikwijls gehouden dan de 'lectio', maar was minstens even belangrijk. Dit laatste blijkt wel hieruit dat het een vereiste werd voor het behalen van een graad dat de baccalaureus de 'disputationes' niet alleen slechts bijwoonde, maar er ook actief aan deelnam. De 'disputationes' die aan de Theologische faculteit gehouden werden (43), kunnen in een tweetal hoofdsorten worden onderscheiden (44): de 'disputatio ordinaria', het gewone dispuut, dat onderwerpen betrof die rond één thema waren opgebouwd, en de 'disputatio de quolibet', die welk onderwerp dan ook kon betreffen. Andere verschillen tussen beide soorten 'disputationes' waren dat de eerste wekelijks of nog regelmatig kon

worden gehouden, terwijl de tweede slechts twee maal per jaar werd gehouden; dat de magister vrij was in het bepalen van het tijdstip, waarop de eerste werd gehouden (45), en van de 'quaestiones' die er aan de orde zouden komen, terwijl hij deze keuze niet had bij de tweede soort 'disputatio'. Daar bepaalden de assistenten van de magister aan het begin van de zitting de 'quaestiones' die zij besproken wensten te zien. Degene die op deze quaestiones in eerste instantie antwoord gaf, was hier meestal een baccalaureus, zij het dat hij daartoe 'gedekt' door zijn magister moest zijn. Zo bleef de magister uiteindelijk de hoofdrol behouden in de 'disputatio de quolibet': hij kon ingrijpen en zijn opvattingen geven, wanneer hij maar wilde. Zowel aan het eind van de 'disputatio ordinaria' als van de 'disputatio de quolibet' gaf de magister een 'determinatio': een afsluitend antwoord op het besproken thema (46).

Dat het onderwijs in de 14e eeuw de bovenbeschreven vorm had, waarvan de auctoriële teksten en de orale aspecten de belangrijkste elementen vormden, blijkt uit de literaire neerslag ervan (47).

De gesproken 'lectio' wordt door de geschreven 'lectio' op de voet gevolgd:

1. De inleiding en het lezen van de te verklaren tekst. In de geschreven 'lectio' wordt de te verklaren tekst meestal òf weggelaten òf aangeduid door het begin van het tekstgedeelte dat verklaard gaat worden, als een soort lemma weer te geven.
2. Een schriftelijke weergave van de 'divisio textus'
3. Een schriftelijke weergave van de 'expositio textus' in drie niveaus: 'littera', 'sensus', en 'sententia'. Zoals gezegd (48) kon deze variëren van een parafrase van het oorspronkelijke tekstgedeelte tot een meer uitgebreide commentaar. Dit laatste gebeurde meestal aan de hand van 'notabilia': stukken tekst die ingeleid worden door de woorden 'Notandum est ...' of 'Nota ...', en waarin de commentator een woord of gedeelte

uit de oorspronkelijke tekst benadrukt of nader onder de loep neemt.

4. Een schriftelijke weergave van de 'explicatio'. Hierin wordt op die gedeelten van de oorspronkelijke tekst, waar de commentator mogelijk problemen mee heeft of waarover hij zijn eigen mening wil uitdrukken, nader ingegaan. Deze commentaargedeelten worden meestal ingeleid met woorden als 'Dubitandum est ...' of 'Dubium est ...'. Zij kunnen uitgroeien tot vrij lange stukken tekst.

Op bovengenoemde indeling kon licht gevarieerd worden. In grote lijnen werd zij in ieder geval gevolgd, hoewel niet alle hier aangeduide elementen in een commentaar aanwezig hoefden te zijn: zo werden niet altijd alle drie de niveaus van de 'expositio' behandeld en kon de 'explicatio' volledig achterwege worden gelaten, -iets wat de diepgang van de 'lectio' minder ten goede kon komen. Verder kwamen in de 'expositio' ook wel commentaargedeelten voor die ingeleid werden door 'Dubitandum est ...'. Ook is in de literaire neerslag van de 'lectiones' de overgang naar de 'disputationes' al te vinden: 'quaestiones', ingeleid met 'Quaeritur (...)' kunnen bijvoorbeeld een onderdeel van commentaren op auctoriële teksten vormen.

Dikwijls is er in de 'lectiones' nog een andere vorm van literaire neerslag van de orale doceermethode aantrefbaar die tot nu toe niet expliciet aan de orde is gekomen: de zogenaamde glossen en scholia.

Glossen zijn korte aantekeningen in de kantlijn of interlijnair in de tekst. Meestal hebben zij betrekking op de letterlijke betekenis van woorden in de tekst ('littera') en zijn het parafrases daarvan. Sommige handschriften hebben zeer brede kantlijnen om voldoende ruimte te hebben voor het aanbrengen van dergelijke glossen. Glossen werden van het ene naar het andere handschrift overgenomen als hulpmiddel bij het bestuderen van een tekst en vaak werden dan weer nieuwe aantekeningen toegevoegd. Zo kon de hoeveelheid glossen bij een en dezelfde tekst aanzienlijk worden en zelfs uitgroeien tot een volledige commentaar. De meeste glossen zijn waarschijnlijk het werk van eenvoudige

magistri, geleerden en studenten. Zij weerspiegelen het begripsniveau van de normale student (49). De student nam de mondeling gemaakte opmerkingen van zijn magister als aantekening in de tekst op. Het noteren van glosse na glosse op dezelfde tekstregel kon erin resulteren dat de verschillende letterlijke interpretaties disjunctief naast elkaar kwamen te staan en er nauwelijks een afweging werd gemaakt van de verschillende interpretaties tegenover elkaar.

Scholia zijn uitgebreide glossen en betreffen een groter gedeelte van de oorspronkelijke tekst dan glossen. Ook scholia geven net als glossen m.n. de 'littera' van de tekst en wel veelal in parafraserende vorm weer. Zo is de typisch Griekse commentaar nauwelijks iets anders dan een verzameling van scholia die van een voorwoord voorzien werd, waarin enige algemene aspecten van de tekst werden behandeld. Eventueel werd zo'n commentaar nog in paragrafen ingedeeld, maar feitelijk bestond hij uit bij elkaar gebrachte scholia. Ditzelfde kan ook worden geconstateerd van de 12e eeuwse 'lectio'-commentaren (50).

In de schriftelijke neerslag van de 'disputatio' (de zgn. 'quaestiones disputatae' en 'quodlibetales'), is de oorspronkelijke orale werkwijze ook nog aanwijsbaar. Zo kan in een 'quaestio disputata' een aanval op een argument ingeleid worden door 'Sed dicis ...' of 'Dicit ...', waarmee de opponent in het debat, die dikwijls in de schriftelijke neerslag ervan niet nader wordt genoemd, aangesproken wordt. Waarschijnlijk vond de schriftelijke neerslag van deze disputen in de vorm van notulen plaats die tijdens de disputatie gemaakt werden door een speciaal daartoe aangewezen secretaris. In dat geval wordt er van een 'reportatio' gesproken. De magister kon vervolgens zo'n 'reportatio' uitbreiden en/of herzien. Dan is er sprake van een 'ordinatio'. De verslaglegging van een 'disputatio ordinaria' werd 'quaestio disputata' genoemd; die van een 'disputatio a quolibet' een 'quaestio quodlibetalis'.

Dat de 'disputatio' uiteindelijk verre de voorkeur ging krijgen boven de 'lectio' heeft te maken met het feit dat in de 'lectio' dikwijls meer aandacht werd besteed aan een

preciese uiteenzetting en indeling van de oorspronkelijke tekst dan aan de problemen die door de tekst werden opgeroepen. Dit moge blijken uit het "verwijt" dat Thomas van Aquino in zijn proloog op de *Summa Theologiae* maakt aan degenen die de voorschriften van de 'lectio' ten koste van de inhoud van hun werk opvolgen. Overigens is de 'disputatio' in Thomas' ogen ook niet goed te noemen, als zij afhankelijk is van het toeval van het al dan niet gelukkige moment:

"Consideravimus namque huius doctrinae novitios, in iis quae a diversis conscripta sunt, plurimum impediri: partim, quidem, propter multiplicationem inutilium quaestionum, articulorum et argumentorum; partim, etiam, quia ea quae sunt necessaria talibus ad sciendum, non traduntur secundum ordinem disciplinae, sed secundum quod requirebat librorum expositio, vel secundum quod se praebebat occasio disputandi; partim, quidem, quia frequens eorum repetitio et fastidium et confusionem generabat in animis auditorum." (51)

Ook Dionysius de Karthuizer geeft aan het begin van zijn commentaar op de *'De Consolatione Philosophiae'* af op commentatoren die zich strikt aan de 'lectio'-voorschriften houden en daardoor juist onduidelijk worden. Hij neemt zich dan ook voor om zijn commentaar anders en beter aan te pakken:

"Divisiones multiplices, quas textibus quidam praemittunt, videntur potius obscurare quam elucidare sensum verborum. Et quicquid praevolando inducunt de intelligentia literae atque de his quae aguntur et continentur in ea, nec tamen ante ipsius expositionem clare intelligi valet, hoc totum ex clara et plana textus elucidatione patet atque facillime elici potest. Hinc divisionibus illis relictis, textum clarissime explanabo, per quod sine difficultate intelligetur, quicquid in divisionibus, expositionibusque prolixis praemittitur." (52)

Na een eerste lezing van de commentaar van Reignier van Sint Truiden op Boethius' *De Consolatione Philosophiae* is duidelijk dat hier van een 'lectio'-commentaar gesproken moet worden. Of deze commentaar lijdt aan de door Thomas van Aquino en Dionysius de Karthuizer genoemde euvels zal in het volgende hoofdstuk onderzocht worden.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK III.

- (1) R2v^b-3r^a (zie voor de proloog: hieronder HIV.1).
- (2) R3r^a22.
- (3) Clasen (1960), p.187 en 174.
- (4) Clasen (1960), p.260.
- (5) Glorieux (1968), p.108: "Vient alors <na 'littera' en 'sensus'> la 'sententia' le sens plus profond que l'auteur a voulu attacher à son texte. C'est lui surtout que l'on recherche, par tous les moyens de l'étude: (...).". Zie ook hieronder: p.37-38.
- (6) Angenent (1982), p.43-44.
- (7) Zie hieronder, p.35-41.
- (8) Over deze onderwijsinstellingen is het laatste woord zeker nog niet gezegd en voor wat betreft de 14e eeuw zal er nog veel onderzoek naar gedaan moeten worden. Zie bijvoorbeeld Cobban (1975), p.116.
Ik baseer mij voor wat betreft de scholen vooral op Post (1954), waarbij moet worden opgemerkt dat Post zijn bevindingen ten aanzien van Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de Middeleeuwen vooral doet op basis van materiaal uit de 15e en 16e eeuw, en zich beperkt tot het gebied van het huidige Nederland. In zijn inleiding zegt hij hier echter over: "De reden van deze begrenzing is zuiver praktisch, omdat zij namelijk een goed omschreven terrein omsluit en het onderzoek er gemakkelijker is dan over een groter gebied. Intussen is mij echter gebleken, dat de situatie over de grenzen, zowel die ten oosten als die ten zuiden van het omschreven gebied, dezelfde was als daarbinnen." (p.13). "Bij de beschrijving van het gekozen thema "scholen en onderwijs", heb ik gebruik gemaakt van vele gegevens van de zestiende eeuw. Veel van het oude bleef immers ondanks de humanistische schoolhervorming bestaan, en wat daarop geen betrekking heeft, kan zeer goed dienen ter kenschetsing van schooltoestanden in de Middeleeuwen." (p.15).
Voor wat betreft de universiteiten heb ik vooral van Verger (1978) gebruik gemaakt. Verger onderzoekt echter meer de relaties die er tussen universiteiten in de 14e en 15e eeuw enerzijds en de maatschappij in die tijd anderzijds bestaan, dan de organisatie van de universiteiten. Gezien zijn opmerking: "Wat de instellingen en de organisatie van het onderwijs betreft, was het een voortzetting van de dertiende eeuw; wat eens een levende schepping was geweest, werd een geijkt model dat men steeds weer gebruikte." (p.87), kan ik mij voor de 14e eeuw baseren op wat hij eerder heeft vermeld over de organisatie van de universiteit in de 13e eeuw (p.49-50).
- (9) Dit naar het belangrijkste vak dat op deze scholen gedoceerd werd: het Latijn, dat werd geleerd aan de hand

- van de Latijnse grammatica. (Zie bijvoorbeeld Painter (1975), p.467-468, en Post (1954), p.139, vv.).
- (10) Zie Post (1954), p.45, 59-61, 82, 97.
- (11) Zie Post (1954), p.97, 113.
- (12) Zie Post (1954), p.17-30; Painter (1975), p.468.
- (13) "De Middeleeuwse school eindigde gewoonlijk met de derde klas, omdat men van de derde of zelfs van de vierde klas uit gemakkelijk in het klooster kon treden en van de derde uit de Universitaire studies kon beginnen. (...) De Latijnse school eindigend met de derde klas als hoogste was het normale verschijnsel. De school kon aanvangen met de septima, maar in vele steden ging daaraan een voorbereidingsklas, de octava, vooraf, en zelfs nog de nulla, die gelijk gesteld moet worden met de elders genoemde lage of onderschool, waar slechts lezen en schrijven geleerd werd." (Post (1954), p.105-106). Let wel: men rekende in het benoemen der klassen terug: van octava naar prima. De meeste scholen kenden dus zes klassen (namelijk tot de tertia). Wat er na de tertia komt (secunda en prima), wordt door Post aangeduid als kopklassen (p.99). Het was juist in deze klassen dat er ook aandacht werd geschonken aan filosofie, ethiek en vakken uit het 'quadrivium'.
- (14) Zie Post (1954), p.99-102.
- (15) Zie Abelson (1965), p.1-11; De Rijk (1965) en (1984/5); Wagner (1983), p.1-15.
- (16) Zie Post (1954), p.94.
- (17) Verger (1978), p.87; Cobban (1975), p.116.
- (18) Verger (1978), p.87-165; Cobban (1975), p.116-121.
- (19) Verger (1978), p.87.
- (20) Verger, (1978), p.163.
- (21) Winkler Prins (1975), deel 2, p.492-493; Zie ook: De Rijk (1977), p.119-120.
- (22) Cambridge History (1982), p.13-14.
- (23) Zie b.v. Post (1954), p.141.
- (24) Zie Post (1954), p.133-136.
- (25) Zie Post (1954), p.137.
- (26) Cambridge History (1982), p.16. (Vertaling van mij).
- (27) Cambridge History (1982), p.16.
- (28) Een aantal voorbeelden van hoe het geheugen getraind kan worden geeft de Gentenaar in zijn commentaar op Boethius' Consolatio, f° 328r^a1-332v^b9. Zie Angenent (1982).
- (29) "Primo plurali decet i quintoque locari,
Hos casus neutri quartumque decet per a poni
Excipis ambo, duo, tamen haec heteroclitica pono."
(Uit: Alexander de Villa Dei, Doctrinale. Geciteerd naar: Vensters (1984), p.49.)
- (30) Zie voor een overzicht hierover:
- voor de grammaticascholen: Post (1954), p.136-149.
- voor de artesfaculteiten: Cambridge History (1982), p18; Wagner (1983) en Abelson (1965).
- (31) Zie bijv. Curtius (1978), p.58-64; Post (1954), p.150.
- (32) Zie Verger (1978), p.13-14; Post (1954), p.137.

- 'sophismata' en 'obligationes'. Zie: Mercken (1983/4), p.37.
- (47) Zo op het eerste gezicht lijkt het hier op een kip - ei vraag: enerzijds wordt de vorm van het onderwijs gereconstrueerd aan de hand van overgebleven teksten, anderzijds worden die overgebleven teksten beschouwd als een neerslag van het gegeven onderwijs. De reconstructie echter vindt niet alleen op grond van die teksten plaats, maar ook op grond van gegevens uit andere teksten, zoals universiteitsstatuten, en verslagen van tijdgenoten, bijvoorbeeld Hugo van Sint Victors Didascalicon, en John van Salisbury's Metalogicon. Zie ook Verger (1978), p.53.
- (48) Zie hierboven: p. 36.
- (49) Cambridge history (1982), p. 73-73.
- (50) Cambridge history (1982), p. 102.
- (51) Thomas van Aquino (1926), deel I, p.1.
- (52) Dionysii Carthusiani (1540), fol. 5, r.31-38.

Hoofdstuk IV. Regniers commentaar: proloog en indeling.

HIV.1. De proloog

Aan de eigenlijke commentaar op Boethius' Consolatio gaat een proloog vooraf, die de folio's R1r^a tot R3v^b beslaat, en uiteenvalt in twee gedeelten.

1. R1r^a1-2v^b34.

Het eerste gedeelte van de proloog begint met de Psalmspreuk "Haec me consolata est in humilitate mea" (Ps. 118:50), die volgens Regnier in betrekking gebracht kan worden met de Consolatio, hoewel de uitspraak zelf op iets anders betrekking heeft, nl. op de hoop (1). Zegt echter Paulus niet: "want alwat tevoren geschreven is, dat is tot onze lering tevoren geschreven, opdat wij door lijdzaamheid en vertroosting der schriften, hoop hebben zouden." (Rom. 15:4) De Psalmspreuk kan derhalve wel degelijk op de Consolatio van toepassing worden geacht. Regnier brengt deze toepasbaarheid in de praktijk door de spreuk af te leiden uit een syllogisme, waarvan de maior en de minor elk uit vier proposities bestaan, die hij een voor een aan de hand van auctoriële voorbeelden uiteenzet en ondersteunt (2). De conclusie van dit syllogisme is dat Philosophia de in ellende verkerende lezers troost, en dat Boethius terecht dus van haar zegt dat zij "mij in mijn ellende heeft getroost": "Haec me consolata est in humilitate mea". Na deze conclusie te hebben afgeleid gaat Regnier (vanaf R1v^b13) dieper op haar in: in de Psalmspreuk worden een drietal zaken genoemd ter aanbeveling van Philosophia (3): "Haec" verwijst naar het sieraad van voortreffelijkheid of van onvergelijkbare helderheid. Hierdoor stuurt Philosophia

het onderwerp op nuttige wijze, opdat dit onderwerp niet verdwijnt door de schaduwen der vergissingen. En daarom moet zij, omdat zij het schone directief is van het onderwerp, niet worden ontweken, maar door de voortreffelijken worden geprezen.

"Me consolata est" verwijst naar de zoetheid van de menselijkheid of van de onuitlegbare liefde ('pietas'). Hierdoor beschermt Philosophia het gemoed op waarachtige wijze, opdat het geen ellende lijdt door de nagels van de smart. En daarom moet zij, omdat zij het zoete correctief van het gemoed is, niet verwaarloosd worden, maar juist aandacht krijgen van de zwakken.

"In humilitate mea" verwijst naar de gloed der welwillendheid of der onschatbare liefde ('caritas'). Hierdoor kiest Philosophia op nederige wijze uit en richt zij op wat neergeworpen is, opdat het niet bevlekt wordt door de schande der slechten. En daarom moet zij, omdat zij de vurige ophefster is van de neergeworpenen, niet terzijde worden geworpen, maar omarmd worden door de nederigen. Vervolgens werkt Regnier ieder van de drie delen uit de Psalmspreuk nog verder uit op parallelle wijze.

1. Ten aanzien van het eerste deel ("Haec") merkt hij op dat er drie soorten voortreffelijkheid zijn (4):
 - die uit de oorspronkelijke eerzaamheid van de afkomst van lofwaardige en goede ouders. (Deze is die van de goede afkomst).
 - die uit het deugdzame karakter van eerwaardige en gepaste deugden. (Deze is die van het goede gedrag).
 - die uit de leerstellige kennis van scherpzinnige en waarachtige leraren. (Deze is die van de leraren).

Elk van deze drie ondersteunt hij auctorieel. De auctoritiële ondersteuning van de eerste bestaat o.a. uit III.p.6 (r.21-2) (5).

Vervolgens legt hij verband tussen deze drievoudige voortreffelijkheid en Philosophia (en dus weer tussen het "Haec" van de Psalmspreuk en de Consolatio) door te

stellen dat voor velen Philosophia op schitterende en waardige wijze in deze voortreffelijkheid wordt aangeduid:

- in de eerste, omdat zij door de vader van het licht in de wereld is afgeleid
- in de tweede, omdat zij vrij van kwaad (?) de wijsheid is, die op bloeiende wijze door de zeden is gesierd.
- in de derde, omdat zij van allen de belerende kennis is die op duidelijke wijze wordt uitgesproken.

Philosophia is dus terecht de lerares van de leer Gods en zij is degene die zijn werken uitkiest (6).

Ieder van deze argumenten wordt weer auctorieel ondersteund (het eerste en tweede achtereenvolgens uit o.a. I.p.4.12-13 en I.p.4.9-10).

Vervolgens legt Regnier de drievoudige voortreffelijkheid (= "Haec") nogmaals uit via een citaat van Alanus de Insulis (De Planctu Naturae 307 (Migne (1844) 210, kol. 465) en tenslotte verdeelt hij een citaat uit Wijsheid (7:29) in vijf delen, zodat hij uit ieder deel ervan de voortreffelijkheid kan laten blijken. Het verband tussen elk citaatdeel en deze voortreffelijkheid ondersteunt hij steeds weer via 'auctores' (7).

2. Ten aanzien van het tweede deel ("me consolata est") merkt Regnier op dat er een drievoudige 'consolatio' is (8):

- een uitwendige of tijdelijke, die moet worden vermeden en die Philosophia veracht, opdat zij uit de weg wordt gegaan. Zij is immers gevaarlijk.
- een inwendige of spirituele, die moet worden bemind en die Philosophia klaar maakt, zodat zij geneest wordt. Zij is immers aantrekkelijk.
- een hemelse en eeuwige, die moet worden verkozen en die Philosophia voorziet en belooft. Zij is immers glorieus.

De beide laatste 'consolationes' worden auctorieel ondersteund door Regnier via respectievelijk I.p.1,

r.34-36, en IV.p.1, r.30-33. Ook deze uitleg koppelt hij tenslotte terug aan het "me consolata est" door een citaat uit Jesaiah (61:1) in vijven te verdelen en uit elk deel ervan de zoetheid der liefde ('pietas') te laten blijken. Ook hier weer ondersteunt hij het verband tussen citaatdeel en zoetheid auctorieel.

3. Tenslotte het derde deel ("in humilitate mea") (9). Via twee citaten ("In humilitate nostra memor fuit nostri", Ps 135:23 en "Ego quasi tramis aquae immensae de fluvio", Eccl. 24:41) maakt Regnier duidelijk dat Philosophia kwaadaardige en trotse mensen vermijdt en zich richt op nederigheid. Welnu, nederigheid is in vijf opzichten waardevol:

- ter verwerving van liefde ('caritas').
- ter vorming van deugden.
- ter vervulling van beloften.
- ter kennis van filosofie.
- ter verkrijging van glorie.

Elk wordt weer auctorieel ondersteund en dit vijfvoudige doel der nederigheid wordt teruggekopeld aan het "in humilitate mea" via een citaat uit Jac. 4:6, dat in drieën wordt verdeeld. Uit elk van de drie delen blijkt de gloed der welwillendheid. Het verband tussen de citaatdelen en deze gloed wordt weer auctorieel ondersteund.

Deze manier van het verbinden van een inleiding op een auctorieel werk aan een Bijbelcitaat is niet nieuw: tal van commentaren op de Libri quatuor sententiarum van Petrus Lombardus worden via een motto ingeleid dat op het werk wordt toegepast om er zo de inhoud van aan te geven en het belang ervan te duiden (10). Op deze wijze wordt ook de Consolatio, doordat zij met de genoemde Psalmspreuk verbonden wordt, in een bepaald daglicht gezet. Dit blijkt temeer als gezien wordt dat dit eerste gedeelte van Regniers proloog opgebouwd is volgens de regels van de 'ars praedicandi' (11). E. Gilson geeft in een artikel (12) een

beschrijving van de structuur en de doeleinden van de preek aan de hand van preken van Michel Menot en van enige 'artes praedicandi'.

Het uitgangspunt van de preek ('sermo') (13) is een tekst uit de Heilige Schrift. Deze tekst functioneert als 'thema'. Op dit 'thema' volgt vrijwel direct een tweede tekst uit de Heilige Schrift: het 'prothema'. Dit 'prothema' staat in een vrij los verband met het 'thema', maar correspondeert er in die zin wel mee, dat een woord, enige woorden, of een idee zowel in het 'thema', als in het 'prothema' aanwezig zijn. Het 'prothema' functioneert eigenlijk alleen als een brug tussen het 'thema' en het, op het 'prothema' volgend, gebed (een roep om 'auxilium dei', hulp Gods). Het 'prothema' staat derhalve slechts in dienst van het 'thema' en vormt de overgang naar het eigenlijke begin van de preek. De preek zelf bestaat vervolgens uit drie delen:

1. De 'divisio', -de verdeling van de als 'thema' gegeven Schrifttekst. Algemeen genomen zijn er twee soorten 'divisio' (14):
 1. 'Extra'. De preker richt zich tot het volk en deelt de Schrifttekst van buitenaf in. Hij geeft bijvoorbeeld een extra-Schrifttekstueel voorbeeld dat hij vervolgens in betrekking brengt met de Schrifttekst.
 2. 'Intra'. De preker richt zich tot geestelijken of clerici die bij wijze van spreken aan één woord Schrift voldoende hebben; de indeling dus direct zullen begrijpen en geen inleiding van buitenaf nodig hebben.

Om tot een indeling van de Schrifttekst te komen heeft de preker een criterium nodig. Gilson spreekt hier van een 'sleutel' (15): "Une clef, c'est un instrument qui ouvre et qui ferme; la clef d'un texte scripturaire, c'est un procédé de division tel, qu'il en ouvre le sens, et qu'il le referme complètement. En d'autres

termes, celui qui possède cette clef, et qui sait s'en servir, révèle au jour le contenu intégral du texte qu'elle ouvre, si bien qu'il en manifeste et en épuise du même coup la signification. Tout l'art du discours est là, car c'est la division du thème scripturaire qui détermine le nombre et l'ordre des parties (...)".

Het is dus niet alleen voor de preker, maar ook voor de toehoorder (en zeker voor de moderne lezer) van belang deze sleutel te bezitten en te weten hoe ermee om te gaan. Soms, maar zeker niet altijd of altijd even duidelijk reikt de preker zelf de sleutel aan zijn gehoor aan (16). Gilson geeft twee voorbeelden van mogelijke sleutels (17):

- De 'divisio per verba': de woorden van de Schrifttekst worden op inhoudelijke gronden (al dan niet groepsgewijs) wederzijds onderscheiden. Meestal gebeurt dit in sterk assonerende en ritmische taal, -waarschijnlijk om de indelingen zo beter te kunnen onthouden.
 - De filosofische variatie: de Schrifttekst wordt naar bepaalde classificaties naar ideeën ingedeeld. Meestal vindt hierbij geen modificatie van de woorden of grammaticale uitgangen ervan via assonantie en ritmiek plaats. De classificatie naar ideeën gebeurt dikwijls aan de hand van de aristotelische categorieën.
2. De 'distinctio'. Aan de hand van de delen van de Schrifttekst wordt een onderverdeling van de preek gemaakt. De 'distinctiones' komen in feite aan bod tijdens de verdere ontwikkeling ('dilatatio') van (het 'thema' van) de preek (18).
 3. De 'dilatatio'. Dit is de eigenlijke uitdieping van de verschillende delen van het 'thema'. Geeft de 'divisio' alleen de thematische verdeling van de Schrifttekst aan, en kan zij derhalve kort en krachtig zijn, de 'dilatatio' is uitgebreider en ruimer, -het woord zegt het al.

Gilson noemt een achttal manieren, waarop de 'dilatatio' kan plaatsgrijpen:

1. De termen uit het 'thema'/Schrifttekstgedeelte worden (etymologisch) gedefinieerd.
2. De ideeën die in het 'thema'-gedeelte zijn uitgedrukt worden verder onderverdeeld. Een opnieuw toepassen van de 'divisio' dus.
3. De indeling wordt per gedeelte beargumenteerd en beredeneerd.
4. 'Auctoritates' die qua idee of letterlijk met het 'thema'-gedeelte overeenstemmen, worden aangehaald.
5. Op grond van de woorden uit het 'thema'-gedeelte worden samenstellingen of afleidingen gemaakt met dezelfde wortel als het woord in het tekstgedeelte, -ter verdere verklaring.
6. Het 'thema'-gedeelte wordt naar de letterlijke betekenis der woorden uitgelegd.
7. Het 'thema'-gedeelte wordt naar de allegorische, tropologische en anagogische betekenis der woorden uitgelegd.
8. Het 'thema'-gedeelte wordt causaal uitgelegd: wat in het 'thema' staat wordt als oorzaak of gevolg opgevat en er wordt gezocht naar wat het gevolg of de oorzaak ervan is.

Naast deze soort van preek ('sermo') kende men nog een tweede de soort: de 'collatio'. Deze onderscheidde zich van de 'sermo' op de volgende punten (19): de 'sermo' vond 's ochtends plaats in de kerk en had de bovenbeschreven vorm, terwijl de 'collatio' 's avonds in een kapittelzaal of aula plaatsvond en van de vorm van de 'sermo' afweek, doordat zij geen 'prothema' had; alleen een 'divisio' in drie delen kende; en de 'auctoritates' enkel ter ondersteuning aanhaalde, zonder hun citaten verder uiteen te zetten of te dilateren.

Uit het hierboven door mij weergegeven eerste gedeelte van Regniers proloog zal duidelijk zijn dat de 'ars praedicandi' een belangrijke rol heeft gespeeld bij de opbouw ervan.

Als 'thema' is de Psalmspreuk "Haec me consolata est in humilitate mea" herkenbaar. Dit 'thema' wordt van binnenuit ('intra') (20) in drieën verdeeld ('per verba') (21) en vervolgens uitvoerig (causaal) (22) gedilateerd per gedeelte. Ook de assonanties en ritmiek ontbreken niet bij de uiteenzetting per tekstgedeelte (23). De causale 'dilatatio' wordt door vele 'auctoritates' ondersteund, die verder op hun beurt niet gedilateerd of verklaard worden. Alles wijst er dus op dat er hier van een 'collatio' gesproken kan worden.

Er zijn echter twee gegevens die anders doen denken. Het eerste is dat ieder gedeelte van het 'thema' uiteindelijk door een 'auctoritas'-citaat wordt ondersteund, dat zelf weer verder wordt onderverdeeld en gedilateerd. Het tweede is dat er zo iets als een 'prothema' aanwijsbaar is: "Quicumque enim scripta sunt, ad nostram doctrinam scripta sunt." (Rom. 15:4). Net zoals het 'prothema' in de 'sermo' dient om de overgang te bewerkstelligen van het 'thema' naar de roep om Gods hulp, dient deze Schriftspreuk bij Regnier om een overgang te bewerkstelligen. Hier echter gaat het om een overgang tussen 'thema' en Consolatio: het 'thema' is toepasbaar op het werk van Boethius. Dat Regnier deze overgang moet maken, wordt duidelijk bij de gedachte dat zijn onderwerp van tevoren vastlag, terwijl dat bij een 'sermo' door het gekozen tekstgedeelte naar voren komt. Anders gezegd: Regnier heeft een 'thema' bij zijn onderwerp (nl. de Consolatio) gekozen, terwijl het onderwerp van een 'sermo' uit het 'thema' voortvloeit. Het zal duidelijk zijn dat Regnier daarom op syllogistische wijze een soort van verantwoording aflegt van zijn keuze van een 'thema' dat hij op zijn onderwerp toepast.

Er zou dus in feite gesproken kunnen worden van een 'collatio', waarin aan het begin gebruik wordt gemaakt van de vorm van de 'sermo' om zo een overgang te bewerkstelligen naar iets anders dan wat in de 'sermo' dient te volgen. De functie van het 'prothema' blijft op deze wijze behouden, namelijk het bewerkstelligen van de overgang, -zij het niet van 'thema' naar gebed, maar van 'thema' naar Consolatio. Overigens is het niet van zo'n groot belang te achterhalen of er hier nu sprake is van een 'collatio' of een 'sermo', zolang maar duidelijk is dat Regnier zijn commentaar inleidt door de voorschriften uit de 'ars praedicandi' te volgen. Op zichzelf is dat voor de wijze, waarop hij de Consolatio beschouwt, al veelzeggend genoeg. Zodra immers de 'sleutel' gevonden is tot het ontsluiten van zijn 'thema' zal deze beschouwingswijze duidelijk worden.

Deze sleutel nu reikt Regnier zelf aan, als hij stelt: "In quibus verbis" [c.q. "Hec me consolata est in humilitate mea"] "pro recommendatione philosophiae tria tanguntur." (R1v^b13). De driedeling van het 'thema' vindt blijkbaar plaats ter recommendatie van Philosophia. Welnu, een '(re-)commendatio' is (24) een "1. Empfehlung der Kandidaten vor der Erteilung der Lizenz bei den Artisten" en "2. = Collatio zur Empfehlung der Lizenzianden bei den Theologen".

De ontsluiting van het 'thema' wordt hiermee duidelijk: Philosophia zelf is de sleutel. Regnier heeft een 'collatio' ter harer ere geschreven. Zij is het criterium op grond, waarvan de verdeling van het 'thema' plaatsvindt. Uit het "Haec" blijkt dat zij de leidster is van het verstand; uit het "me consolata est" dat zij de plichtvolle, loyale liefde is; en uit het "in humilitate mea" dat zij de barmhartige, zorgzame liefde is. De parallel met de drieëenheid Gods biedt zich hier als vanzelf aan: zoals God een eenheid in drie personen is, zo is Philosophia dat ook. In ieder deel van het 'thema' staat zij centraal en zo komt zij uit het gehele 'thema' naar voren. Bovendien blijkt Philosophia de sleutel te zijn tot ontsluiting van het 'thema' uit het feit

dat de syllogistische overgang van 'prothema' naar 'thema' om harentwille wordt gegeven: zij is de vertrooster van de voortreffelijke en de zwakke lezer. Op haar kan gesteund worden. Aan haar kan men zich toevertrouwen. Zij is door God (25) gegeven en de morele én de cognitieve wijsheid. (Niet voor niets zullen vele 'auctoritas'-citaten ontleend zijn aan de boeken Wijsheid). Zij brengt eeuwige en hemelse troost. En het is deze filosofie, deze wijsbegeerte, die, gepersonifieerd als Philosophia, het centrum is van Boethius' Consolatio. Zo wordt Philosophia, en met haar het lezen van de Consolatio aanbevolen aan de lezer. Voorwaar, een aanbeveling, waarbij menige tekst op de achterflap van moderne, literaire werken in het niet verzinkt. Tegelijk wordt met deze aanbeveling duidelijk in wat voor traditie de Consolatio volgens Regnier staat en wat voor troost Philosophia haar lezer uiteindelijk zal bieden: een katholieke.

2. R2v^b34-3v^b3.

In het tweede gedeelte van de proloog spreekt Regnier over zichzelf (tot R3r^a22) (26) en over Boethius' Consolatio.

1. Het eerste gedeelte hiervan, waarin Regnier over zichzelf spreekt, is, net zoals het zojuist besproken gedeelte opgebouwd is volgens de regels van de 'ars praedicandi', opgebouwd volgens die der 'ars dictaminis'.

Gewoonlijk bestaat een brief die beantwoordt aan de regels van de 'ars dictaminis', uit een vijftal gedeelten (27):

- De 'salutatio', waarin de lezer begroet wordt. Met name aan deze 'salutatio' wordt meestal ruim aandacht besteed door de opstellers van 'artes dictaminis'. Precies wordt er beschreven hoe men dient te begroeten

en worden er strikte regels gegeven ten aanzien van begroetingen van meerderen door minderen en v.v., -dikwijls vergezeld van vele voorbeelden.

- De uit het 'exordium' van de rhetorica leer bekende 'captatio benevolentiae', waarmee de schrijver van de brief de welwillendheid van zijn lezer(s) probeert te verkrijgen. Dit kan hij doen door zichzelf bijvoorbeeld in een zo gunstig mogelijk daglicht te stellen. Evenals aan de 'salutatio' wordt aan de 'captatio' in verhouding tot de overige gedeelten van de brief ruim aandacht besteed in de 'artes dictaminis'.
- De 'narratio', waarin de eigenlijke boodschap van de brief uiteengezet wordt.
- De 'petitio', waarin een verzoek, -vaak het doel van de brief-, wordt gedaan.
- De 'conclusio', het slot van de brief, dat meestal uit een korte samenvatting van de 'narratio' bestaat.

Hoewel aan de eerste twee gedeelten, zoals gezegd, meestal ruim aandacht wordt besteed, is de aanwezigheid ervan niet zonder meer vereist voor een correct volgens de voorschriften van de 'ars dictaminis' opgestelde brief. Volgens de 'ars dictaminis' van de NN van Bologna is een brief zonder meer incompleet als hij enkel bestaat uit de 'captatio' of de 'conclusio'. In alle andere gevallen is er volgens hem sprake van een complete brief (28).

Welnu, het gedeelte van de proloog, waarin Regnier over zichzelf spreekt, is verdeelbaar in een viertal gedeelten waarin achtereenvolgens alle delen van de volgens de 'ars dictaminis'-regels opgestelde brief voorkomen (behalve de 'salutatio'):

- 'Captatio benevolentiae' (R2v^b33-R3r^a4): Regnier zet de diepzinnigheid van de Consolatio en de kunstzinnigheid van de stijl ervan (die nog boven het werk van Cicero en Vergilius uitsteken) (29) af tegen zijn eigen zwakke geestesvermogen en erkent dat hij de last

van het werk, waaraan hij begint, nauwelijks op zijn trillende schouders durft op te nemen. Verder geeft hij aan dat hij toch (namelijk in tegenstelling tot het voorgaande) aan dit werk begint om niet als lui te worden gezien en ter bevordering van de vooruitgang van zijn metgezellen. In deze 'captatio' worden degenen aangesproken op wier verzoek Regnier zich aan het werk zet: "O, socii fideles et amatissimi mei, in discipline palestra Machlinie militantes ": "trouwe metgezellen en meest beminden die wedijveren in de rhetoricaschool (?) te Mechelen" (30). Tenslotte toont Regnier zijn nederigheid (weer) door zich open te stellen voor verbeteringen ten aanzien van zijn werk. Anders gezegd, hij plaatst zichzelf in een zo gunstig mogelijk daglicht en verzoekt daarmee de lezer hem zo welwillend mogelijk te bejegenen.

- 'Narratio' (R3r^a3-R3r^a7): Regnier geeft kort aan wat als de inhoud van zijn inleidende 'brief' gezien kan worden: ik ga beginnen met dit werk, i.c. de Consolatiobecommentariëring. Dat deze 'narratio' wel kort moet zijn, hangt hiermee uiteraard samen dat de eigenlijke inhoud van de 'brief' nog moet volgen, namelijk na de 'brief'.
- 'Petitio' (R3r^a7-20): Regnier roept de bijstand van God in, zonder wie noch de apollinische Thetis, noch de pegazeïsche bekers der muzen iets vermochten, en citeert daartoe Alanus de Insulis' Anticlaudianus V. r.279-280 en 302-305, waarin Alanus eveneens de goddelijke hulp inroept om zijn schrijven, nu niet meer slechts door de muzen geïnspireerd en mooie verzen opleverend, maar als door een profeet vervaardigd, voort te zetten. (Een vooruitverwijzing naar Philosophia die in I.p.1 de muzen verjaagd zal Regnier met het citeren van juist deze verzen van Alanus ongetwijfeld bedoeld hebben).

- 'Conclusio' (R3r^a21-22): Regnier deelt eenvoudig mee dat hij begint met de 'expositio'.

Uit bovenstaande blijkt dat Regnier in dit gedeelte van zijn proloog de indeling van de 'ars dictaminis' volgt. Hierbij kunnen echter enige kanttekeningen gemaakt worden:

- Een uitgebreide 'salutatio' is niet aanwezig, tenzij het gedeelte in de 'captatio', waarin hij zijn "socii fideles et amatissimi mei" en "dignus rector" aanspreekt, opgevat wordt als 'salutatio'. Dan echter zou de 'salutatio' op de 'captatio' volgen en daarvan niet duidelijk onderscheiden zijn.
- Het onderscheid tussen 'captatio' en 'narratio' is niet volledig duidelijk, doordat de zin "Tamen ... correctori" (R2v^b45-R3r^a7) m.i. als één zin gelezen dient te worden, waardoor in die zin zowel de 'narratio' als de hierboven genoemde 'salutatio' (die ik dus als 'captatio' heb opgevat) voorkomen.
- Dat het Regnier uiteindelijk om de Consolatio te doen is, blijkt eenvoudig uit het feit dat hij dit gedeelte van zijn proloog direct begint met dit onderwerp:
"Materia presentis libri De Consolatione Philosophie (...)" en zichzelf pas later noemt.

Uit het bovenstaande kan geconcludeerd worden dat Regnier de voorschriften van de 'ars dictaminis' in dit gedeelte van zijn proloog heeft gevolgd, zij het niet stringent.

2. Ten aanzien van de Consolatio schenkt Regnier achter-eenvolgens aandacht aan :

- 'Titel' in het algemeen en de titel van Boethius' werk in het bijzonder (31). Deze titel bevat twee elementen: de materie (inhoud) van de "De Consolatione Philosophie, idest de consolante Philosophia", en de auteur ervan, "Anicii Manlii Boetii Severini". De laatste behandelt Regnier het eerst (32): hij

bespreekt de verschillende namen en functies van Boethius. Vervolgens zegt hij van de materie van het boek dat zij deels de in ellende verkerende mens en deels de filosofen betreft (33). Daarom zijn er twee personen: Boethius zelf, die de in ellende verkerende mens personifieert, die dwaalt en zoekt in deze vleeselijke wereld, en Philosophia die de filosofen personifieert. Zij bezit de ware kennis van menselijke en goddelijke dingen (34), en troost de ellendigen: het aardse wordt niet als eeuwig en hoogste goed gegeven, maar als beproeving. Anders gezegd: "want het vlees begeert tegen de geest en de geest tegen het vlees"

(Gal.5:17). Philosophia personifieert de filosofen overigens niet afzonderlijk, maar alle tegelijk, zodat zij voor de meest bewijskrachtige betekenis staat.

- De reden waarom Boethius de *Consolatio* heeft geschreven is tweevoudig. De ene is dat Boethius zelf niet door zijn tegenslagen en ballingschapsstraf tot wanhoop zal vervallen, maar zijn verstand zal gebruiken. De andere dat hij de mensen afhoudt van aardse liefde, hun bevrijdt uit de aardse verwarringen en hen op het hoogste goed richt.
- De vorm, waarin Boethius heeft geschreven: deze in proza en metrum wisselende vorm heeft hij geïmiteerd van Martianus Capella ("*Librum de nuptiis philologye*") en hijzelf is weer geïmiteerd in deze vorm door Alanus de Insulis ("*De planctu nature*"). Boethius gebruikt de metra om aangenaam te behagen en de zware en betekenisvolle 'prosae' ter informatie. Zo gaat hij steeds verder tot een hogere en scherpzinnigere betekenis.

Tenslotte sluit Regnier zijn inleiding af met de opmerking dat de *Consolatio* door geen enkel deel der filosofie negatief benaderd mag worden, omdat het nu eens de ethiek raakt, dan weer plukt uit wat tot de filosofie behoort, dan weer gedichten zingt, dan weer opstijgt in de

scherpzinnigheid der mathematica, en dan weer de diepte der theologie induikt.

HIV.2. De indeling.

1. De indeling der Consolatio als geheel.

Direct na de proloog begint de commentaar op de Consolatio (R3v^b2). Het begin van de commentaar op het eerste metrum geeft kort aan dat de gehele Consolatio in vijf boeken (35) is onderverdeeld en dat (36):

- in het eerste boek Boethius zelf ten tonele wordt gevoerd als een ziek, wanhopig persoon, die zijn smarten beweent, en verder Philosophia in de figuur van 'medica', die allereerst de oorzaken en wortels van Boethius' ziekte onderzoekt, het begin van een kuur probeert, en zoetheid belooft.
- in het tweede boek Philosophia een voorbereidend medicijn aan de zieke Boethius toedient om hem voor steviger medicijnen ontvankelijk te maken. In dit boek immers verlicht zij door rhetorische overredingen en op de wijze van de musicus iedere verwarring die uit Fortuna voortkomt.
- in het derde boek Philosophia aan Boethius een purgerend medicijn geeft, door zijn dwaling te beteugelen, doordat zij aantoonst dat het geluk valselyk als zodanig wordt geïnterpreteerd en (doordat) zij de niet ware opvattingen ervan veroordeelt.
- in het vierde boek Philosophia behulpzaam is door Boethius een versterkend medicijn te geven, doordat zij hem op de ware weg der gelukzaligheid voert.

- in het vijfde boek *Philosophia* Boethius toont dat hij genezen is door hem de oplossingen te geven van zijn vraagstellingen en zijn geest te versterken (37).

Vervolgens worden de vier 'incipit's van de vier volgende boeken gegeven.

In zijn commentaar op de gehele *Consolatio* houdt Regnier de oorspronkelijke indeling in vijf boeken dus aan. Elke commentaar op een boek begint met een initiaal (7 à 8 regels hoog, behalve in boek I, waar de initiaal 13 regels in beslag neemt). Iedere initiaal wordt, althans in R, door een horizontale lijn in tweeën gedeeld. In het gedeelte boven de lijn is het gezicht van een vrouw, in dat beneden de lijn het gezicht van een man afgebeeld: *Philosophia* en *Boethius*. De initiaal maakt deel uit van het lemma van het betreffende boek der *Consolatio*.

- Na een dergelijke beginregel volgt steeds hetzelfde 'incipit' per boek (38):
- eerst wordt aangegeven hoe het betreffende boek op het voorgaande aansluit;
- daarna wordt aangegeven wat de inhoud van het betreffende boek is. Dit gebeurt meestal in dezelfde bewoordingen als de bewoordingen die in de inleiding op de gehele *Consolatio* worden gebruikt (39);
- na zo'n 'incipit' wordt het betreffende boek ingedeeld;
- daarna begint de commentaar op het eerste gedeelte.

Op deze wijze ontstaat, uitgespreid over de vijf boeken, een netwerk van vooruit- en terugverwijzingen, die het de lezer gemakkelijk moeten maken te zien hoe de voortgang in de *Consolatio* verloopt. Dat Regnier het van belang acht dat zo'n netwerk ontstaat, moge blijken uit zijn opmerking aan het begin van boek II (40). Bovendien is al uit zijn proloog gebleken dat hij een voorkeur heeft voor het aanbrengen van structuren en het opvolgen van structurele voorschriften (41). Dit zal hierna nog duidelijker worden (42).

2. De indeling per boek.

De Consolatio is, zoals bekend (43), geschreven in 'prosimetra'. Deze afwisseling van prosae en metra wordt door Regnier in zijn commentaar op de voet gevolgd. Steeds als er een nieuw prosa of metrum wordt aangesneden, wordt dit door middel van een lombarde (3 à 4 regels hoog) aangegeven. Deze lombarde maakt deel uit van het lemma van het betreffende prosa of metrum. De opbouw van wat daarna volgt is voor de 'prosae' en 'metra' vrijwel steeds dezelfde:

- eerst wordt aangegeven welk prosa of metrum volgen zal ("Hec est secunda prosa huius tertii [libri]" of "Hoc est quartum metrum huius primi [libri]"), -te vergelijken met een 'incipit';
- daarna wordt er voor wat het metrum betreft, aangegeven tot welke soort het betreffende metrum behoort en tevens of die soort al eerder in de Consolatio voor is gekomen;
- bij zowel prosae als metra wordt daarna dikwijls vermeld hoe zij bij het voorafgaande aansluiten ("Continuatur ad precedentiam sic (...)");
- en wordt de inhoud (wat Philosophia of Boethius in het metrum /prosa bewijst, zegt, vraagt, enz.) kort weergegeven;
- daarop wordt het metrum/prosa verder onderverdeeld onder vermelding van de redenen voor die verdere onderverdeling ("Dividitur, nam (...)"), meestal bestaande uit een korte weergave van wat Philosophia of Boethius in de verschillende onderdelen doet;
- tenslotte wordt via lemmata vermeld waar deze verdelingen beginnen.

Het standaardwoord, waarmee naar deze verdelingen wordt verwezen is 'partes'. Vrijwel alle prosae en sommige metra (44) zijn in deze 'partes' onderverdeeld.

Het begin van een 'pars' wordt steevast aangeduid door een capitaal (2 regels hoog), die het begin van het lemma van

dat 'pars' vormt. De bespreking van zo'n 'pars' is voor vrijwel alle 'partes' dezelfde in wijze van opbouw:

- eerst wordt het lemma gegeven;
- dan wordt aangegeven om welk 'pars' het gaat (,weer te vergelijken met een 'incipit' ("Hec est (...))");
- soms wordt aangegeven hoe het 'pars' aansluit bij het vorige;
- er volgt een korte weergave van de inhoud van het 'pars';
- eventueel volgen verdere onderverdelingen van het 'pars' onder vermelding van de redenen voor die onderverdelingen ("Dividitur, nam (...));
- in lemmata wordt aangegeven waar deze verdere onderverdelingen beginnen.

Deze laatste onderverdelingen worden aangeduid met de term 'particulae', (soms 'clausulae'). Dit gebeurt niet altijd even consequent. Soms wordt er namelijk ook met de term 'partes' naar verwezen. Ik zal hier gemakshalve alleen van 'particulae' spreken bij deze onderverdelingen.

Het begin van een 'particula' wordt aangegeven via een onderstreept lemma. En ook voor wat deze 'particulae' betreft is de bespreking ervan qua opbouw vrijwel overal dezelfde:

- het lemma;
- het 'particula', aangegeven via "Hec est (...))";
- een korte weergave van wat Philosophia of Boethius in dit 'particula' zegt;
- soms een nog verdere onderverdeling, die per onderdeel de hier beschreven opbouw van het 'particula' weer volgt;
- soms een parafrase van het 'particula';
- enige opmerkingen: "notandum est quod (...)", "nota quod (...)", "dubi(tand)um est quod (...)" e.d., vaak ondersteund met auctoriële teksten.

Als uiteindelijk alle 'particulae' van een 'pars' zijn becommentarieerd op bovenbeschreven wijze, wordt het 'pars' afgesloten door middel van een "Construatur", -een

letterlijke weergave van de 'pars'-tekst van Boethius, uitgebreid met synoniemen, woord- en argumentatorische uitleg (45). Ook komt het voor dat meer 'partes' met één 'Construatur' worden afgesloten.

Tenslotte wordt overgegaan naar het volgende 'pars' (of metrum, of prosa, of boek) door middel van het woord "Sequitur", waarop als afsluiting van dit gedeelte het lemma (in kleine letters) volgt om vervolgens weer als begin van het nieuw te bespreken gedeelte in hoofdletters (initialen, lombarden, of capitalen) herhaald te worden. Opgemerkt moet tenslotte worden dat de verdeling in 'partes' en 'particulae' soms zodanig kan zijn dat één zin uit de Consolatio in tweeën wordt geknipt, waarbij het eerste deel van de zin bij het ene en het tweede deel van de zin bij het andere 'pars' of 'particula' behoort (46).

Bovenstaande wijze van onderverdelen heb ik zo uitvoerig beschreven om te laten zien dat er in feite bij de bespreking van boek, prosa, metrum, 'pars', 'particula', en de verdere onderverdeling daar weer van, slechts van één principe sprake is, -van een stug volgehouden en steeds weer terugkerende ('lectio'-)structuur:

- lemma;
- 'incipit';
- 'continuatur' (aansluiting op het voorafgaande);
- korte weergave van de inhoud;
- onderverdeling, (op te vatten als 'divisio');
- aangeven der onderverdelings-lemmata;
- bespreking van het eerste gedeelte (enz.) van wat onderverdeeld is (op te vatten als 'expositio textus', evt. gevolgd door een 'explicatio textus').

Opmerkingen:

- bij het metrum wordt tussen 'incipit' en 'continuatur' het soort metrum besproken;

- het 'pars' wordt afgesloten via 'construatur' en 'sequitur';
- het 'incipit' en 'continuatur' kunnen soms ontbreken;
- op de bespreking is de gehele structuur eventueel weer van toepassing;
- het niet meer verder onderverdeelde 'particula' kent uiteraard geen 'dividitur' (op de parafrase volgen hier de 'notanda' e.d.).

Een tweede reden waarom ik zo uitvoerig ben ingegaan op de indelingswijze van Regnier is dat deze wijze slechts een uiterlijke is, -een in steeds kleinere partjes verdelen van ieder boek, waarbij ieder partje onderdeel is van een groter geheel, en waarbij de grotere gehelen gevormd worden door metra en prosae die zelf weer onderdelen van grotere gehelen zijn. Naast deze, wat ik uiterlijke indeling noem, vanwege de wijze waarop zij duidelijk wordt via o.a. initialen, lombarden, capitalen en onderstrepingen, is een tweede soort indeling te constateren, die pas te zien is als het 'dividitur' per onderdeel wordt bestudeerd. Deze tweede soort is een meer inhoudelijk-argumentatorische en laat een ander beeld van 'partes' zien dan de eerste. Valt in de eerste soort indeling een 'pars' namelijk altijd binnen een prosa of metrum, in de tweede soort indeling kan een prosa binnen een 'pars', een metrum binnen een 'pars' en kunnen zelfs verscheidene prosae en metra binnen een 'pars' vallen. Beide indelingen bijten elkaar overigens niet (47), zoals blijkt uit de volgende uiteenzetting over de tweede soort indeling met betrekking tot het vijfde boek van de Consolatio (48).

Het 'divitur' van dit boek luidt als volgt (49): "Et dividitur iste liber, nam primo Boecius premittit prologum, secundo ponit intentum tractatum ibi 'Siquidem inquit aliquis'. Prima pars continet quinque particulas, nam primo Boecius tangit destinationem huius libri; secundo, scilicet ibi 'Tum ego', Boecius approbat dicta Philosophie, et movet

quandam questionem; tertio, scilicet ibi 'Tum illa festino', Philosophia excusat se quibusdam rationibus; quarto, scilicet ibi 'Ne id, inquam', Boecius adhuc instat salvando rationes Philosophie; quinto, scilicet ibi 'Tum illa morem', Philosophia acquiescit Boecius et ad tractatum procedit."

Kortom, het gehele boek wordt in twee gedeelten verdeeld, waarvan het eerste loopt van V.p.1.1 tot V.p.1.8 (midden) en als proloog wordt opgevat, en het tweede gedeelte van V.p.1.8 (midden) tot aan het eind. De proloog wordt in vijven verdeeld.

Deze indeling van het gehele boek in tweeën wordt volgehouden door de gehele commentaar op dit boek heen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit wat er aan het begin van het tweede gedeelte ('Siquidem inquit aliquis') wordt gesteld (50):

"Siquidem inquit aliquis. Finita parte prohemiali, hic subiungitur pars executiva. Et dividitur in tres. Nam in prima parte determinat questionem 'An sit casus et quid sit' et determinat questionem de libero arbitrio, tertio determinat questionem de prescientia dei; secunda ibi Animadverto, inquam, tertia ibi Tum ego, En inquam. Primo igitur ingreditur determinare de casu.

Et dividitur, nam primo determinat de casu secundum falsam opinionem et etiam secundum veritatem; secundo declarat per simile concursum causarum in eventu casuali. Secunda pars ibi Rupis achymenie, metro sequente."

Vervolgens wordt het eerste gedeelte weer verdeeld naar (zoals gezegd) onware en ware mening, en wordt aangegeven dat deze verdeling bij 'Quid igitur inquam' plaatsvindt. De indeling tot aan 'Rupis achymenie' (V.m.1) ziet er op grond van het bovenstaande als volgt uit:

1.	'Dixerat'	-	'Si quidem'
(V.p.1.1 - 8 (midden)) (<u>proloog 5e boek</u>).
1.1.	'Dixerat'	-	'Tum ego'
(V.p.1.1 - 2) (<u>indeling 5e boek</u>).
1.2.	'Tum ego'	-	'Tum illa'
(V.p.1.2 - 4) (<u>een quaestio</u>
1.3.	'Tum illa'	-	'Ne id'
(V.p.1.4 - 6) (<u>verontschuldiging</u>

levert derhalve delen (nl. de metra en prosae zelf) op die gelijkwaardig achter elkaar staan en elk voor zich verder in gelijkwaardige delen worden onderverdeeld.

Dit is bij de tweede indelingssoort niet het geval. Door deze indeling wordt de gehele tekst op inhoudelijke gronden en in inhoudelijke samenhang opgesplitst. Prosae en metra zijn hier géén op zichzelf staande en gelijkwaardige delen, maar vormen steeds (meestal onderling onder- en neven-geschikte) delen van een groter geheel. (Zo is bijvoorbeeld V.m.1 slechts een klein onderdeel, een toelichtende vergelijking bij de opvatting uit 2.1. dat het toeval afkomstig is van de voorzienigheid.) Het is met name deze tweede indeling die bij een inhoudelijke beschouwing van Regniers commentaar in het oog moet worden gehouden.

Overigens wordt nu ook duidelijk waarom Regnier een 'pars' of 'particula' soms midden in een Consolatio-zin laat ophouden of beginnen. De reden daartoe zal steeds van inhoudelijke aard zijn.

De argumentatief-inhoudelijke redenen voor de wijze waarop Regnier het vijfde boek van de Consolatio indeelt, komen op heldere wijze naar voren, wanneer de 'dividitur's achter elkaar worden geplaatst (51).

Uit het voorgaande blijkt dat Regnier zijn commentaar opbouwt volgens de 'lectio'-voorschriften, die gekenmerkt worden door de achtereenvolgende stappen van (52):

- inleiding & lemma;
- 'divisio textus';
- 'expositio' per gedeelte.

De 'expositio' bestaat meestal uit een korte weergave (parafrase) van wat er in het te becommentariëren gedeelte van de tekst staat. Deze parafrase wordt zo nodig aangevuld met 'notanda', 'dubia', auctoriële ondersteuning, argumentatorische uitleg e.d. (meestal ingeleid met "Unde ...").

Regnier gebruikt deze wijze van commentariëren consequent, zowel voor wat betreft de commentaar op de vijf boeken der

Consolatio samen, als voor die op ieder afzonderlijk, als voor die op de afzonderlijke 'partes' en 'particulae'. Zo ontstaat er een fijn netwerk van commentaar op de Consolatio, dat misschien het best te vergelijken valt met het bloedvatenstelsel in een lichaam. De fijnste haarvaten hebben de belangrijke functie van het opnemen van voedsel en zuurstof, terwijl de grotere aders vooral voor het transport daarvan zorg dragen. Zo ook vindt bij de kleinste onderdelen van de commentaar, bij de 'particulae', de eigenlijke weergave en becommentariëring van Boethius' tekst plaats. De grotere indelingen vormen de weg daarnaartoe en leggen de nodige verbindingen.

Om enig inzicht te krijgen in Regniers eigen, filosofische standpunt ten opzichte van Boethius' Consolatio is het van belang aandacht te schenken aan juist de kleinere eenheden en de daarbij behorende 'notanda', behalve de aandacht die aan de inhoudelijke argumenten voor juist deze grotere indeling besteed moet worden. Zo kan ook naar voren komen waarom Regnier op in ieder geval twee punten afwijkt van wat gebruikelijk is in een 'lectio': in zijn gehele commentaar ontbreken vrijwel overal de 'dubitanda' (in de 'explicatio'), en ieder 'pars' wordt afgesloten door middel van een 'Construator'. De functie van dit 'Construator', van de 'notanda', en de inhoudelijke redenen voor Reigniers indeling komen in het volgende hoofdstuk dan ook ter sprake.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK IV.

- (1) Ps.118:50 luidt immers:
49 "Memor esto verbi tui servo tuo
in quo mihi spem dedisti
50 Haec me consolata est in humilitate mea
quia eloquium tuum vivificavit me."
- [49 "Wees uw woord aan uw knecht indachtig,
waarin u mij hoop heeft gegeven.
50 Deze heeft mij getroost in mijn ellende,
omdat uw woord mij levend heeft gemaakt.]
- (2) Het syllogisme ziet er als volgt uit:
MAIOR "Vere et convenienter omnis
qui languores mitigat leniens blandiciis
qui dolores terminat affluens deliciis
qui honores reperat habundans diviciis
qui tortores superat finem dans flagiciis
consolatur humilem in suis mesticiis."
(R1r^a 19-23).
MINOR "Excellentissime philosophia
leniens blandiciis mitigat languores
affluens deliciis terminat dolores
habundans diviciis reperat honores
finem dans flagiciis, superat tortores
CONCL consolatur igitur humiles lectores."
(R1r^b 20-24).
"Patet syllogismus in darii".
Samenvatting op R1v^b 6-13: "Respondendo igitur predictam
potest concludi proposito preassumpta tali modo: vere et
convenienter, omnis qui languores mitigat leniens blan-
diciis, etc. Consolatur humilem in suis mesticiis, sed
Pallas fronesis sapientia seu Philosophia leniens blan-
diciis mitigat languores, etc. Consolatur igitur humiles
lectores et per consequens philosophus seu Boecius bene
dicit de ea: Hec me consolata est in humilitate mea."
(3) Ik geef hier de Latijnse tekst, niet alleen ter infor-
matie, maar ook vanwege haar kunstige en parallele opbouw
weer (R1v^b 13-31, tekstindeling van mij):
"In quibus verbis [c.q. Hec me consolata est in humili-
tate mea.] pro recommendatione Philosophie tria tangun-
tur:
Primo decor nobilitatis seu claritatis incomperabilis.
(Cum dicitur hec).
Secundo dulcor humanitatis seu pietatis inexplicabilis.
(Cum dicitur me consolata est)
Tertio fervor benignitatis seu caritatis inestimabilis.
(Cum dicitur in humilitate mea)
Per primum est regens et dirigens utilius subiectum, ne
tabescat errorum umbraculis.
(Hec).

- Per secundum est tegens et corrigens verilius affectum,
ne egescat dolorum iaculis.
(me consolata est).
- Per tertium est legens et erigens humiliter delectum, ne
sordescat pravorum maculis.
(in humilitate mea).
- Et ideo cum sit decora subiecti directiva non est
evitanda seu deserenda, sed a nobilibus
veneranda et attollenda.
(quo ad primum).
- Item cum sit dulcis afflicti correctiva non est
posterganda (*) seu negligenda, sed a
fragilibus memoranda et attendenda.
(quo ad secundum).
- Item cum sit fervida delecti erectiva non est obli-
quanda seu dimittenda, sed ab humilibus
affectenda et amplectenda.
(quo ad tertium)".
- [(*) verbalisering van 'posterganeus': achter iemands rug
om? (Zie ook R2r^b 25).]
- (4) R1v^b 39-45, tekstindeling van mij:
"Notandum quod triplex nobilitas apud homines reperitur:
Prima ex laudabilium et bonorum parentum originali
veneratione.
Secunda ex venerabilium morum et decentum virtuali
compositione.
Tertia ex (*) subtilium et verorum docentum doctrinali
eruditione.
Prima est bene natorum.
Secunda moriginatorum (**).
Tertia dydascolorum."
[(*) ex] est scr. sed exp. atque ex superscr.]
[(**) Lees: morigiratorum].
- (5) Opmerkelijk aan deze ondersteuning uit III.p.6 ("videtur
namque esse nobilitas quedam de meritis laus parentum")
is dat Regnier haar afzet tegen een andere opvatting van
deze eerste voortreffelijkheid, namelijk die van anderen,
die er "oudtijdse rijkdom" onder verstaan (Alanus,
Aristoteles). Regnier kiest hier dus duidelijk voor de
opvatting die hij aan Boethius toedicht.
- (6) R2r^a 11-34.
"¶ In hac igitur triplicii nobilitate philosophia radiosus
et dignius cunctis pretitulatur. In prima quidem cum sit
a patre luminum in mundum lympidius derivata." (+ aucto-
riële ondersteuning).
"¶ Item in secunda nobilitate pretitulatur cum sit expers
tertium (*) per mores floridius decorata sapientia."
(+ auctoriële ondersteuning).
"¶ Item in tertia pretitulatur cum sit doctrix omnium
noticia lucidius predicata." (+ auctoriële ondersteu-
ning).
"Et merito doctrix enim est discipline dei et electrix
operum illius." (+ citaat Wijsh. 8).
[(*) Lees: tristium]

- (7) R2r^a34-r^b3.
 "Et igitur non immerito quo ad primum principale dicebatur hec.
Unde Alanus de Planctu Nature (*): "Hec est nostre calamitatis remedium (quoad primam nobilitatem); nostre peregrinationis solacium (quoad secundam); et humane vite lucifer singulis (quoad tertiam). Hec est per quam in tenebris cordis diescit oculus deliciosa animi parady-
sus." Hec ille. (**)
 Ut exponitur de ea illud Sapientie septimo (***): "Est enim hec speciosior sole et super omnem dispositionem stellarum luci comparata invenitur prior"
 in qua auctoritate Phylosophia decor nobilitatis patet ex quinque:
 Primo ex gratiarum et preciositatis affluentia.
 (Est enim hec).
 Secundo ex formarum et speciositatis eminentia.
 (speciosior sole).
 Tertio ex scientiarum et subtilitatis excellentia
 (super omnem dispositionem stellarum) (****).
 Quarto ex radiorum et claritatis refulgentia
 (luci comparata) (****).
 Quinto ex amicitiarum et honestatis honorificentia
 (invenitur prior) (****)."
 [(*) Alanus' Liber de Planctu Naturae, 307 (Migne (1844-1890) deel 210, p.465)]
 [(**) Haakjes van mij.]
 [(***) Wijsh. 7:29.]
 [(****) Onderstreping en haakjes van mij.]
- (8) R2r^b28-r^b30.
 " (...) Unde triplex est consolatio. Prima externa seu temporalis. Secunda interna seu spiritualis. Tertia superna et eternalis." (+ auctoriële ondersteuning).
- (9) R2v^a37-v^b1.
 "(...) Valet enim humilitas principaliter ad quinque. Primo quidem ad caritatis acquisitionem" (+ auctoriële ondersteuning). "Valet secundo ad virtutum compositionem." (+ auctoriële ondersteuning). "Tertio ad votorum impetrationem." (+ auctoriële ondersteuning). "Valet quarto ad philosophie cognitionem." (+ auctoriële ondersteuning). "Valet quinto ad glorie consecutionem." (+ auctoriële ondersteuning).
- (10) Zie Grabmann (1961), deel II, p. 396/7.
- (11) Het is mij overigens niet bekend of genoemde inleidingen op de Libri van Lombardus ook volgens de 'ars praedicandi' zijn geconstrueerd.
- (12) Gilson (1925), p.300-350. Gilsons artikel maakt gebruik van: J. Nève, 'Sermons choisis de Michel Menot (1508-1518)', Parijs, 1924; Alanus de Insulis, 'De arte predicatoria' (Patrol. Lat. 210); NN, Ars concionandi.
- (13) Zie Clasen (1960), p.261.
- (14) Gilson waarschuwt echter nadrukkelijk tegen een te rigoreuze interpretatie van deze tweedeling, (p.318).
- (15) Gilson (1925), p.321.

- (16) Zie Gilson (1925), p.316/7.
- (17) Gilson (1925), p.322-328.
- (18) Gilson noemt de term, 'dilatatio' slechts in een voetnoot (p.315, n.2). Zie echter ook Clasen (1960), p.181. Deze behandelt 'distinctio' en 'dilatatio' samen.
- (19) Zie Clasen (1960), p.172.
- (20) Dit 'intra' kan eventueel worden gebruikt als een aanwijzing voor het publiek, waarop Regnier zich met zijn commentaar richt. Zie echter ook Clasen (1960), p.261.
- (21) Zie hierboven p.51.
- (22) Zie hierboven p.52.
- (23) Zie hierboven de noten (3) t/m (7).
- (24) Clasen (1960), p.174.
- (25) Klingner (1921), p.117 vergelijkt Philosophia met een engel Gods die Boethius tot God terugbrengt.
- (26) R2v³³-3r²².

"Materia presentis libri De Consolatione Philosophie profunditatem stilique cui nec Tuliani flores, nec Maronis muse preferuntur, artificiositatem perpendens, ego, Rennerus de sancto Trudone minimus, cuius exilis rationis igniculus multis ignorantie obnubilatur erroribus, cuius ingenii s<c>intillula multas erroris evanescit in tenebras et cuius insufficientia seu simplicitas detractorum dentes et emulorum stimulos, ut agnolupum vel cerva leonem, perhorrescit, certe presentis operis sarcinam humeris trepidis vix audeo subire. Tamen, o socii fideles et amatissimi mei in discipline palestra Machlinie militantes, ne vel vestrarum precum videar aspidizans obauditor, vel evitato labore, ego, regi dignus rector, censear desidiosus, utque vestrum profectibus labore mei studii desudarem, laboriosum in presens hoc opus attemptavi, me submittens meliorum iudicii lynie correctioni.

¶ Confisus in benignitate et auxilio dei omnipotentis a quo omne donum optimum et omne datum perfectum, sine quo nichil Apollinea Thetis nilque conferunt Pyeridum pocula Pegazea, ad umbram alarum illius confugio (?) semper laus eius in ore meo; hunc veneror, hunc sic deprecor et exoro, huius divinos latices Alanii versibus implorando (*):

"Unica forma boni, recti via, limes honesti,
Fons vite (**), sol iusticie, pietatis asilum,
Da bleso bona (***) verba loqui mutoque loquelam
Prebe, da fontem sitiendi, dirige callem
Erranti, duc nauta ratem portumque timenti
Dona, celesti perflans mea carbasa vento."
In huius igitur benigno ducatu devote spem figens et animam ad expositionem sic accedo.

(*) Alanus de Insulis, Anticlaudianus V, v.279-280 & 302-306 (Alanus, (1955), p.131-132.

(**) vite, lees: veri
(***) bona, lees: tua.
- (27) Zie voor het volgende: Murphy (1974), p.194-269. Ik volg met name de 'ars dictaminis' van de NN van Bologna: de

- "Rationes dictandi" uit 1135 (in Engelse vertaling uitgegeven in Murphy (1971), p.1-37), aangezien deze gezien kan worden als een standaardmodel voor de "artes dictaminis" tot in de 15e eeuw. Zie Murphy (1974), p. 244/5 en 266/7.
- (28) Murphy (1971), p.20/1.
- (29) Zie ook Gibson (1980), p.241-244.
- (30) Was Regnier de rector van deze school? Hij noemt zichzelf immers "regi dignus rector" (een rector die de koning, nl. Christus, waardig is). (R3r^a3-4).
- (31) R3r^a22-34.
 @Cum in librorum tytulo <nomen> et actoris intentum clare relucet, ut patet ex vocabuli impositione. Nam dicitur tytulus a tytan quod est illuminator, idcirco auctores in librorum exordiis solebant tytulum prenotare, ut tangit Ovidius primo Tristium, dicens:
 "Cetera turba palam tytulos ostendit apertos. Et sua detecta nomina fronte gerit."
 Et ideo primo de tytulo huius libri est videndum. Tytulus est hic Anicii Manlii Boecii Severini, exconsulis viri illustris patricii ordinarii De Consolatione Philosophie liber primus incipit. Huius enim tytuli prima pars auctorem, altera pars materiam principalem manifestat."
- (32) R3r^a34-R3r^b47.
- (33) R3r^b47-R3v^a21.
- (34) Een stoïsche opvatting. Zie b.v. De Strycker (1967), p.167/8.
- (35) Boek I: R3v^b2 - 37r^a6
 Boek II: R37r^a6 - 66v^b38
 Boek III: R66v^b38 - 110v^b3
 Boek IV: R110v^b3 - 140r^b6
 Boek V: R140r^b6 - 166v^a42.
- (36) R3v^b8-23:
 "In primo quidem libro introducitur ipse <Boecius> tamquam persona egra quasi desolata suos deflens dolores necnon philosophia sub persona medice primo causas et radices egritudinis perquirens aditum medele temptans et suavitatem spondens.
 In secundo Philosophia egro ministrat medicinam preparativam pro validioribus potionibus recipiendis, nam in illo libro rhetoricis suadelis et musico modo omnem perturbationem ex fortuna provenientem lenit.
 In tertio Philosophia porrigit Boecio medicinam evacuativam errorem conespensendo et hoc cum ostendit ut (*) false reputatam beatitudinem et non veras sententias contempnat.
 In quarto libro Philosophia aminstrat Boecio dando potionem confortativam cum ipsum in vera via beatitudinis instruit et informat.
 Denique in quinto Philosophia Boecio monstrat se esse sanatum ponendo questionum solutiones et ipsius mentem consolidando."
 [(*) superscript].

- (37) Vergelijk de korte samenvatting van Boethius' *Consolatio in Angerem* (1982), p.15-19.
- (38) Namelijk: "Hic incipit Anicii Manlii Severini Boecii exconsulis viri illustris ordinarii patricii de Consolatione Philosophie libri secundus [c.q. tertius; quartus; quintus] feliciter."
(In het 'incipit' van boek II en III is "viri illustris" en in dat van boek V is "feliciter" weggelaten).
- (39) Boek II, R37r^a44-r^b8:
"¶Vel aliter secundum metaphoram originalis deviationis sic potest continuari: Postquam in primo libro introducta fuit persona egra suos dolores deflens, scilicet Boecio, et persona medicans, scilicet Philosophia, inquirens morbi causas extrinsecas et intrinsecas et illis cognitis spondens aditum medele per medicinas mediocres et lenitivas, in hoc secundo ministrat illas medicinas, scilicet multiplices rationes preparantes Boecium ad vere cognitionis receptionem."

Boek III, R67r^a1-12:

"Et continuatur ad precedentem sic: Postquam in precedenti libro Philosophia persuacionibus musicis et rhetoricis decrescit affectiones mentem Boecii obnubilantes, scilicet probavit quod ista terrena sunt contemptanda nec de illorum amissione est delendum et hoc fecit tamquam medica que perquisitis et cognitis causis egretudinis ministraret egro mediocres et lenitivas medicinas ipsum ad acriores disponentes, in hoc libro consequenter Philosophia inducit et applicat graviora remedia que promiserat demonstrando, videlicet que sit falsa felicitas et sic per contrarium que sit vera in quo sit sita et qualiter ad propriam perveniatur."

Boek IV, R110v^b10-16:

"Et continuatur ad precedentem sic: Postquam in precedenti libro Philosophia ostendit que sit falsa felicitas et per contrarium que sit vera, in quo sit sita et qualiter ad eam perveniatur, more bone medice post lenia applicans remedia validiora, in hoc libro quarto ipsa Philosophia instruit et informat Boecium in via beatitudinis tamquam sibi porrigens medicinam confortativam."

Boek V, R140r^b13-20:

"In quo <libro> Philosophia Boecio tamquam sanato porrigit medicinas conservativas. Et continuatur ad precedentem sic: postquam in precedenti libro Philosophia Boecium quasi sanavit respondendo cur malis bona et bonis mala proveniant, scilicet ex providentia et indissolubili ordine causarum, in hoc libro Philosophia solvit quasdam collaterales questiones pretactas, videlicet si et quid sit casus. Item utrum libertas arbitrii stet cum concatenatione seu serie causarum. Item utrum prescientia dei stet cum libertate arbitrii."

- (40) Direct na het 'incipit' volgt daar namelijk (R37r^a13-15):

"Mos enim erat antiquorum terminare libros per volumina ut daretur lectori spacium recolligi predictam, ut quesitum cicius inveniretur et ut artificialitas ordinis perspectius videretur. Recolligendo igitur predictam potest iste liber ad precedentem sic continuari (...)." Volgt een uitgebreide aansluiting op boek I, waarop het in de vorige noot geciteerde gedeelte aansluit.

- (41) Zie HIV.1.
- (42) Zie hierna HIV.2.2. (bij de bespreking van prosae, metra, 'partes' en 'particulae')
- (43) Zie bijvoorbeeld Angenent (1982), p.15.
- (44) De prosae II.8 en III.7 zijn niet, de metra I.1, I.2, I.3, I.4, I.5, I.7; III.2, III.9, III.12; IV.5, IV.7; V.3, en V.4 zijn wel in 'partes', -zoals hierna door mij beschreven-, onderverdeeld.
- (45) Zie hiervoor hieronder, HV.4.
- (46) Bijvoorbeeld Vpl. r11-18 wordt in het midden van regel 13, bij "ut si quis" doorgeknipt.
- (47) In mijn scriptie Nederlands had ik deze tweede wijze van indelen nog niet vastgesteld, cf. Angenent (1982), p.43-45.
- (48) Aangezien ik om te achterhalen wat de filosofische relevantie van Regniers commentaar is en wat het filosofische standpunt is dat hij zelf inneemt ten aanzien van de Consolatio, ook dit vijfde boek als onderwerp zal nemen, Zie hieronder p.82-83.
- (49) R140r^b21-28.
- (50) R141r^a1-11.
- (51) Zie hieronder, bijlage II.
- (52) Zie hierboven, p.34-37.

Hoofdstuk V.

Functie parafrase, 'notanda', 'construatur'.

HV.1. Inleiding.

Vanaf IV.p.6. worden door Boethius de volgende problemen aan de orde gesteld in de Consolatio: de eenvoud van de voorzienigheid, de keten van het 'fatum', het toeval, de goddelijke kennis en de predestinatie, en de vrijheid van de wil ("(...) de providentiae simplicitate, de fati serie, de repentinis casibus, de cognitione ac predestinatione divina, de arbitrii libertate." (1)). Deze problemen hangen samen met het antwoord dat Philosophia heeft gegeven in IV.p.5. (2) op de aan het begin van boek IV gestelde vraag over wat ik hier anachronistisch het theodicée-probleem (3) noem: hoe kan er, ondanks het feit dat er een goede leider is die de wereld bestuurt, toch kwaad bestaan, en hoe kan het dat de kwaden beloond, en de goeden bestraft worden? (IV.p.1). Philosophia's antwoord op deze vraag luidde dat alle mensen essentieel gericht zijn op het hoogste goed ('summum bonum'). De goede mensen volgen deze gerichtheid, de kwade gaan ertegen in en beseffen niet eens wat hun eigenlijke doel is. Het doel waarop de kwaden zich wel richten en dat zij bereiken, is in werkelijkheid hun straf. Hun dient erop gewezen te worden dat zij hun eigenlijke doel, het 'summum bonum', volledig voorbijschieten. In feite moet men met hen medelijden hebben (IV.p.1-5).

Dit antwoord is voor Boethius echter niet voldoende: hij blijft bij zijn vraag over de theodicée. Het is immers zeer onterecht dat de goeden, die zich op het hoogste goed richten, gestraft worden en niet voor hun deugd beloond. Dat is des te verwonderlijker en onterechter bij de gedachte dat de in het universum heersende macht God is. Het zou allemaal veel eenvoudiger zijn als dit op de kop zetten van beloning

en straf aan het toeval kon worden toegeschreven. Philosophia antwoordt hierop dat het niet verwonderlijk is dat de onwetendheid waarin mensen verkeren met betrekking tot het principe van de universele orde, hen doet denken dat het universum chaotisch is (IV.p.5). Welnu, in IV.p.6 stelt Boethius aan Philosophia de vraag hem die orde nader te verklaren en dat in samenhang met het probleem van een goede God en een op de kop staande wereld. Aan deze vraag zitten de hierbovengenoemde problemen volgens Philosophia als slangen aan het hoofd van Medusa vast. Philosophia behandelt deze problemen in de rest van de Consolatio en het zijn nu juist deze problemen die het filosofisch meest interessante gedeelte van de Consolatio vormen (4). Om te achterhalen wat Regniers eigen standpunt tegenover (Boethius' oplossing van) deze problemen is, beperk ik mij dan ook tot dit gedeelte van (Regniers commentaar op) de Consolatio, d.w.z. vanaf IV.p.6.

De hier beschreven overgang van IV.p.5 naar IV.p.6. wordt door Regnier gevolgd:

"Ita est inquam, sed tu. Hec est sexta prosa huius quarti in qua subiungitur solutio questionis seu dubitationis note per Boecium prosa precedente, scilicet 'Cur proveniant bonis mala et malis bona?' (...) Presens prosa dividitur in sex partes. In prima parte per modum prologi tangitur huius questionis difficultas et ea que dependent ex ipsa dubitatione, necnon Philosophia reddit se promptam." (5).

Dat het vanaf hier om filosofisch moeilijke problemen gaat, blijkt als de commentaar van de Gentenaar erbij gehaald wordt:

"Ende omdat dese vierde bouc ende voort an tsurplus van alden werke toten hende toe met allen hoghe ende ghewichtich es ende daartoe in meisterlijcken stijlen ghestelt ende van over hoghen zwaren ende donckeren materien dat sij grote gheleerdde mannen onthoghen (...) zo mach ic wel vreesen van so hoghen zaken te scrivenene (...) Ende hier omme so wat ic voort an toten hende van al den wercke scriven of

translateren zal dat stellig als nu ende submittere in aller ootmoedicheit onder de correctie ende minlic verbeteren van einen yghelijken diett bet ghevroedt ende zonderlinghe onder tbegrijp van onser moeder der heligher kerke ende van onsen helighen kerstinen ghelove, na dwelke ic namelic al mijn gheschrifte besneden ende ghereghelt wesen wille, alst billic es. Ende hadde hier mijns scrivens ein hende ghemaect hen ware dat ic bij andren zonderlinghe in walscher tale den wegh mij te voren gheslegghen vand in welker aerbeid ic te lichter ghetorden bem (...)." (6).

Uit deze opmerking moge voldoende blijken dat, althans de Gentenaar op zijn minst, de nodige problemen heeft gehad met de filosofische vraagstellingen die in dit laatste gedeelte van de Consolatio aan de orde komen. Reden temeer om te zien hoe Regnier met deze vraagstellingen en Boethius' antwoorden erop omgaat.

Dat de laatst geciteerde zinsnede van de Gentenaar complicaties met zich meebrengt ten aanzien van de vraag welke tekst(en) hij bij het samenstellen van zijn commentaar heeft gebruikt, moge duidelijk zijn (7).

De grove indeling (8) die Regnier maakt van Philosophia's beantwoording van de in IV.p.6 door Boethius gestelde vragen, ziet er vanaf dit prosa tot aan het eind van het boek als volgt uit:

BOEK IV

1. 'Ita est - Si vis celsi'
(R125r^b8-134v^a30).
Quaestio: de oorzaak van het goede lot der slechten en het kwade lot der goeden
(IV.p.6.)
2. 'Si vis celsi - Iamne igitur'
(R134v^a30-135v^b27).
Bevestiging dat 'Providentia' alles bestuurt en bewaart

(IV.m.6.)

3. 'Iamne igitur - Bella bis'
(R135v^b27-139v^a19).

Alle fortuin is goed

(IV.p.7.)

4. 'Bella bis - Dixerat'
(R139v^a19-140r^b7).

Rechtschapenheid van bepaalde antieken

(IV.m.7.)

BOEK V

1. 'Dixerat - Si quidem'
(R140r^b7-141r^a1).

Proloog 5e boek

(V.p.1)

2. 'Si quidem' - eind
(R141r^a1-eind).

Uitvoerend deel 5e boek

- 2.1. 'Si quidem - Animadverto'
(R141r^a1-142r^a30).

Quaestio: toeval

- 2.2. 'Animadverto - Tum ego'
(R142r^a30-145r^b41).

Quaestio: het liberum arbitrium

(V.p.2)

- 2.3. 'Tum ego' - eind
(R145r^b41-eind).

Quaestio: Hoe kunnen de goddelijke prescientia en
het liberum arbitrium samengaan

(V.p.3)

- 2.3.1. 'Tum ego - Tum illa'
(R145r^b41-149r^a16).

Dat kan ook niet volgens B.: argumentatie

- 2.3.2. 'Tum illa' - eind

(R149r^a16-eind).

Beantwoording quaestio; oplossing argumenten

(V.p.4)

2.3.2.1. 'Tum illa - Quero enim'

(R149r^a16-v^a22).

Inleidende overgang

2.3.2.2. 'Quero enim' - eind

(R149v^a22-eind).

Oplossing van de quaestio ten principale

2.3.2.2.1. 'Quero enim - Quoniam'

(R149v^a22-156v^a36).

Oplossing van de quaestio in het algemeen

2.3.2.2.2. 'Quoniam' - eind

(R156v^a36-eind).

Oplossing van de quaestio in het bijzonder

(V.p.6)

Aangezien de eigen opinie van Regnier tegenover deze problemen van theodicée, 'casus', 'liberum arbitrium', en 'providentia dei' het meest duidelijk aan het licht zal komen in die passages in zijn commentaar die als 'notanda' en 'dubia' betiteld kunnen worden (9), ligt het voor de hand om die gedeelten nader te onderzoeken waar de meeste, meest uitgebreide, en meest interessante 'notanda' en 'dubia' in voorkomen, en waarin naar een oplossing van de genoemde problemen wordt gezocht. Op grond hiervan kom ik tot een selectie van een drietal gedeelten, te weten:

- IV.p.6. 'Omnium generatio - Sive igitur', waarin wordt gezocht naar definities van 'fatum' en 'providentia'. (Onderdeel van IV.p.6.1. (R126r^a42129r^b20)).
- V.p.2. 'Est inquit - Que tamen ille', waarin met de oplossing van de problematiek omtrent het 'liberum arbitrium' een begin wordt gemaakt. (Onderdeel van V.p.2. 2.2. (R142v^b27- 144v^a27)).
- V.p.6. 'Deum igitur - Unde non', waarin met de oplossing

'in speciali' van de problematiek ten aanzien van de 'prescientia dei' een begin wordt gemaakt door de vraag "Quid sit eternitas" te beantwoorden. (Onderdeel van V.p.6. 2.3.2.2.2. (R156v^b40-159v^b8)).

Aan de hand van deze selecties onderzoek ik, door Regniers commentaar te vergelijken met de tekst van Boethius, wat de functie kan zijn van de parafrase, het 'construatur' en het 'notandum' in de 'expositio' en 'explicatio' om zo Regniers eigen filosofische standpunt ten aanzien van de problematiek die door Boethius wordt aangesneden, scherper in beeld te krijgen.

HV.2. De parafrase.

Zoals hierboven (10) al is gesteld, is elke commentaar van Regnier op een 'pars' opgebouwd uit een inleiding, een 'divisio textus', een 'expositio textus', (en soms een 'explicatio textus'). Deze zijn weer onderverdeeld in een parafrase, 'notanda' en een 'construatur'. Uit bestudering van de parafrase-gedeelten van de geselecteerde drie gedeelten blijkt dat hieruit nauwelijks Regniers eigen standpunt ten aanzien van Boethius' problematiek naar voren komt, -iets, wat uiteraard ook wel te verwachten is bij zo iets als een parafrase. De functie van de parafrase komt hierop neer dat zij een korte, begrijpelijke samenvatting geeft van het gedeelte uit de Consolatio dat commentarieerd wordt. Dit is te meer van belang, omdat de lezer slechts het lemma van dit gedeelte voor ogen heeft gehad, en dus óf op zijn geheugen óf op een aanwezige Consolatio-tekst aangewezen zou zijn om het betreffende gedeelte uit de Consolatio voor de geest te halen. Bovendien heeft de

parafrase tot voordeel dat zij vlot te lezen is, -vloetter althans dan Boethius' tekst.

Een aantal voorbeelden kunnen het bovenstaande ondersteunen:

1. Woorden die syntactisch bij elkaar horen, maar in Boethius' tekst uit elkaar staan worden bij elkaar gezet:

IV.p.6 B(oethius): "[...]cunctusque mutabilium
naturalium progressus [...]."
R(egnier): "[...] et cunctus progressus
naturalium mutabilium [...]."

2. In de parafrases worden synoniemen aan woorden die uit Boethius' tekst worden overgenomen, toegevoegd:

IV.p.6 B: "[...] sortitur [...]."
R: "[...] sumit et sortitur [...]."
V.p.2 B: "[...] composita [...]."
R: "[...] composita idest fixa [...]."
V.p.6 B: "[...] pariter [...]."
R: "[...] pariter idest presentarie [...]."

3. Regnier maakt gebruik van (functionele) herhaling van woorden, waardoor Boethius' tekst sneller toegankelijk is:

IV.p.6 B: "Haec [...] composita [...]."
R: "Hec enim divine mens composita [...]."
V.p.2 B: "[...] humanas animas [...]."
R: "[...] humanas animas [...], nam ille
anime [...], ipse anime [...], ipse
anime [...], ipse etiam anime [...] et
sic anime [...], ipse anime [...]."

4. Regnier voegt ter nadere explicatie woorden toe:

IV.p.6 B: "[...] secundum quod movet et disponit
[...]."
R: "[...] secundum quod movet et disponit
res mutabiles [...]."
V.p.2 B: "[...] nec coeperit umquam esse, nec
desinat [...]."

- R: "[...] numquam inceperit in tempore, nec desinat in tempore [...]."
- V.p.6 B: " [...] minus vero [...] minusque etiam [...]."
- R: " [...] sed minus libere sunt [...]. Item minus libere sunt [...]."
5. Regnier substitueert (metaforische) woorden van Boethius door woorden die de tekst onmiddellijker begrijpelijk maken:
- IV.p.6 B: "[...] in tuae simplicitatis arce [...]."
- R: "[...] in sublimitate sue simplicitatis [...]."
- V.p.2 B: "[...] cum dilabuntur ad corpora [...]."
- R: "[...] cum descendunt ad corpora [...]."
- B: "[...] artubus [...]."
- R: "[...] membris [...]."
- B: "[...] inscitiae nube [...]."
- R: "[...] nube ignocentie [...]."
6. Regnier maakt eenvoudiger zinsconstructies (A), maakt zinnen korter (B), of omschrijft in algemenere zin, waarbij soms nog slechts enige referenties aan Boethius' tekst letterlijk doorklinken (C):
- A V.p.2 B: "[...] neque enim fuerit ulla rationis natura quin eidem libertas adsit arbitrii [...]."
- R: "[...] omni rationali nature inest libertas arbitrii [...]."
- B V.p.2 B: "[...] id habet iudicium quo quidque discernat; per se igitur fugienda optandave dinoscit [...]."
- R: "[...] id habet iudicium discernendi fugienda et optanda [...]."
- C V.p.2 Het gehele gedeelte van ["Sed hanc - Humanas vero"].

7. Regnier last terugverwijzingen in en vat herhalingen in Boethius' tekst samen:
V.p.2 B: "[...] ad inferiora [...]."
 R: "[...] ad ista inferiora [...]."
 B: "Quod vero quis optandum esse iudicat, petit, refugit vero quod aestimat esse fugiendum [...]."
 R: "Quidquid autem talia cognoscit, optanda petit et fugienda fugit [...]."
8. Regnier geeft de context van Boethius aan, waardoor de vorm van Boethius' tekst verandert:
V.p.2 B: "Qui modus [...]."
 R: "Philosophia [...] dicens quod iste modus [...]."
9. Regnier expliciteert Boethius' tekst in syllogistische vorm:
V.p.2 B: "Neque enim fuerit ulla rationalis nature quin eidem libertas adsit arbitrii [...]."
 R: "Omni rationali nature inest libertas arbitrii, sed homo est rationalis nature, igitur homini inest libertas arbitrii. Patet syllogismus in darii. Minus satis patuit prius primi libri prosa ultima, ubi querebatur "quid igitur homo sit, poteris proferre". Respondet Boecius: "Hactine interrogas an esse me sciam rationale animal etc." Maiorem declarat Philosophia in littera [...]."
10. Regnier expliciteert Boethius' tekst in niet-syllogistische vorm:
IV.p.6 B: "Ita enim res optime reguntur si manens in divina mente simplicitas indeclinabilem causarum ordinem promat, hic vero ordo res mutabiles et alioquin temere

fluituras propria incommutabilitate
coherceat."

R: "Sed quod sic bene reguntur declaratur,
nam remoto [...] illo ordine omnes res
fluitarent temere, quia sine certo
ordine causarum et per consequens non
bene. Est enim in ordine ipsum bene, ut
dicit Philosophus [...]." (R.130r^b4041).

V.p.2 B: "[...] mox inscitie nube [...] caligant
[...]."

R: "[...] statim ipse anime caligant [...]
nube ignocentie, quia quod in hoc mundo
sapientiam putant, stultitia est apud
deum [...]." (R.144r^b22-24).

HV.3. Notanda.

1. IV.p.6. 'Omnium generatio - Sive igitur'.

Dit gedeelte van Boethius' tekst gaat met name over de
definities van 'fatum' en 'providentia'. Het is dan ook niet
verwonderlijk dat de commentaar van Regnier op dit gedeelte
met zijn moeilijke problematiek veel 'notanda' kent. Boe-
thius' betoog komt op het volgende neer (ik volg Reigniers
indeling (11)):

- 1.2.1. De voortbrenging van alles is afhankelijk van de
onveranderlijke geest Gods, waarin de modaliteit
voor de veelvuldigheid der dingen aanwezig is.
- 1.2.2. Bezien als in de goddelijke intelligentie is deze
modaliteit 'providentia', voorzienigheid; bezien
als datgene wat (alles) beweegt, is deze modaliteit
'fatum', lot.

- 1.2.3. 'Providentia' en 'fatum' verschillen dus hierin dat de eerste de goddelijke rede is, die alles disponeert, terwijl het tweede de aan de dingen inherente dispositie is, door middel waarvan de eerste alles ordent. Bovendien staat 'providentia' buiten de tijd, of beter: omvat zij alles tegelijkertijd, terwijl 'fatum' het zich in de tijd ontwikkelen is van wat 'providentia' disponeert.
- 1.2.4. 'Fatum' is van 'providentia' afhankelijk, echter niet andersom: zoals de architect de vorm van het te bouwen huis tevoren in gedachten heeft en het vervolgens daarnaar in werkelijkheid bouwt, zo disponeert God in zijn 'providentia' alles wat gaat geschieden, en realiseert 'fatum' in de tijd en op veelvoudige wijze alles wat God gepland heeft.

Dit gehele betoog van Boethius wordt voorafgegaan door de zin "Tunc velut ab alio orsa principio ita disseruit", waarvan Gruber (12) stelt dat het een uiting is van de dialogische werkwijze van Boethius, die ook Plato en Aristoteles hanteerden. Regnier geeft twee verklaringen voor het optreden van deze zin hier (13). De eerste sluit aan bij de gedachte dat er vanaf IV.p.6. een cesuur in de Consolatio te constateren valt, waarna de zwaar filosofische problemen aan de orde worden gesteld (14). De tweede sluit aan bij de vraagstelling in IV.p.1. ten aanzien van de theodicéeproblematiek: het lijkt of Philosophia niet op deze problematiek ingaat. Zij doet dit echter wel, maar indirect vanuit de beschrijving van 'providentia' en 'fatum'.

De bovengegeven indeling in vijven ligt voor de hand. In de commentaar van Regnier maakt zij onderdeel uit van de 'Solutio questionis cur mala bonis et bona malis eveniunt', waarvan de korte conclusie volgens Regnier luidt dat 'als Boethius de beschikkende 'providentia' zou zien, hij niet zou oordelen dat er ergens kwaad zou zijn' (15).

Ik ga verder in op de 'notanda' per gedeelte en wel op de volgende wijze: allereerst geef ik weer wat Regnier in het betreffende 'notandum' op het 'pars' of 'particula' stelt en vervolgens geef ik mijn eigen commentaar daarop. Dit laatste geef ik aan door middel van het woord 'Commentaar'.

1.2.1. R.126r^a42-r^b31. 'Omnium generatio - Qui modus cum'
In dit 'particula' komt een drietal 'notanda' voor:

a. R.126r^b1-12.

Uit het eerste 'notandum' blijkt direct al dat Regnier de neo-platoonse achtergrond van Boethius' tekst onderkent (16).

Hij legt uit wat Boethius, i.c. Philosophia, onder 'generatio' en 'progressus' verstaat. De overeenkomst tussen beide is dat zij een overgang betreffen van niet-zijn naar zijn. Bij 'generatio' gaat het echter om een natuurlijke productie vanuit de voorliggende materie, terwijl het bij 'progressus' om verandering van niet-zijn naar zijn gaat, -of deze nu ontstaan is vanuit 'creatio' of 'generatio'. Een andere uitleg van 'progressus', die minder algemeen is dan de eerder gegevene is de 'voortgang van een ding in het zijn of een wijze van lichamelijke of perfectionele groei'. Direct aansluitend op deze uitleg geeft R. een uitputtende opsomming van alle soorten beweging ('generatio', 'corruptio', 'augmentatio', 'diminutio', 'alteratio' en 'secundum locum mutatio') naar aanleiding van Boethius' "quidquid aliquo movetur modo", waaraan R. "aliud" (r.7) toevoegt om aan te geven dat het hier inderdaad om alles gaat. Alles in deze wereld is immers van God afkomstig.

Commentaar. Door de toevoeging "sive fuerit generationis sive creationis" (r.4) smokkelt Regnier a.h.w. de christelijke leer over het ontstaan vanuit niet-zijn naar zijn Boethius' tekst binnen. Het verschil dat hij blijkbaar

tussen 'generatio' en 'creatio' ziet, wordt duidelijker als de omschrijvingen hiervan door Thomas van Aquino erbij worden gehaald: "Creatio (...) est productio alicuius rei secundum suam totam substantiam, nullo praesupposito, quod sit vel increatum vel ab aliquo creatum" (17); "Omnia generatio ex aliquo est, scilicet ex materia, et ad aliquid, scilicet ad formam" (18). Vandaar ook dat Regnier 'generatio' 'natuurlijk' noemt, want 'creatio' is alleen het werk van God: "Creare est" immers "aliquid ex nihilo facere" (19). Opgemerkt dient hierbij te worden dat Boethius 'natuurlijk' niet aan 'generatio' verbindt, maar spreekt van "mutabilium naturarum progressus".

Het hier voorkomen van twee elkaar overigens niet uitsluitende vormen van uitleg van 'progressus' hangt waarschijnlijk samen met de gebruikelijke wijze van becommentariëren via glossen en scholia (20). Een duidelijk filosofisch standpunt van Regnier hoeft hierin dan ook niet naar voren te komen. Hij of eventueel ook een afschrijver van zijn tekst voegt mogelijke interpretaties of betekenissen van de te becommentariëren woorden toe. Voor de lezer van de zo ontstane commentaar is dit in feite een welkome handreiking: de tekst wordt zo te meer tot studie-object gemaakt.

Overigens zij vermeld dat dit de enige plaats in de Consolatio is, waar de term 'generatio' voorkomt (21), terwijl 'progressus' op slechts nog één andere plaats voorkomt, waar hij 'reproductie' betekent: IV.p.6.18. De term 'creare' (c.q. 'creatis') komt ook slechts een maal voor, en wel in niet-noodzakelijk christelijke zin: III.p.11.33. (22).

Dat de neo-platoonse achtergrond Regnier duidelijk is, zoals ik zei, blijkt uit zijn afsluiting van dit 'notandum', waarin hij stelt dat alles wat zich aan deze zijde van de werkelijkheid bevindt, refereert aan de ideële vormen van de goddelijke geest: de archetypische wereld.

b. R.126r^b12-23.

Ook het tweede 'notandum' geeft een omschrijving van door Philosophia gebruikte termen: 'oorzaken' zijn de beginselen van het zijn, waardoor iets tot zijn wordt gebracht; 'orde' is de ordening der dingen volgens plaats of volgens perfectionele graad of volgens temporele continuering; de term 'vorm' wordt zowel in substantiële als accidentele zin gebruikt volgens Regnier. Ook hier weer komt naar voren dat Regnier mét Boethius aangeeft dat alles wat beweegt zijn oorsprong in God vindt, -en hij is ook hier uitputtend in zijn opsomming: alles krijgt de oorzaken van zijn zijn en zijn plaats (water, vuur, lucht, aarde, sterren), graad (zijn, leven, en begrijpen met de daarin aanwezige gradaties [cf. Augustinus, De Libero Arbitrio II (23)]), tijd (leeftijden) en vorm vanuit God.

Commentaar. Regnier past met zijn definitie van 'oorzaak' in de in zijn tijd traditioneel geworden, van huis uit aristotelische opvatting. Aristoteles definieert in de Metaphysica alfa, 3-7, en delta, 2, 'oorzaak' niet; wel valt af te leiden dat hij er 'het eerste' onder verstaat 'waardoor iets is of wordt' (24). Thomas van Aquino (25) omschrijft 'oorzaak' o.a. als "Illud est proprie causa alicuius, sine quo esse non potest.", maar meestal hanteert hij de term in de zin van 'causa efficiens' (26). Het bekende, aristotelische onderscheid in vier oorzaken (efficiënt, finaal, formeel, en materieel) maakt Regnier (hier althans) niet. Dat is hier ook niet zo relevant, omdat hij alleen wil aangeven dat alles zijn oorsprong heeft in God. Bovendien zou het noemen van de vier oorzaken hem voor wat betreft dit doel slechts in een lastig parket brengen: God kan immers kwalijk materiële oorzaak worden genoemd.

Ook met de indeling in drie soorten ordeningen geeft Regnier dit aan: alles wat ook maar geordend is, vindt zijn oorsprong in God. En ook deze indeling is niet

onbekend : "Secundum omnes illos modos potest dici esse ordo aliquorum, secundum quos aliquis altero prius dicitur et secundum locum et secundum tempus et secundum omnia huiusmodi." (27)

Het eveneens bekende onderscheid in substantiële en accidentele vorm dient ongetwijfeld hetzelfde doel van uitputtendheid (28).

Op het eerste gezicht lijkt dit 'notandum', evenals het vorige, weinig met het onderwerp 'providentia'-'fatum' van doen te hebben. Beide zijn echter 'notanda' op een gedeelte van Boethius' tekst dat Regnier een soort maxime (R126r^a47) genoemd heeft: de grondstelling voor de uiteenzettingen over 'providentia' en 'fatum' is dat alles ontstaan is vanuit God. Vandaar ook dat Regnier een uitputtende opsomming van bewegingssoorten, ordeningen en vormen geeft: niet alleen, omdat dit zonder meer wetenswaardig is voor de lerende lezer, maar vooral ook om hem het besef bij te brengen dat alles zijn oorsprong in God heeft. Tevens geeft Regnier hiermee al een vooruitwijzing: alles zal onder de goddelijke 'providentia' blijken te vallen.

c. R.126r^b23-31.

Het derde 'notandum' moet diezelfde argeloze lezer ervoor behoeden het "Haec <divinae mens> composita" als een geheel te lezen, zonder het onmiddellijk met "in suae simplicitatis" te verbinden, waardoor de geest Gods als samengesteld opgevat zou kunnen worden. Een waarschuwing derhalve in de zin van 'littera'.

1.2.2. R.126r^b31-127r^a20. 'Qui modus cum - Que diversa'.

De ene zin, waarin Philosophia definities geeft van 'providentia' en 'fatum', geeft Regnier aanleiding tot een commentaar van tweeëneenhalve kolom, waarin naast twee 'notanda' drie 'dubia' voorkomen:

a. R.126r^b37-50.

Regnier zet Boethius' omschrijving van 'providentia' af tegen die van Cicero, waarin 'providentia' als deel van de deugd 'prudentia' wordt opgevat: "providentia is dat waarmee iets toekomstigs wordt gezien, voordat het geschied is". Zo nu vat Boethius de goddelijke 'providentia' niet op volgens Regnier.

Commentaar. Waarom Boethius 'providentia' zo volgens hem niet opvat, beargumenteert Regnier hier niet. Die argumentatie is echter afleidbaar uit het volgende 'notandum' (29).

b. R126r^b50-v^a41.

Wat Boethius dan wel onder 'providentia' verstaat maakt Regnier hier duidelijk: in 'providentia' moet op grond van haar woordsamenstelling uit 'videre' en 'pro', waarbij het laatste 'oorzakelijkheid' in het 'videre' inbrengt, onderscheid worden gemaakt tussen 'videntia' of 'cognitio', waarin geen sprake is van oorzakelijkheid, en 'causalitas' (die oorzakelijkheid zelf). In het eerste geval heeft (voor)zienigheid een betrekking met de wijsheid Gods, -zoals uit citaten van Hugo van St. Victor en het boek Wijsheid blijkt; in het tweede geval met de wil Gods, zoals uit citaten van Augustinus en Damascenus (30) blijkt.

Het citaat van Damascenus spreekt echter niet van 'voluntas', maar van 'bona voluntas': "Providentia est bona voluntas dei propter quam omnia que sunt, convenientem deductionem suscipiunt" (31). Hierdoor wordt een onderscheid tussen 'voluntas' en 'bona voluntas' in het leven geroepen, waarvan Regnier zich genoodzaakt ziet het te verklaren: aan 'providentia' kan een formele, exemplarische causaliteit worden toegeschreven (Boethius zegt immers zelf (IV.p.6.48) dat 'providentia' de vorm is der dingen), en een efficiënte causaliteit, zowel voor wat betreft het scheppen, als het besturen. Op dit laatste nu heeft de 'bona voluntas' betrekking.

Anders gezegd: het scheppen is een wilsact zonder meer; het besturen is een wilsact, waaraan de kwalifikatie 'goed' kan worden toegevoegd, zonder dat daarmee gezegd wordt dat de kwalifikatie 'slecht' er dus ook aan toegevoegd zou kunnen worden, -want dat is uiteraard niet correct.

God is derhalve 'factor' én 'provisor', en dat Regnier in 'factor' de christelijke 'creator' ziet, zal uit het voorgaande duidelijk zijn.

Commentaar. De uitsplitsing van 'providentia' in twee aspecten, nl. 'cognitio' en 'voluntas' is niet in Boethius' tekst constateerbaar. Een eigen visie van Regnier is zij echter ook niet: "Providentia pertinet tantum ad cognitionem eorum quae sunt ad finem, secundum quod ordinantur in finem; et ideo providentia includit et scientiam et voluntatem, sed tamen essentialiter in cognitione manet, non quidem speculativa, sed practica." (32). Regnier legt, in tegenstelling tot wat uit dit citaat van Thomas blijkt, de nadruk meer op de 'voluntas' dan op de 'cognitio' van de 'providentia dei' en sluit zich meer aan bij het neo-augustiniaans denken hierover (33). Niet voor niets citeert hij juist ook Augustinus. Tevens verwijdt hij zich in zijn commentaar op deze wijze van Boethius' tekst, doordat hij de 'providentia' Gods niet meer volledig in de zuiverheid van de goddelijke geest beschouwt, maar haar direct al in relatie brengt met de voortgebrachte, c.q voort te brengen werkelijkheid. Hij voorkomt hier echter mee dat 'providentia' kan worden opgevat als 'prescientia', waarin geen vorm van causaliteit naar de voortgebrachte werkelijkheid inbegrepen is. Nu ook wordt duidelijk waarom Regnier Cicero's definitie (34) van 'providentia' niet accepteert in betrekking tot God: uit die definitie immers komt een oorzakelijke relatie tussen deze kennis Gods en de voortgebrachte werkelijkheid niet naar voren. Opvallend hiertegenover is dat Regnier deze causaliteit in 'providentia', die op het

bestuur der dingen betrekking heeft, afleidt uit de woordsamenstelling, en zijn interpretatie niet direct koppelt aan Boethius' tekst. Deze immers spreekt heel duidelijk over 'providentia' als een 'dispositio' en volgens Regnier heeft een dispositie in strikte zin betrekking op de instandhouding van iets in het zijn (35). Thomas van Aquino wijst Cicero's definitie overigens niet zonder meer af (36), maar interpreteert haar in de richting van Boethius' definitie. Hij haalt haar in zijn eerste argument in de Summa Theologiae (37) aan om te onderstrepen dat 'providentia' geen betrekking heeft op God: 'prudentia' heeft betrekking op zaken waarover overleg moet worden gepleegd. God twijfelt echter niet en overleg in hem is dus afwezig. Daarom is er in God geen 'prudentia' en dus ook geen 'providentia', die volgens Cicero, zoals gezegd, immers als deel van 'prudentia' gezien moet worden.

In zijn antwoord maakt Thomas een onderscheid in overleg t.a.v. zaken waarover getwijfeld wordt, en vooruitlopen op zaken die op een doel gericht worden, waarvan God een juist weten heeft. In deze tweede zin heeft God 'prudentia' en 'providentia'. Thomas sluit hierbij aan op Boethius' definitie van 'providentia' als een dispositie: 'dispositie' wordt zowel datgene genoemd wat een orderingsgrond heeft van de dingen op een doel als wat een orderingsgrond heeft van delen op een geheel.

In zijn weerlegging van het argument, waarin Cicero wordt aangehaald, wijst Thomas de interpretatie van 'prudentia' af in de zin van onderzoek naar zaken, waarover twijfel bestaat. Die interpretatie van 'prudentia' op grond van Aristoteles *Ethica* VI (1142a32-b34) is volgens Thomas niet correct en hij zet er dan ook Aristoteles' *Ethica* VI (1140a25-30) tegenover. Over Cicero's definitie van 'providentia' als 'pars prudentia' laat Thomas zich verder niet uit, hoewel hij in zijn antwoord aangeeft dat 'providentia' het principale deel van 'prudentia' is.

Tenslotte zij opgemerkt dat Regnier ook hier weer de 'creatio' in verband met 'providentia' brengt (r.25) en wel via de enige plaats waar deze term in de Consolatio voorkomt (38).

Een drietal dubia:

a. R126v^a41-v^b7.

In het voorgaande 'notandum' is 'providentia' herleid tot 'sapientia' en tot 'voluntas' of 'bonitas'. De drieëenheid Gods echter bestaat niet alleen uit de 'sapientia Dei' (de Zoon) en de 'voluntas Dei' (de H. Geest), maar ook uit de 'potentia Dei' (de Vader). Het eerste "Sed dubitaret aliquis (...) ligt dan ook voor de hand: kan 'providentia' niet ook herleid worden op de 'potentia dei'? Regnier antwoordt hier met Alexander van Hales: "niet volgens de eigenschap van de term". Wordt 'providentia' herleid op 'potentia', dan kan dit slechts voor zover 'potentia' in 'sapientia' en 'voluntas' is meebegrepen. Zo is in 'bestuur' het besturen zelf en het vermogen daartoe meebegrepen. Op 'potentia', los van 'sapientia' en 'voluntas', en dus puur als vermogen, als louter 'kunnen', kan 'providentia' derhalve niet worden teruggebracht. Op deze wijze noemt Damascenus 'providentia' een vermogen dat kan voorzien ('virtus provisiva'), waarbij dat vermogen in de wijsheid en wil Gods is meebegrepen (39).

Commentaar Het gehele antwoord van Regnier op het gestelde 'dubium' is ontleend aan Alexander van Hales (40), die in zijn beantwoording van de vraag wat 'providentia' is, o.a. nagaat of 'providentia' een 'potentia' genoemd kan worden. De beantwoording van deze vraag kan niet los worden gezien van wat Regnier (eveneens met Alexander (41)) in het vorige 'notandum' gesteld heeft, namelijk dat 'providentia' in haar letterlijke betekenis zowel een relatie heeft met de wijsheid als met de wil Gods. Immers in de wil en de wijsheid Gods is 'kunnen' ingesloten. De

goddelijke 'providentia' als 'potentia' is niets anders dan het vermogen dat aan de wil en wijsheid van God inherent is. Los van deze beide kan dit vermogen niet beschouwd worden. (42)

Op deze wijze onderstreept Regnier nogmaals, en dit keer via Alexander van Hales, dat 'providentia' geen causale relatie heeft tot datgene wat zij voorziet. Daarmee beantwoordt hij volledig aan wat Boethius van 'providentia' aangeeft: zoals het menselijk oog slechts ziet wat het ziet zonder dat wat het ziet te beïnvloeden, zo ziet de 'providentia' Gods alles in een oogopslag zonder het te beïnvloeden (43). Regnier zinspeelt in feite in zijn uitleg met auctoriële ondersteuning van 'providentia' op het behoud van de menselijke vrijheid, -ondanks de goddelijke 'providentia'.

b. R.126v^b7-21.

Hieruit zou echter kunnen worden afgeleid dat 'providentia' alleen maar een 'virtus provisiva' is en dus alleen maar op het bestuur der dingen ('gubernatio'), en niet op de voortbrenging ('productio') en instandhouding ('permanentia') ervan betrekking zou hebben, terwijl deze beide laatste nu juist uitgangspunt waren in Regniers eerste 'notandum' op het vorige 'particula', waarin hij 'generatio' als 'productio' en 'progressus' als 'continuatio' ('instandhouding') definieerde, die beide volgens Boethius uit de stabiliteit van de goddelijke geest voortspruiten. Damascenus onderscheidt voor beide echter twee afzonderlijke 'virtutes': de 'virtus conditiva' en de 'virtus contentiva'.

Commentaar. Doordat Regnier Damascenus' definitie van 'providentia' in het vorige 'notandum' heeft overgenomen is de relatie van zijn commentaar met Boethius' tekst aan een zijden draadje komen te hangen: van 'gubernatio' is in V.p.6. nog geen sprake geweest (44). Deze heeft Regnier via het 'bona voluntas'-citaat van Damascenus

binnengehaald, en deze dreigt nu de beide andere vermogens van 'providentia' naar de achtergrond te verdringen. Om dit te voorkomen en om Damascenus' definitie uit te leggen voert Regnier een onderscheid (45) in tussen 'providentia' in strikte zin (als 'virtus provisiva' in relatie tot besturen) en in algemene zin (als 'virtus conditiva' in relatie tot voortbrenging, en als 'virtus contentiva' in relatie tot instandhouding). Via dit onderscheid redt hij enerzijds Damascenus' definitie van 'providentia' en anderzijds zijn eigen toepassing ervan op Boethius' tekst. c. R126v^b21-51

Het derde 'dubium' sluit weer direct aan bij deze tekst. Uit Philosophia's woorden "Qui modus (...) providentia nominatur; cum vero ad ea (...) refertur, fatum appellatum est", waardoor dezelfde 'modus' enerzijds met 'providentia' en anderzijds met 'fatum' wordt aangeduid, zou via een eenvoudig $a=b$, $b=c$, en dus $a=c$, kunnen worden afgeleid dat 'providentia' en 'fatum' hetzelfde zijn, -zij het beschouwd vanuit verschillende gezichtshoeken. Tevens zou dit kunnen blijken uit de woorden "Haec (...) explicatio (...) providentia sit, eadem vero (...) fatum vocetur". Een dergelijke identificatie van beide is uiteraard ontoelaatbaar. Regniers tegenargument ertegen is dat Philosophia zelf stelt: "Quae diversa esse facile liquebit (...).

Volgens Regnier maakt Boethius, c.q. Philosophia, gebruik van een uitdrukkingswijze, waarin een overgang plaatsvindt van 'exemplar' (voorbeeld) naar 'exemplum' (afbeelding van het voorbeeld). Regnier legt deze volgens hem zeer gebruikelijke uitdrukkingswijze uit aan de hand van de zin 'Ik vervaardig datgene wat ik in gedachten heb.' Het antecedent staat voor het 'exemplum', of ook wel 'effect', en het relativum voor het 'exemplar'. Zo ook is dit het geval in de "Qui modus (...)"-zin. In de zin "Haec (...) explicatio" is dit

ook het geval, zij het andersom: daar staat het antecedent voor het 'exemplar' en het relativum voor het "exemplum".

Op dezelfde wijze nu verhouden 'providentia' en 'fatum' zich als 'exemplar' en 'exemplum': als voorbeeld en afbeelding daarvan.

Commentaar. Regniers uitleg van deze uitdrukkingswijze kan als volgt op de zinnen uit Boethius' tekst worden toegepast: de zin "Haec <c.q. divina mens> in suae simplicitatis arce composita multiplicem rebus gerendis modum statuit. Qui modus cum in ipsa divinae intelligentiae puritate conspicitur, providentia nominatur; (...)" (IV.p.6.8) kan als volgt worden herschreven: "Iste modus, qui est modus multiplex rebus gerendis a divina mente statutus, providentia nominatur, cum (...) conspicitur." Het antecedent "qui modus" staat hier voor het 'exemplum', terwijl datgene waar de relatieve bijzin betrekking op heeft, voor het 'exemplar' staat.

De zin "(...) ut haec temporalis ordinis explicatio in divinae mentis adunata prospectum providentia sit, eadem vero adunatio digesta atque explicata temporibus fatum vocetur." (IV.p.6.10), kan worden herschreven als "quae adunatio, quae est haec temporalis ordinis explicatio in prospectum divinae mentis adunata, fatum vocetur." Het antecedent "quae adunatio" staat hier voor het 'exemplar', terwijl datgene waar de relatieve bijzin op slaat, voor het 'exemplum' staat.

De identificatie tussen 'providentia' en 'fatum' kan dus niet plaatsvinden op grond van de woorden die Boethius gebruikt. Immers, net zomin als de overgang van "Ik vervaardig iets, wat ik in gedachten heb." - "Wat ik in gedachten heb, is mentaal." - "Ik vervaardig iets mentaals" correct is, net zomin is de zoëven genoemde overgang op grond van Boethius woorden naar de identificatie tussen 'fatum' en 'providentia' correct.

1.2.3. R.127r^a20-v^b45. 'Que diversa - Que licet diversa'
Dit 'particula' is in drie gedeelten onderverdeeld, die behoudens een 'nota', niet afzonderlijk worden becommentarieerd. Het gehele 'particula' wordt afgesloten met slechts een uitgebreid 'notandum', dat de vorm heeft van een 'articulus' uit een 'quaestio', met argumenten 'pro' en 'contra'. Ik geef dit 'notandum' hier weer in een dergelijke vorm:

a. R.127r^b5-10.

Het 'nota' heeft betrekking op het 'eadem adunatio' uit de in het vorige 'dubium' besproken zin: dit 'eadem' mag zeker niet worden opgevat als een uitdrukking van numerieke of specifieke identiteit tussen 'providentia' en 'fatum'. Het drukt slechts de exemplarische verhouding tussen beide uit.

b. R.127r^b10-v^b20.

<Articulus. Utrum fatum sit?> (46)

<Videtur quod fatum non sit in rerum natura>

1. Gregorius stelt in zijn Homiliarum in Evangelia (I-11, Driekoningenpreek): "Laat de gedachte verre zijn van de harten der gelovigen dat zij zeggen dat 'fatum' iets is."

2. Als 'fatum' iets zou zijn, dan zou het òf de goddelijke 'providentia' zijn òf iets wat vanuit 'providentia' in de werkelijkheid gedisponeerd is. 'Fatum' is echter geen van tweeën: geen 'providentia', dat blijkt uit de Consolatio; en geen dispositie van 'providentia'. Dit laatste blijkt hieruit dat 'providentia' een kenvermogen is, dat, als het iets zou disponeren, dit van eeuwigheid zou doen, omdat het zelf eeuwig is. Dan zou er van eeuwigheid iets in de komende werkelijkheid zijn, -wat niet klopt. Anders gesteld: 'providentia' zou dan 'predestinatio' inhouden.

3. Augustinus zegt in de De Civitate Dei: "Ik zeg niet dat iets gebeurt door 'fatum', integendeel, ik zeg dat niets door 'fatum' gebeurt."

<Sed Contra>

Boethius' tekst geeft aan dat 'fatum' wel in werkelijkheid is, en dat kan via Augustinus worden ondersteund. Uit de woorden van Augustinus in de De Civitate Dei kan namelijk gelezen worden dat 'fatum' drieërlei is:

1. 'Fatum' is de 'voluntas vel potestas dei', die met 'providentia' gelijkstelbaar zou zijn.
2. 'Fatum' is de invloed van de posities der sterren.
3. 'Fatum' is de verbinding, schakel en ordening der oorzaken, waardoor alwat gebeurt, plaatsvindt en waarover de goddelijke wil alle macht heeft.

De eerste opvatting van 'fatum' getuigt, volgens Augustinus, van slecht taalgebruik: bedoeld is te zeggen dat Gods 'voluntas' en 'potestas' de menselijke aangelegenheden constitueren. Dat is correct, maar zal eerder 'providentia' dan 'fatum' genoemd mogen worden. Tegen degenen die de tweede opvatting van 'fatum' aanhangen verzet Augustinus zich in scherpe bewoordingen.

Tegen de benaming in de derde opvatting verzet Augustinus zich niet zonder meer (47), maar hij weigert, volgens Regnier, de verbinding der oorzaken 'fatum' te noemen, om niet het gevaar te lopen geïdentificeerd te worden met degenen die de tweede opvatting aanhangen. Boethius nu hanteert, volgens Regnier, deze derde opvatting van 'fatum'. Augustinus zegt over deze opvatting dat hij haar niet zo scherp zal bestrijden als de tweede, aangezien degenen die 'fatum' als verbinding der oorzaken zien, het toch uiteindelijk toeschrijven aan de 'voluntas' en 'potestas dei'. Deze verbinding kan echter hooguit 'fatum' worden genoemd op grond van de etymologie van dat woord uit 'fari'

(=spreken): "Semel locutus est deus, duo hec audivi, quoniam potestas dei est et tibi, domine, misericordia, qui reddis unicuique secundum opera eius" (Ps 62:12). Volgens Augustinus is 'fatum', kortom, noch de 'voluntas vel potestas dei'; noch de invloed der sterren; maar kan het in bepaalde zin de verbinding der oorzaken zijn, mits deze verbinding van de goddelijke 'voluntas vel potestas' afhankelijk wordt gezien. Op deze wijze kan Regnier Augustinus met Boethius verbinden:

<Respondeo>

1. In de eerste opvatting bestaat 'fatum', namelijk als 'providentia', waarvan zeker is dat zij bestaat, én als schoolvoorbeeld van onzuiver taalgebruik.
2. In de tweede opvatting is 'fatum' niets.
3. In de derde opvatting bestaat 'fatum' en in deze zin vat Boethius het op.

<Ad contraria>

ad 1. Gregorius spreekt van 'fatum' in de tweede opvatting, zonder overigens de eerste of derde te ontkennen.

ad 2. 'Providentia' is niet alleen een kenvermogen, maar ook een factief vermogen. Daardoor kan zij iets in de werkelijkheid bewerkstelligen.

ad 3. Wat Augustinus bedoeld te zeggen, blijkt uit het voorgaande. En nogmaals: Augustinus ontkent niet dat de verbinding der oorzaken, die afhangt van de goddelijke 'voluntas' en die Boethius 'fatum' wenst te noemen, 'fatum' is.

Tenslotte brengt Regnier deze opvatting van 'fatum' ook met Plato's Timeaus en Calcidius in verband.

Commentaar. Thomas gebruikt in zijn vraagstelling "Utrum fatum aliquid sit?" (48) deze plaats uit de Consolatio om

aan te tonen als 'argumentum ad contra' dat 'fatum' wel degelijk bestaat: "Quod non est, non definitur. Sed Boethius (...) definit fatum (...). Ergo, fatum aliquid est." In feite doet Regnier hetzelfde in zijn 'argumentum ad contra'. Door hier de vraag te stellen 'Utrum fatum sit' heeft Regnier de mogelijkheid in te gaan op de verschillende betekenissen die 'fatum' heeft bij een aantal 'auctores', van wie Augustinus niet de minste is en voor wie Regnier, zoals al eerder bleek (49), een zekere voorkeur heeft. Zo kan hij op grond van deze 'auctores' tevens aantonen dat 'fatum' wel degelijk bestaat, -ook al gaat Boethius hiervan feitelijk uit en geeft hij in de door Regnier becommentarieerde tekst slechts aan in welke zin 'fatum' en 'providentia' van elkaar verschillen. Tegelijk heeft Regnier zo de mogelijkheid de diepere betekenis ('sententia') van Boethius' woorden te achterhalen: Augustinus en Boethius hebben dezelfde opvatting over 'fatum'. De eerste twee opvattingen immers wijst Augustinus af en de derde gedoogd hij op z'n minst. En het is nu juist deze opvatting die Boethius hanteert. Zo heeft Regnier én de 'sententia' van de door Boethius gehanteerde 'providentia' én die van 'fatum' via verbindingen met Damascenus en Augustinus weten te achterhalen:

- 'Providentia' is de 'voluntas' en 'sapientia dei',
waarin diens 'potentia' is meebegrepen.
- 'Fatum' is de verbinding der oorzaken, die ondergeschikt is aan deze 'voluntas'.
- 'Providentia' en 'fatum' verhouden zich tot elkaar als 'exemplar' en 'exemplum'.

Letterlijk is dit alles niet in Boethius' tekst terug te vinden: Regnier heeft deze betekenissen als het ware van de tekst losgezongen, en tegelijkertijd de relatie met die tekst gehandhaafd.

1.2.4. R.127v^b45-128r^b25. 'Que licet diversa - Sive igitur'

Direct volgend op de parafrase van dit vierde 'particula', zonder van 'notandum est' gebruik te maken, stelt Regnier dat vooral niet moet worden gedacht, zoals o.a. Chrisippus dat doet, dat 'providentia' en 'fatum' hetzelfde zijn en dat beide wederzijds afhankelijk van elkaar zijn. Hij weerlegt Chrisippus via Calcidius: 'fatum' is van 'providentia' afhankelijk, maar dit geldt niet andersom. Regnier strookt hier uiteraard volledig met Boethius' tekst. Na deze opmerking volgen een als zodanig aangegeven 'dubium' ("Sed dubitaret aliquis (...)") en twee 'notanda': a. R128r^a23-45.

Het 'dubium' heeft, evenals dat uit het vorige 'particula', de vorm van een 'articulus':

<Articulus: Utrum providentia sit dispositio?>.

<Videtur quod sic>

Boethius stelt in dit 'particula' dat "providentia (...) disponit", en dat deed hij in het vorige 'particula' ook al.

<Sed contra>

Lombardus stelt dat een dispositie op dingen die gemaakt worden, betrekking heeft, terwijl 'providentia' op dingen die bestuurd kunnen worden, betrekking heeft.

<Respondeo>

'Dispositio' heeft betrekking op het ontstaan van iets. Dat nu is tweërlei, nl. het ontstaan tot zijn, zodanig dat iets is; en het ontstaan in zijn, namelijk in de instandhouding van iets wat al is. Zo ook is 'dispositio' tweërlei. Aangezien nu de instandhouding van iets in het zijn niets anders is dan het bestuur ervan, en dit bestuur door 'providentia' gebeurt (50), is 'providentia', tenminste met betrekking tot het ontstaan in het zijn, een dispositie. Dan wordt 'providentia' derhalve enkel als 'virtus provisiva' en dus in strikte

zin genomen. Wordt zij echter in algemene zin genomen, dan overschrijdt zij het begrip 'dispositio'.

<Ad contrarium:>

Lombardus vat 'providentia' in strikte zin op.

b. R.128r^a45-49.

'Notandum': Er is een verschil tussen actieve en passieve 'dispositio'. De eerste is in dat wat disponeert, de tweede in dat wat gedisponeerd wordt. 'Providentia' is van de eerste, 'fatum' van de tweede categorie en slechts in een bepaald opzicht ("secundum quid") van de eerste.

Commentaar. Dit 'notandum' is een verdere uitwerking van wat in het vorige 'dubium' in 'articulus'-vorm aan de orde is geweest. Daar is vastgesteld dat 'providentia' in een bepaald opzicht een dispositie kan worden genoemd. 'Providentia' en 'fatum' zijn als 'exemplar' en 'exemplum' onlosmakelijk aan elkaar verbonden. Vandaar dat in het verlengde van de vraag of 'providentia' een dispositie is, de vraag ligt of 'fatum' dat niet ook is. De verhouding 'providentia'- 'fatum' wordt in deze dispositie-vraagstelling als het ware weerspiegeld: 'fatum' is slechts een afgeleide van 'providentia', en er secundair aan, maar, zij het in deze zin, wel een dispositie, -een ordeningsprincipe van de werkelijkheid.

Boethius noemt 'fatum' expliciet een 'dispositio' (51), terwijl hij van 'providentia' zegt dat zij disponeert (52), en wel via de dispositie 'fatum'. Hoe de verhouding van 'providentia' ten opzichte van 'fatum' voor wat betreft het disponeren precies is, wordt door Boethius niet geëxpliciteerd: dat 'providentia' 'fatum' disponeert is uit zijn woorden niet af te lezen. Regniers onderscheid wijst hier wel in die richting: uit zijn woorden is afleidbaar dat hij 'providentia' 'fatum' laat disponeren en dat 'fatum' vervolgens op zijn beurt de werkelijkheid disponeert. Boethius stelt veeleer dat 'providentia' de

werkelijkheid disponeert door van 'fatum' als dispositie gebruik te maken. Op deze wijze weet Regnier, vanuit zijn vraagstelling of 'providentia' een dispositie is, de verhouding tussen haar en 'fatum' als dispositie verder uit te werken.

c R128r^a49-r^b6.

In het laatste 'notandum' van dit 'particula' gaat Regnier in op de 'littera' van Boethius' tekst (53). Hij wijst op het parallelle gebruik van de adverbia in de vergelijking van de architect en de goddelijke 'providentia': "simpliciter praesentarieque" en "singulariter stabiliterque". De architect ziet het effect van zijn werk enkelvoudig, net zoals God enkelvoudig via 'providentia' disponeert. In de geest van de architect is het gehele bouwwerk aanwezig; daarom ziet hij het als tegenwoordig. En zo voorziet God op onwankelbare wijze, omdat vanuit zijn 'providentia' alles stevig staat.

2. V.p.2. 'Est inquit - Que tamen ille'.

In dit 'pars' van het vijfde boek beginnen Philosophia en Boethius met de bespreking van de probleemstelling of 'fatum' en 'libertas arbitrii' samen kunnen gaan. Philosophia bevestigt dat volmondig:

- 2.2.1.2.1. 'Libertas arbitrii' bestaat, want er zou geen enkel rationeel wezen zijn, als het deze vrijheid niet zou hebben. Wat zijn rede gebruikt, heeft oordeelsvermogen en kan besluiten tot wat het nastreeft en vermijdt. En dus is in het wezen, waarin rede is, tevens de vrijheid te willen en niet te willen (54).
- 2.2.1.2.2. Deze vrijheid is niet in ieder wezen gelijk:

hemelse en goddelijke wezens hebben een helder oordeel, een ongecorrumpeerde wil en het vermogen hun wensen uit te voeren.

2.2.1.2.3. Menselijke zielen zijn noodzakelijk vrijer naarmate ze in de contemplatie van de goddelijke geest standhouden; minder vrij naarmate ze naar hun lichamen afdalen; en nog minder, wanneer zij daarin gevangen zitten. Uiterste slaaf zijn de menselijke zielen, die het bezit van hun rede verloren hebben en volkomen slecht zijn geworden. Zij worden gekweld door en geven toe aan schadelijke passies, versterken zo hun slavernij en worden op die manier gevangenen van hun eigen vrijheid.

De term 'liberum arbitrium' of 'libertas arbitrii' kan niet zonder meer als 'vrijheid' worden vertaald, omdat met deze laatste zeker ook 'wilsvrijheid' wordt aangeduid, terwijl het in de Middeleeuwen juist de vraag was of de wil überhaupt in het 'liberum arbitrium' betrokken was. Ook kan de term niet zonder meer als 'keuzevrijheid' worden vertaald, -niet alleen, omdat de technische term voor 'keuze' 'electio' is, maar ook omdat 'keuzevrijheid' te indifferent is. 'Liberum arbitrium' betreft immers altijd een keuze voor of tegen iets en vereist daarmee een beoordeling als goed of slecht van datgene, waarvoor of waartegen gekozen wordt. Zo onderscheidt Augustinus, zij het niet altijd even strikt, 'voluntas' van 'liberum arbitrium', waarbij de eerste het werkend vermogen van de redelijke natuur van de mens is, en het tweede de uitoefening van dit vermogen in de act van de beslissing (55).

Om deze redenen laat ik in het vervolg de term 'liberum arbitrium' onvertaald. De term 'libertas' vertaal ik met 'vrijheid' (56).

De 'notanda' en 'dubia' per 'particula' houden het volgende in (57):

2.2.1.2.1. R142v^b34-143r^a8. 'Est inquit - Sed hanc'.

Een 'nota' bij dit 'particula':

R143r^a3-8.

Regnier wijst de lezer erop dat Philosophia 'in ipsis' natuurlijkerwijze bedoeld in de zin "Quare quibus in (...)". : "in het wezen, waarin de rede aanwezig is, is van nature de vrijheid te willen en niet te willen aanwezig." Immers, de natuur is een intrinsiek beginsel. Dat (...en let daar wel goed op! ((...)) et sic non est nugatio (...)) zegt Aristoteles (Physica II.1): "De natuur is oorsprong of oorzaak van een bewogen worden of in rust zijn in datgene waartoe het krachtens zichzelf en niet krachtens een bijkomend attribuut behoort." Vrijheid heeft daarmee dezelfde status als natuur volgens Regnier: ook zij is een intrinsiek beginsel.

Commentaar. Regnier stuurt er hiermee blijkbaar op aan ook de 'libertas arbitrii' van nature, en dus 'semper' in een 'animal rationale' te laten zijn. Bovendien benadrukt hij op deze wijze de koppeling die Boethius tussen de rede en het 'liberum arbitrium' legt: allèen rationele wezens zijn vrij.

Deze koppeling is trouwens traditioneel (58). Het denken over het 'liberum arbitrium' in de Middeleeuwen heeft enerzijds een christelijke, anderzijds een aristotelische (Ethica Nicomachea-) achtergrond. Volgens Aristoteles heeft de mens een wil of verlangen ('boulèsis') naar wat voor hem goed is. Gecombineerd met een oordeel over wat concreet tot dit goed leidt, resulteert deze wil in een keuze ('prohairesis'). Volgens de christelijke denkers heeft God de mens de mogelijkheid gegeven te kiezen tussen goed en kwaad. Zo bepalen zijn keuzes zijn uiteindelijke beslissing, die echter zonder de goddelijke genade nooit bereikt zal kunnen worden. Deze genade is een noodzakelijke voorwaarde, maar geen voldoende: de mens moet zelf ook zijn steentje bijdragen tot zijn uiteindelijk heil. Voor zowel Aristoteles als de christelijke denkers kan de mens

kiezen tussen goed en kwaad als gevolg van zijn vermogen redelijk te oordelen. Daardoor is hij veel onafhankelijker dan andere wezens. Thomas van Aquino drukt dit als volgt uit (59): (...) quaedam agunt absque iudicio: sicut lapis movetur deorsum; et similiter omnia cognitione carentia. Quaedam autem agunt iudicio, sed non libero: sicut animalia bruta. Iudicat enim ovis, videns lupum, eum esse fugiendum, naturali iudicio, et non libero: quia non ex collatione, sed ex naturali instinctu hoc iudicat. Et simile est de quolibet iudicio brutorum animalium. -Sed homo agit iudicio: quia per vim cognoscitivam iudicat aliquid esse fugiendum vel prosequendum. Sed quia iudicium istud non est ex naturali instinctu in particulari operabili, sed ex collatione quadam rationis: ideo agit libero iudicio, potens in diversa ferri. Ratio enim circa contingentia habet viam ad opposita; ut patet in dialecticis syllogismis, et rhetoricis persuasionibus. Particularia autem operabilia sunt quaedam contingentia; et ideo, circa ea, iudicium rationis ad diversa se habet, et non est determinata ad unum. Et pro tanto necesse est quod homo sit liberi arbitrii, ex hoc ipso quod rationalis est." Terwijl het dier dus bij gevaar automatisch vlucht, zonder daarover na te denken, heeft de mens het vermogen te wikken en te wegen en is hij daardoor vrij.

In de Middeleeuwen bestaat er grote overeenstemming over dat de mens op grond van zijn rede kan kiezen en zo vrij is. De vragen die over deze vrijheid gesteld werden betreffen dan ook meer de mate van vrijheid in engelen en mensen, de soorten vrijheid, de verhouding in het aandeel van de wil en de rede in vrijheid, de vrijheid van God, wat vrijheid is e.d., dan dat zij de rede als basis voor die vrijheid betroffen. Regnier gaat slechts op één van de genoemde vragen in, namelijk of engelen vrijer zijn dan mensen. Hij behandelt juist deze vraag vanuit de directe aanleiding die Boethius' tekst daartoe geeft.

2.2.1.2.2. R143r^a8-144r^a7 : 'Sed hanc - Humanas vero'

Op dit 'particula' heeft R. twee 'notanda', waarvan het eerste weer de vorm van een 'articulus' heeft en het tweede slechts drie regels telt.

a. R143r^a13-144r^a7

<Articulus. Utrum angeli liberiores sunt hominibus?>

<Videtur quod sic>

In het 'liberum arbitrium' zijn 'discretio' (onderscheidingsvermogen), waarmee het goede van het slechte wordt geschild; 'voluntas' (wil), waarmee met het goede wordt ingestemd, en het slechte wordt afgewezen; en 'potestas' (vermogen), waarmee het goede wordt gedaan en het slechte gelaten, én hun tegendelen, waardoor zij in hun werkzaamheden belemmerd worden. Omdat de engelen deze tegendelen missen (zie Boethius), en zij bij de mensen aanwezig zijn, zijn de eersten vrijer dan de tweeden.

<Sed contra>

1. R143r^a28-40). Engelen hebben geen 'liberum arbitrium':

- a. De goede engelen hebben immers niet het vermogen ('facultas') van wil en rede om het goede te verkiezen boven het slechte, terwijl de gevallen engelen het slechte niet kunnen verkiezen boven het goede. Zij kunnen immers alleen het goede, c.q. slechte kiezen, want zij zijn alleen maar goed, c.q. slecht. Bij hen is er dus geen sprake van kiezen voor of tegen. En dus hebben ze geen 'liberum arbitrium', want Augustinus definieert 'liberum arbitrium' juist als zo'n 'facultas'.
- b. Bovendien hebben zij niet de 'vertibilitas' (wendbaarheid) die vrijheid nodig heeft om zowel van goed naar slecht als v.v. te kunnen gaan. Na de

zondeval zijn zij immers niet meer in staat op te staan.

2. R143r^a41-r^b7. Niet ieder rationeel wezen heeft 'liberum arbitrium':
 - a. De slechte engel heeft immers geen vrijheid, hoewel hij een rationeel wezen is. Dat hij geen 'libertas arbitrii' heeft, blijkt uit Anselmus, die het 'liberum arbitrium' als het vermogen definieert, waarmee de goede gerichtheid ('rectitudo') van de wil omwille van die gerichtheid bewaard blijft. Welnu, dat mist Lucifer c.s. natuurlijk volkomen.
 - b. De slechte engel is volledig slaaf en ongelukkig, en heeft dus geen vrijheid.
3. R143r^b7-16. De mens is vrijer dan de engel:
 - a. Hij kan na de zondeval immers nog opstaan, terwijl de engel dat niet kan.
 - b. Vrijheid betreft het beeld (Gods) zoals Bernardus stelt. De mens nu is meer dan de engel naar het beeld Gods gemaakt, want Gen.1:26 zegt dit wel van de mens, maar niet van de engel. Dus is de mens ook meer vrij.

<Respondeo>

1. Bernardus van Clairvaux maakt onderscheid tussen een drietal soorten vrijheid: de 'libertas arbitrii'; de vrijheid tot juist oordeel ('libertas consilii'); de vrijheid tot welbehagen ('libertas bene placiti' of 'libertas complaciti'). De eerste betreft het beeld van God en de laatste twee betreffen de gelijkenis van God. Het beeld Gods betreft natuurlijke zaken, en de gelijkenis Gods betreft het domein van de genade.
2. Petrus Lombardus onderscheidt een drievoudige vrijheid. Regnier ondersteunt Petrus' onderscheid

met citaten uit Anselmus en de Bijbel, en geeft aan wie welke soort vrijheid heeft:

- De vrijheid van dwang ('coactio'). Hierin zijn mens en engel gelijk.

- De vrijheid van zonde ('peccatum'). Hierin zijn de goede engelen maximaal vrij en de slechte engelen kennen haar niet. Goede mensen zijn minder vrij dan goede engelen en slechte mensen zijn nog minder vrij volgens deze vrijheid dan de goede mensen.

- De vrijheid van ongeluk ('miseria'). De mensen kenden deze vrijheid vóór de zondeval, maar nu niet meer. De engelen kennen haar wel, en de mensen zullen haar in het hiernamaals kennen.

3. De 'libertas arbitrii' is tweevoudig: naar de oorspronkelijke en naar de tegenwoordige staat. Naar de eerste staat is ieder rationeel schepsel in 'rectitudo' geschapen en heeft het de vrijheid gekregen deze te handhaven. Augustinus en Anselmus definiëren 'libertas arbitrii' (60) naar deze staat. Naar de tegenwoordige staat hebben de slechte engelen alleen de vrijheid tot het slechte. De goede engelen hebben deze vrijheid niet (meer). Zij dienen alleen de 'rectitudo'. De mens staat tussen beiden in: door de vleselijke verleiding van de duivel heeft hij namelijk de vrijheid voort te gaan in het kwaad; van Godswegen heeft hij de genade gekregen, waardoor hij zich ten goede kan keren. Deze vrijheid tot beide (nl. goed en kwaad) is in oorsprong aan engel én mens gegeven, opdat zij door aan de 'rectitudo' vast te houden hun geëigende beloning zouden krijgen. Ook Augustinus heeft dit beweerd.

<Ad argumenta>

- ad 1. Engelen hebben wel 'liberum arbitrium'. Dat blijkt uit Damascenus en Lombardus.
- ad a. Augustinus' definitie heeft betrekking op het 'liberum arbitrium' voor zover dit in de mensen en niet in de engelen is. Of anders: voor zover dit volgens de oorspronkelijke staat is.
- ad b. Vrijheid sluit niet iedere wendbaarheid in. Er is immers maar één wendbaarheid voldoende: die in de vrijheid volgens de oorspronkelijke staat. Vrijheid is de waardigheid die in het rationele wezen bestaat doordat zij met deze staat overeenkomt. Wendbaarheid volgt uit de natuur zelf van het rationele wezen. Niet voor niets zegt Damascenus: "Omne enim creabile est vertibile."
- ad 2. Naar Boethius en Damascenus antwoordt Regnier dat ieder rationeel wezen wel degelijk 'liberum arbitrium' heeft:
- ad a. De slechte engel heeft vrijheid van dwang, maar geen vrijheid van zonde of ongeluk. Anselmus geeft zijn definitie van vrijheid volgens de oorspronkelijke staat. Anders gezegd: de slechte engel heeft wat hemzelf betreft het vermogen de goede gerichtheid te bewaren. Hij heeft dit echter niet wat betreft die goede gerichtheid zelf. Het valt te vergelijken met horen: als het volledig stil is, dan heeft een mens nog wel het vermogen te horen voor wat betreft hemzelf, maar niet voor wat betreft wat hij kan horen. Zo ook heeft de slechte engel van nature het vermogen de goede gerichtheid te bewaren, als hij deze zou hebben, zoals hij het vermogen daartoe in zijn oorspronkelijke staat had.
- ad b. Hier wordt natuurlijk alleen over de vrijheid van zonde en ongeluk gesproken. De vrijheid van dwang resteert.
- ad 3. De mens is niet vrijer dan de engel, tenminste

niet vrijer dan de goede, wel dan de slechte.

ad a. Dat geldt voor de mensen en de slechte engelen, maar voor de goede engelen geldt dat de vrijheid niet te vallen groter is dan de vrijheid weer op te staan. Bovendien heeft de mens de vrijheid tot opstaan niet van zichzelf, maar dankzij de goddelijke genade. Regnier ondersteunt dit met citaten van Anselmus.

ad b. Hier wordt Genesis vanuit een negatief standpunt geïnterpreteerd en zo'n 'locus ab auctoritate negative' gaat niet op: Genesis spreekt nu eenmaal meer over de mens dan over de engelen. Dat wil echter niet zeggen dat wat hier niet over de engelen wordt uitgezegd, überhaupt niet over engelen uitzegbaar zou zijn.

Commentaar. In het hierbovenbeschreven 'articulus' zoekt Regnier met behulp van de bekende 'auctoritates' naar een oplossing van het probleem of engelen vrijer zijn dan mensen. De achtergrond van het probleem (61) is de vraag of een en hetzelfde vrijheidsbegrip op mensen zowel als niet-menselijke, rationele wezens (de engelen, demonen en God) toepasbaar is. M.a.w. of het vrijheidsbegrip univoque is (62). Van mensen is immers duidelijk dat zij (kunnen) zondigen; engelen en God zondigen echter niet. De mens heeft daarmee de vrijheid tot het kwade, -een vrijheid die God en de engelen derhalve zouden missen. En andersom: Lucifer c.s. kan niet anders (meer) dan zondigen en heeft derhalve niet de vrijheid niet te zondigen. Zo zou de vrijheid tot zondigen alleen aan de mens voorbehouden zijn, en daarmee zou de mens vrijer zijn dan de engel, de demon en zelfs God. Dat deze achtergrond ook bij Regnier speelt blijkt hieruit dat in ieder 'argumentum' van zijn 'articulus' (behalve het laatste: 3b) dit verschil in vrijheid tussen mens en engel wordt uitgedrukt. Het eerste

'argumentum' toont aan dat engelen niet vrij zijn en het tweede doet hetzelfde voor de slechte engelen: eeuwig goed en eeuwig slecht en derhalve geen mogelijkheid of vrijheid tot het tegendeel voor hen.

Deze problematiek hangt samen met de opvatting van 'liberum arbitrium' als 'de geschiktheid tot zondigen', -een in de Middeleeuwen van Augustinus afgeleide opvatting.

Augustinus (63) ziet het 'liberum arbitrium' als het vermogen te beslissen voor of tegen God, het hoogste goed. Zondigen is 'het verwaarlozen van het eeuwige goed door de geest om zich zo aan het tijdelijke goed te hechten en dit als groots en bewonderenswaardig na te streven'. Slechte handelingen zijn van het 'liberum arbitrium' afhankelijk. Niet dat God de mens een 'liberum arbitrium' heeft gegeven om te zondigen, -integendeel, om goed te leven-, maar zonder 'liberum arbitrium' kan de mens niet goed leven. Goed en slecht handelen zijn als het ware verankerd in het 'liberum arbitrium', dat primair tot het goede zou moeten beslissen, maar dat niet altijd doet. Daarin ligt nu juist zijn vrijheid.

Zo kon op grond van Augustinus het 'liberum arbitrium' worden omschreven als 'het vermogen tot zondigen'. Terecht is dit overigens niet: het 'liberum arbitrium' is bij Augustinus evenzeer het vermogen niet te zondigen en zich op het goede te richten.

Door Anselmus' definiëring van het 'liberum arbitrium' als "het oordeelsvermogen dat de 'rectitudo' van de wil kan handhaven omwille van die 'rectitudo'" wordt het augustijniaanse 'liberum arbitrium' als 'vermogen tot zondigen' achterhaald en speelt het nauwelijks meer een rol. Wel wordt steeds benadrukt dat de 'rectitudo' van willen en handelen uiteindelijk slechts te bereiken is door de goddelijke genade.

Vanaf Petrus Abaelardus gaat de filosofisch-theologische discussie omtrent het 'liberum arbitrium' met name over de vraag of de rede dan wel de wil het primaat in het

'liberum arbitrium' heeft, of dat dit laatste als een van beide onderscheiden vermogen moet worden gezien.

Regnier komt in zijn commentaar aan deze laatste discussie niet toe. Hij houdt zich bezig met de vraagstelling zoals deze in de periode Augustinus - Anselmus een rol speelde. In dat gedeelte van zijn 'notandum' dat ik het 'respondeo' heb genoemd, is niet zonder meer, zoals dat toch gewoon is in een 'articulus', zijn antwoord op deze vraagstelling te vinden. Bij Regnier komt dit antwoord veeleer tot uitdrukking in de 'ad contraria'. Overigens heeft Boethius dit antwoord natuurlijk al gegeven, -en hoeft Regnier er daarom niet zo expliciet in te zijn. Het is wel duidelijk dat engelen inderdaad vrijer zijn dan mensen.

Het 'respondeo' bestaat, zoals gezien, uit een drietal 'notanda', waarin Regnier verschillende soorten vrijheden onderscheidt: een drietal volgens Bernardus, een drietal volgens Lombardus, en een tweetal, waarvan hij de 'auctoritas' niet noemt.

Het onderscheid dat Bernardus maakt vereist enige toelichting. Daarvoor is het nodig De gratia et libero arbitrio van Bernardus te raadplegen en de context van Bernardus' mystiek erbij te betrekken (64): God heeft de mens geschapen naar zijn beeld en gelijkenis. Dit beeld bevindt zich principieel in het 'liberum arbitrium'. Geschapen door een liefdesdaad van God is de wil van de mens essentieel goddelijke liefde. Deze wil bemint God van nature. Voorzover de mens God bemint, zoals God hem, is er een volkomen overeenstemming van zijn wil met de goddelijke. Er is dan een perfecte gelijkenis, een eenwording met God, -zij het niet in letterlijke, maar in overeenkomstige zin. De zonde bestaat hierin dat de mens alleen zichzelf voor zichzelf wil en niet zichzelf, God en de andere schepselen. Daardoor is er geen gelijkenis meer tussen hem en God. Dankzij de goddelijke genade der verlossing kan deze gelijkenis weer hersteld worden.

In De gratia et libero arbitrio geeft Bernardus de volgende omschrijving: "Op grond van deze vrijheid, waardoor de wil vrij is zichzelf te beoordelen, spreken we van 'libertas arbitrii'; op grond van die vrijheid die vrijheid van zonde wordt genoemd, wordt meer van vrijheid tot juist oordeel en op grond van de vrijheid die van ongeluk wordt genoemd, meer van vrijheid tot welbehagen gesproken."

(65). "Libertas arbitrii" bestaat hierin te onderscheiden wat wel en niet gepast is; de vrijheid tot juist oordeel hierin aan te geven wat wel en niet volbracht moet worden; en die tot welbehagen hierin te beproeven wat wel en niet genoten moet worden. De verbinding tussen deze drie vrijheden en het beeld en de gelijkenis Gods geeft hij als volgt aan (66): "(...) het beeld is in de 'libertas arbitrii' en de gelijkenis in de overige twee dubbel uitgedrukt. Misschien is dit hierom dat alleen de 'libertas arbitrii' een gebrek aan of vermindering van zichzelf helemaal niet ondervindt, omdat in de 'libertas arbitrii' een substantieel beeld van de eeuwige en onveranderlijke God zeer krachtig is uitgedrukt. (...). In de andere twee vrijheden is een meer accidentele gelijkenis met de goddelijke vrijheid en kracht, -een gelijkenis die aan het beeld is toegevoegd-, kenbaar, aangezien deze vrijheden niet alleen gedeeltelijk, maar ook volledig verloren kunnen gaan. Wij hebben deze, kortom, door schuld verloren en weer herkregen door de genade; en dagelijks vorderen wij of schieten wij in deze vrijheden tekort, sommigen meer, anderen minder. Zij kunnen ook zo verloren gaan, dat zij niet meer kunnen worden herkregen; en zij kunnen zo bezeten worden, dat zij op geen enkele wijze meer verloren of verminderd kunnen worden.

Met deze dubbele gelijkenis van de wijsheid en kracht Gods is de mens, weliswaar niet in hoogste graad, maar dan toch in een graad die daar zeer dicht bij ligt, in het paradijs geschapen. Wat immers ligt dichterbij het niet kunnen zondigen en verdwalen, -waarvan het ongetwijfeld is dat de

heilige engelen er op een bepaalde wijze al in zijn en dat God er altijd in is, -dan het wel kunnen zondigen en verdwalen, maar dat niet doen, -waarin de mens geschapen is? Vanuit welke <situatie> wij door de zonde, terwijl wij daarin en daarmee corrumperen, en opnieuw door de genade, weliswaar niet de zonde verliezen, maar voor de zonde, een lagere graad verkrijgen. Want wij kunnen hier niet volledig zonder zonde of ellende zijn, maar wij kunnen, dankzij de genade, niet door de zonde of ellende overwonnen worden (...)."

De 'libertas arbitrii' is, kortom, altijd in de mens aanwezig, en de vrijheid tot juist oordeel en die tot welbehagen in meer of mindere mate. Dat de mens naar het beeld Gods is gemaakt (67), betekent dus dat hij tenminste de 'libertas arbitrii' kende in de hof van Eden.

Opvallend is dat Regnier in zijn weerlegging van de argumenten 'ad contra' in het geheel geen gebruik maakt van wat hij in zijn 'respondeo' t.a.v. Bernardus' onderscheid in soorten vrijheid stelt. Het zou voor de hand liggen dat hij dit tenminste in zijn weerlegging van het derde argument 'ad contra', waarin Bernardus expliciet wordt genoemd, zou gebruiken. Daardoor komt het eerste 'notandum' van zijn 'respondeo' enigszins in de lucht te hangen, -hooguit kan het beschouwd worden als een nadere uiteenzetting van het derde argument 'ad contra', maar niet als een duidelijke weerlegging daarvan. Daarbij komt dat Bernardus in het door mij aangehaalde werk op de aangehaalde plaats (68) een vrijheidsgradatie aangeeft tussen engelen en mensen die het 'quod sic' van Regnier volledig ondersteunt. Regniers reden om Bernardus hier aan te halen wordt daardoor minder doorzichtig.

Het onderscheid dat Lombardus maakt in soorten vrijheid is op zich duidelijk en behoeft geen nadere uitleg. Van dit onderscheid maakt Regnier i.t.t. het zoëven besproken onderscheid van Bernardus wel gebruik in zijn weerlegging van de argumenten 'ad contra' (2a en 2b).

Met name van het onderscheid in twee soorten vrijheid in het derde notandum van zijn 'respondeo' maakt Regnier in zijn weerlegging van de argumenten 'ad contra' veel gebruik. Eventueel zou dit 'notandum' dan ook opgevat kunnen worden als het eigenlijke 'respondeo' (69), waarin Regnier stelt hoe de vrijheidsverhouding tussen engelen en mensen is. In dit 'notandum' geeft hij de verhouding aan die er tussen mensen, en goede en slechte engelen voor wat betreft vrijheid bestaat. Ieder rationeel wezen heeft in oorsprong de vrijheid gekregen om zijn 'rectitudo' al dan niet te handhaven. Op de achtergrond van dit antwoord is de anselmiaanse vrijheidsdefinitie duidelijk hoorbaar. Mensen en slechte engelen zijn van de 'rectitudo' afgeweken en hebben de vrijheid-in-oorsprong daarmee feitelijk verloren: de slechte engelen voor altijd: hun huidige vrijheid bestaat slechts in het kiezen voor slechte dingen; de mensen in wisselend perspectief: nu eens kiezen zij voor goede dingen, dan weer ertegen. Bij de goede engelen is de huidige vrijheid feitelijk identiek aan de vrijheid-in-oorsprong: zij hebben hun 'rectitudo' gehandhaafd en zullen daarin blijven volharden. Zij hebben slechts de vrijheid tot goede dingen.

Dit onderscheid in vrijheid-in-oorsprong en huidige vrijheid, dat eventueel van Regnier zelf afkomstig is, aangezien hij geen 'auctoritas' vermeldt en ik het ook nergens anders ben tegengekomen, lost de beschreven problematiek overigens nauwelijks op. Op deze wijze immers hebben alleen mensen de vrijheid tot goed en kwaad. Engelen, of zij nu goed of slecht zijn, hebben deze (keuze)vrijheid niet (meer). Alle argumenten 'ad contra' kunnen dan ook door dit onderscheid worden weerlegd: geeft zo'n argument aan dat engelen wel kunnen kiezen, dan zal de weerlegging zijn, dat dat inderdaad waar is met betrekking tot hun vrijheid-in-oorsprong; wordt gesteld dat zij niet kunnen kiezen, dan zal de weerlegging zijn dat ook dat waar is, maar dan met betrekking tot hun huidige

vrijheid. De beide horens van het dilemma worden op deze wijze als sabels in het gevecht gehanteerd. Dat blijkt ook uit de weerleggingen die Regnier zelf geeft van de argumenten 'ad contra': 1a, 1b, 2a, en in bepaalde zin ook 3a.

De in zijn tijd actuele problematiek van de wil-rede verhouding in de 'liberium arbitrium' wordt door Regnier niet besproken, -ook al komen de termen ('voluntas', 'ratio') in zijn commentaar, met name door de definitie die hij aan Augustinus ontleent, wel voor (70). In feite houdt Regnier zich derhalve met een (ver)oude(rde) vraagstelling bezig, lost hij deze vraagstelling althans niet op een actuele wijze op. Willem van Ockham bijvoorbeeld heeft in de 15e 'quaestio' van zijn 2e 'reportatio' (71) een soortgelijke vraagstelling: "Of de slechte engel altijd in een slechte act is?" Hij beantwoordt de vraagstelling echter door juist wel gebruik te maken van de actuele 'voluntas'-ratio' problematiek. Regnier had derhalve in zijn antwoord op de door Boethius ingegeven vraagstelling "Of engelen vrijer zijn dan mensen?" deze problematiek kunnen betrekken. De vraagstelling is daar geen beletsel voor. Van de andere kant is een vergelijking met Willem van Ockham waarschijnlijk te hoog gegrepen.

b. R.144r^a4-7

Tenslotte volgt er nog een kort 'notandum' bij dit 'particula', waarin Regnier aangeeft dat engelen hemelse substanties heten, omdat zij in de hemel wonen, en goddelijke, omdat zij niet lichamelijk zijn en bestemd zijn tot de goddelijke gehoorzaamheid.

2.2.1.2.3.1. R144r^a7-r^b33. 'Humanas vero - Nam ubi'.

Over de graadsgewijze verdeling van vrijheid over de verschillende schepselen heeft Regnier slechts één 'notandum' (R144r^a17-r^b17), waarin hij er op hamert dat Boethius' woorden vooral niet verkeerd moeten worden geïnterpreteerd. Sommige klassieke 'auctores' immers meenden dat

God volgens het getal der sterren alle menselijke zielen tegelijkertijd schiep en ze over de afzonderlijke sterren verdeelde. Daar schouwden ze de goddelijke geest en ze daalden, bij het uiteindelijk komen van hun tijd, af naar hun lichamen en verloren zo iets van hun vrijheid en contemplatie. Met de eenwording met hun lichamen werden zij nog minder vrij en wanneer ze zich op ondeugd richtten, vervielen zij tot uiterste slavernij. Oorsprong van deze opvatting zou Plato's Timeaus geweest zijn en ook Augustinus zou haar gehuldigd hebben. Augustinus verbetert zichzelf echter in de Retractationes. Conclusie: deze opvatting mag niet in dit 'particula' gelegd worden. Het gaat er hier om dat de zielen, die volharden in de contemplatie van de goddelijke geest, het meest vrij zijn. Dat zijn de zielen van degenen die het actieve leven volledig vaarwel zeggen. Trekken zij zich uit deze contemplatie terug en richten zij zich op het plezier van het lichamelijke, dan zijn zij minder vrij. En het minst vrij zijn zij, wanneer zij zich in ledigheid begeven. Kortom, Wijsh.9:15 ("Het lichaam dat gecorrumpeerd wordt, verzwaaert de geest.") moet worden geïnterpreteerd naar die oorspronkelijke staat, waarin het lichaam kan vergaan, en niet naar zijn tegenwoordige staat (72), waarin het immers moet vergaan.

Al eerder heeft Regnier zich tegen een mogelijke, zijns inziens onjuiste interpretatie van Boethius op dit punt verzet: III.m.9. (73). Ook daar wijst hij erop dat de basis van deze interpretatie Plato schijnt te zijn, maar niet is. De woorden van Plato en Boethius kunnen, wanneer zij maar goed worden uitgelegd, recht overeind blijven (74).

Commentaar. Regniers interpretatie stemt niet met Boethius' woorden overeen: bij de meest vrije zielen gaat het Boethius wel zeker om zielen die niet aan het menselijk lichaam verbonden zijn. De samenhang in de tekst maakt dit duidelijk (75).

Dat Regnier Plato hier in christelijke zin interpreteert, is zeker geen ongebruikelijke wijze van interpreteren van klassieke 'auctores'. Zo kunnen zij immers 'auctores' blijven zonder dat aan hen afbreuk moet worden gedaan door het gegeven dat zij niet christelijk zijn.

- 2.2.1.2.3.2. R144r^b17-33. 'Nam ubi - Que tamen ille'.
Op dit 'particula' heeft Regnier geen 'notandum' of 'dubium'.

3. V.p.6. 'Deum igitur - Unde non'.

Dit 'pars' van het laatste 'prosa' uit de Consolatio is gewijd aan de vraag wat 'eternitas' (eeuwigheid) is. De reden dit begrip te onderzoeken is dat God, volgens ieders oordeel, eeuwig is en door dit onderzoek zowel zijn natuur als zijn wijze van kennen voor ons duidelijk wordt (76).

- 2.3.2.2.2.1.1. De definitie van eeuwigheid luidt: 'het volledige en tegelijk volmaakte bezit van eindeloos leven' (77).

Boethius geeft vervolgens een vergelijking om deze definitie te verduidelijken: wat in tijd leeft, bestaat in het heden en gaat vanuit het verleden naar de toekomst; niets in de tijd kan in één keer de tijdruimte van zijn gehele leven omvamen. Het bezit morgen nog niet, en heeft gisteren al verloren. Ook de dag beleef je niet volledig: slechts het vergankelijke moment.

- 2.3.2.2.2.1.2. Conclusie: wat in de tijd leeft, is niet eeuwig, -ook al heeft het begin noch einde (zoals Aristoteles dacht van de wereld), want het omvaamt de eigen tijdruimte van zijn oneindig leven niet in één keer: zijn toekomst heeft het nog niet, en zijn verleden heeft het al gehad.

- 2.3.2.2.2.1.3. Met recht kan derhalve dat wat de volle

volledigheid van een oneindig leven tegelijk omvaamt en bezit, en wat de toekomst nog niet mist en het verleden niet verloren heeft, eeuwig worden genoemd. Het is noodzakelijk altijd tegenwoordig aan zichzelf en heeft de oneindigheid der tijd tegenwoordig.

Regnier verdeelt dit gehele 'pars' in zes 'particulae', waarvan ik de eerste drie hier nader op hun 'notanda' en 'dubia' onderzoek:

2.3.2.2.2.2.1.1. R156v^b30-159r^a17. 'Deum igitur - Quod igitur temporis'

De 9 kolommen lange commentaar op dit eerste 'particula' bestaat uit twee 'notanda', waarvan het eerste de vorm heeft van een 'quaestio'. In deze 'quaestio' stelt Regnier een drietal vragen (R157r^a30-33). De 'quaestio' bestaat derhalve uit drie 'articuli' die er in de stijl van Thomas' Summa Theologiae als volgt uitzien:

1. R157r^a30-158v^b3.

<Questio. -De eternitate.

Deinde queritur de eternitate:

1. Quot modis dicatur eternitas?
2. Quid sit vera eternitas secundum rem?
3. Quid sit vera eternitas secundum diffinitionem et quomodo diffinitio Boethii (V.p.6) sit intelligenda?>

De tweede vraag in het derde 'articulus' beantwoordt Regnier in de commentaar die begint met "¶Circa tertiam, scilicet quid sit vera eternitas secundum diffinitionem (...)" (R158r^a26-v^b3) en wel vanaf R158r^b41: "Pro intellectu diffinitionis (...)". De beantwoording van deze vraag vormt daar tevens een onderdeel van het 'Ad contra' uit dit 'articulus' (78). Overigens kan

de beantwoording der 'articuli' niet volledig in de stijl van Thomas gereconstrueerd worden, zoals dat in eerdere gevallen (79) wel mogelijk was. De vraagstelling hier (80) leent zich daar niet toe.

De term 'eeuwigheid' (81) heeft in de tijd van Regnier uiteraard een lange, inhoudelijke ontwikkeling achter de rug. Hij bevat bij Augustinus en Boethius enerzijds de klassieke betekenis 'totale volheid van zijn en waarde', en krijgt daarnaast anderzijds steeds meer een minder volle inhoud als afgegrensd tegen de tijd. Deze beide betekenissen zijn in het theologische en filosofische denken maatgevend gebleven.

Bij Augustinus is tijd het medium van het gebeuren dat als zodanig berust op een gebrek aan zijn (Confessiones 7.11). Verleden en toekomst bestaan slechts als bewustzijnsinhouden van het tegenwoordige nu, dat geen tastbare realiteit heeft. Tijd is daarmee voor Augustinus ondoorgrondelijk, onverklaarbaar en irrationeel, zoals alles wat slecht is. Eeuwigheid daarentegen is de kwalitatieve waardevolheid van het volledige zijn.

Definities van eeuwigheid geven echter veeleer het negatieve spiegelbeeld van tijd: eeuwigheid staat als onveranderlijk tegenover de veranderlijke tijd. Overeenkomstig daarmee is er in de eeuwigheid Gods geen vroeger of later: God ziet al het verleden, heden, en alle toekomst in één blik ("stabili ac sempiterna praesentia comprehendat", Confessiones 11.11).

Boethius neemt dit eeuwigheidsbegrip van Augustinus in zelfstandige zin op. Enerzijds plaatst hij het als het "nunc stans" negatief tegenover tijd (De Trinitate 4), anderzijds benadert hij het positief met zijn Conso-latio-definitie ("interminabilis vitae tota simul et perfecta possessio"), waardoor wat eeuwig is, altijd, zichzelf machtig, bij zich moet zijn en de oneindigheid van de bewogen tijd tegenwoordig moet hebben. Tijd is daarmee van de ene kant tegenstelling tot de

eeuwigheid, en er van de andere kant een onvolkomen afspiegeling van. Het vluchtige (neo-)augustiniaanse 'nu' wordt daarmee iets reëler gezien als een onbeduidende afbeelding van de eeuwigheid.

In de verdere ontwikkeling van het eeuwigheidsbegrip kunnen twee accentverschillen worden onderscheiden: het ene, afkomstig van de klassieke betekenis, ligt meer op de inhoud van het begrip, terwijl het andere, uitgaand van de afgegrensdheid tegen de tijd, meer ligt op de bestendigheid. Het eerste accent domineert in de middeleeuwse filosofie en het kerkelijk taalgebruik, het tweede in de middeleeuwse mystiek. In de filosofie wordt Boethius' definitie overgenomen, waardoor het probleem naar voren komt hoe het begrip 'eeuwig' alleen op God toepasbaar kan zijn en niet op de schepselen. Thomas van Aquino en Albertus Magnus gebruiken daarom gewoonlijk alleen 'aeternitas' als Godspredicaat en duiden de geschapen, onvergankelijke realiteiten aan met 'aevum'. Dit nu is fundamenteel kerkelijke leer geworden: Gods eeuwigheid kan alleen met 'aeternitas' worden aangeduid. Hier wordt echter toch van afgeweken, en de term wordt ook gebruikt om de eeuwigheid aan te geven van schepselen en zelfs van eeuwig verdoemden. De termen 'aeternus', 'sempiternus', en 'perpetuus' worden dan ook vaak door elkaar gebruikt.

a. R157r^a34-157v^a9.

<Articulus 1. Quot modis dicatur eternitas?>

Regnier noemt de volgende betekenissen van eeuwigheid:

1. In eigenlijke ('proprie') en in uitgebreide 'large') zin:

1.1. 'Proprie'.

Eeuwigheid= "Duur zonder begin, einde of veranderlijkheid". In deze zin is allèen God eeuwig.

Richard van St.-Victor vat 'eeuwigheid' in deze zin op. Hij onderscheidt 'eeuwig' ('eternus') van 'altijddurend' ('sempiternus'). Het eerste neemt

hij in de aangegeven 'proprie'-betekenis, dus als 'duur zonder begin, einde, of veranderlijkheid'. Het tweede als 'duur zonder begin of einde'. 'Sempiternitas' kent dus wel veranderlijkheid. Regnier voegt hieraan toe dat 'sempiternus' twee betekenissen heeft: 'in alle tijd zijn' en 'zonder begin of einde zijn'. In de eerste betekenis verschilt 'eternus' volgens hem zowel nominaal als feitelijk van 'sempiternus', terwijl het in de tweede betekenis er alleen nominaal van verschilt.

1.2. 'Large'.

Eeuwigheid = 'duur zonder einde'. In deze betekenis zijn ook onsterfelijke ('perpetua') wezens eeuwig. Enige plaatsen uit Augustinus, Aristoteles en de Bijbel moeten in deze zin worden opgevat. Het onderscheid in deze beide betekenissen kent Dionysius ook.

2. Analoog, -en dus niet in eigenlijke zin equivoque-, kan eeuwigheid worden geprediceerd over God ('per essentiam') en de schepselen ('per participationem') volgens primair en secundair ('per prius et posterius').

2.1. 'Per prius'.

Eeuwigheid geprediceerd over God = de duur die noch uit zichzelf, noch vanuit iets anders begin, einde of veranderlijkheid heeft.

Eeuwigheid, geprediceerd over engelen = de duur, die noch uit zichzelf, noch vanuit iets anders einde of veranderlijkheid heeft, maar wel, dankzij de genade, begin.

2.2. 'Per posterius'.

Eeuwigheid geprediceerd over de verdoemden = de duur die noch uit zichzelf, noch vanuit iets anders einde heeft, maar wel veranderlijkheid en begin.

2.3. 'Postremo'.

Eeuwigheid geprediceerd over tijd = de duur die niet uit zichzelf, maar wel vanuit iets anders einde heeft, en die veranderlijkheid heeft en begin.

Uitleg van dit laatste: tijd heeft geen gebreksgrond in zich, tenzij in die zin, waarin wordt gezegd dat tijd uit niets is, zoals ieder schepsel. De beweging van de eerste beweger heeft immers geen grond van gebrek voorzover zij uit zichzelf is, noch van de kant van de beweeglijke of bewegende intelligentie, -hoewel ook tijd en de beweging van de eerste beweger een gebreksgrond hebben vanuit iets anders, namelijk vanuit de wil van de schepper als handelende oorzaak, en vanuit de mens tot menigvuldiging van wie tijd en beweging werden ingesteld. Dus moeten tijd en beweging ophouden, wanneer het ingestelde aantal uitverkoren mensen vermenigvuldigd is en volledig. Tijd heeft dus allereerst vanuit doel en werkzaamheid een grond van gebrek, maar niet van de kant van het subjeet, namelijk de eerste beweger of de bewegende vorm.

Commentaar. Het nominale en feitelijke of alleen nominale verschil tussen 'eternus' en 'sempiternus', afhankelijk van de betekenis van 'sempiternus', zoals Regnier dit in de 'proprie'-betekenis van 'eeuwigheid' (82) aanduidt, lijkt mij niet geheel correct. Als dit immers zou kloppen, zouden 'sempiternitas' en 'eternitas' in de tweede betekenis van 'sempiternus' volgens Regnier feitelijk aan elkaar gelijk zijn. Dit druist echter zowel in tegen Regniers weergave van wat 'eternitas' is, als tegen Richard van St.-Victors uiteenzetting. De afwezigheid van veranderlijkheid is volgens de laatste (83) een kenmerkend onderscheid tussen 'eternitas' en 'sempiternitas'. Als Regnier de tweede betekenis van 'sempiternitas' dus 'duur zonder begin en einde' laat zijn en deze betekenis

feitelijk identiek stelt aan 'eeuwigheid', door Richard gedefinieerd als 'duur zonder begin, einde of verandering', dan laat hij een voor Richard essentieel verschil tussen 'eternitas' en 'sempiternitas' buiten beschouwing. De toevoeging "(...) ut vult Richardus." (R157r^b10-11) is dan ook niet correct.

De tweede betekenis van 'eternitas', zoals Regnier deze geeft naast die in eigenlijke en brede zin, behoeft enige toelichting. Hier immers betreft Regnier bij het vaststellen van de betekenissen expliciet de predicatie van de term over een subject (in een propositie), terwijl hij bij de eerste betekenissen alleen intentionele definities van de term gaf. Hij geeft nu aan dat 'eeuwigheid' geprediceerd kan worden over God en de schepselen. Een dergelijke predicatie levert, vanwege het gigantische verschil tussen God en de schepselen, direct de vraag op hoe dit mogelijk is. Regnier voegt dan ook toe dat het hier gaat om een predicatie in niet-equivoque, maar analoge zin. 'Equivoque predicatie' van een term (84) houdt in dat de term in verschillende betekenissen over verschillende subjecten wordt geprediceerd. Tegenover deze predicatie staat de 'univoque', waarin de term in dezelfde betekenissen over verschillende subjecten wordt geprediceerd. Een 'analoge predicatie' staat hier tussenin: de term wordt over verschillende subjecten geprediceerd in verschillende betekenis, maar zodanig, dat in alle predicaties een vaste begripkern wordt aangetroffen. "In de analogie speelt het begrip 'verhouding' een wezenlijke rol; er is daarin sprake van dingen die onderling verschillen, maar niettemin in een onderlinge verhouding staan, dan wel alle een onderling verschillende verhouding tot een derde hebben" (85). Met name de predicatie van 'zijn' over God en de schepselen heeft nogal wat wijsgerige discussie bij middeleeuwse denkers opgeroepen. Zo hanteert Thomas een zijnsanalogie tussen God en de schepselen: over het oneindig zijnde als gesteld tegenover het eindig zijnde

kan 'zijn' volgens hem niet in dezelfde betekenis worden geprediceerd. Het 'zijn' van het oneindig zijnde is immers uniek; het zijn van het eindig zijnde heeft deel aan dit unieke zijn, -niet in die zin dat het er daadwerkelijk deel van uitmaakt, maar in die zin dat het er door overeenkomst (86) mee geconstitueerd wordt. Het eindig zijnde 'is' door participatie aan het oneindig zijnde, dat 'is' door essentie. Welnu, "alles wat door participatie is, wordt door wat per essentie is, veroorzaakt" (87). De relatie tussen het zijn van God en dat der andere zijnden is daarmee een causale: God heeft al wat buiten hem is geschapen. God is zijn eigen zijn zelf; het zijn van al het andere is daar een afgeleide van. Het zijn kan derhalve slechts analoog over God en de schepselen worden uitgesproken (88). Overigens betreft dit voor Thomas niet alleen het 'zijn': geen enkele term kan univoque over God en de schepselen worden geprediceerd (89); dat kan alleen op analoge wijze. Datzelfde geldt dus ook voor 'eeuwigheid' (90), -waarmee ik weer terug ben bij Regnier. Niet voor niets hanteert Regnier hier de termen 'per essentiam' en 'per participationem' in de analoge predicatie van 'eeuwigheid' over God en de schepselen: God is eeuwigheid, -de schepselen zijn eeuwig in een hiervan afgeleide zin.

De definities die Regnier geeft van eeuwigheid in analoge zin scharnieren rond de aan- of afwezigheid van begin, einde en veranderlijkheid. Ditzelfde was het geval bij de 'proprie'- en 'large'-definities van eeuwigheid. Bij de analoge definities voegt Regnier nog de mogelijkheid toe dat deze drie vanuit de eeuwigheid zelf of vanuit iets anders aan- of afwezig zijn. In feite heeft dit echter alleen betrekking op de 'postremo'-definitie. Schematisch kunnen de definities dan ook als volgt naast elkaar worden gelegd:

			analoog			
			per essentiam	per participationem		
proprie		large	prius	prius	post	postre- mo
begin	nee	ja	nee	ja	ja	ja
einde	nee	nee	nee	nee	nee	ja
veran- derl.	nee	?	nee	nee	ja	ja
	God	onst	God	engel	verdoem	tijd

God is, zoals hieruit blijkt, eeuwig in strikte zin en per essentie eeuwig in primaire zin. Alle overige onsterfelijke wezens zijn eeuwig in brede zin: de engelen, zowel als de verdoemden. De eerste zijn geschapen, onsterfelijk en onveranderlijk; de tweede zijn geschapen, onsterfelijk en veranderlijk.

Ten aanzien van de eeuwigheid, geprediceerd over tijd, het volgende: deze eeuwigheid kan eindigen, maar dan vanuit iets anders dan zichzelf. De uitleg die Regnier hiervan geeft, steekt als volgt in elkaar: de eeuwigheid Gods is perfect en volledig, -iedere andere vorm van eeuwigheid is daarvan afgeleid en dus gebrekiger. Tijd als laagste vorm van eeuwigheid is derhalve het meest gebrekig. De vraag echter is of dit gebrek, -dit deficit-, zijn oorsprong vindt in de tijd zelf of in iets anders. Vindt het immers zijn oorsprong in de tijd zelf, dan is tijd op zichzelf gebrekig en zal zij vanuit zichzelf nooit volkomen kunnen

zijn. Wordt echter door iets anders een grens aan de tijd gesteld, dan kan tijd voor wat zichzelf betreft wel volkomen zijn. Dit hangt samen met de opvatting van wat volkomenheid is. Hieronder wordt gewoonlijk "de (relatieve) voleinding van een entiteit verstaan; de verwerkelijking van alle mogelijkheden ervan; het bereiken van het ervoor bestemde doel" (91). Basis voor deze opvatting is Anselmus' uitspraak in H.15 van het Monologion: "Alles wat is, is, afgezien van het relatieve, òf zodanig dat het zelf zonder meer beter is dan zijn niet-zijn, òf zodanig, dat zijn niet-zijn in een entiteit beter is dan zijn zijn." Zo is een wijze zonder meer beter dan een niet-wijze, en is goud beter dan niet-goud, tenminste vanuit het perspectief van lood. Voor een mens is het echter beter niet-goud dan goud te zijn. Kortom, de volkomenheid van iets is nooit volkomenheid in absolute, zuivere zin, tenzij het volkomene zelf, God. God is eeuwigheid, en eeuwigheid in die zin is derhalve absoluut volkomen. Andere eeuwigheden zijn volkomen in een afgeleide zin, -en hier speelt weer de 'per essentiam' en 'per participat-ionem'-gedachte mee: dat, waaraan geparticipeerd wordt (het 'participatum'), is vollediger dan dat wat participeert (het 'participans') of, in aristotelische zin uitgedrukt, de eeuwigheid Gods verhoudt zich tot de andere vormen van eeuwigheid als act tot potentie. Zoals alle eindige entiteiten volkomen kunnen zijn, kan tijd dat ook. Volkomenheid sluit immers geen onvolkomenheid uit. Iets wat vanuit zichzelf volkomen is, kan enigerlei vorm van onvolkomenheid echter niet vanuit zichzelf hebben, -dan zou het niet meer volkomen zijn, maar wel vanuit iets anders. Dat andere stelt daarmee grenzen aan de volkomenheid van dat eerste, zonder dat deze volkomenheid begrensd wordt vanuit zichzelf. Als eeuwigheid niet zou participeren aan de goddelijke eeuwigheid, zou zij er, anders geformuleerd, eenvoudig niet zijn of louter potentie zijn. De beperkingen begin, einde, en

veranderlijkheid worden derhalve niet vanuit de eeuwigheid zelf, maar vanuit iets anders aangebracht. Vandaar dat Regnier stelt dat tijd wel een gebreksgrond in zichzelf heeft, als tijd gezien wordt als uit het niets ontstaan. Het niets, als minder dan potentie, kan geen gebreksgrond zijn, en de schepper, als loutere act evenmin. Dus zou de gebreksgrond vanuit de tijd zelf, als ontstaan uit het niets, moeten zijn. Er is echter meer dan alleen het niets en de schepper, namelijk de door de schepper ingestelde beweging. Vanuit zichzelf is deze beweging volkomen, maar vanuit de wil van de schepper en vanuit de mens heeft deze beweging een gebreksgrond. In het eerste geval als volgt: de wil van de schepper is zodanig, dat hij niet alles absoluut perfect wil. Achtergrond hiervan is de opvatting dat de schepping, wil zij zo volmaakt mogelijk zijn, alle graden van zijn in zich in dient te sluiten. Achtergrond is, anders gezegd, het beginsel van volledigheid, 'the principle of plenitude', zoals A.O. Lovejoy dit in zijn werk The great chain of being. A study of the history of an idea heeft geformuleerd (92). In het tweede geval speelt dit beginsel ook. Vanuit de mens heeft tijd een gebreksgrond, omdat zij juist, volgens Regnier, ingesteld is ter multiplicatie van de mens. In de eeuwigheid is multiplicatie niet mogelijk (93). De mens diende vermenigvuldigd te worden tot zijn volledige getal bereikt was, en daartoe schiep God de mens met de tijd. Gevolg daarvan is, dat als het aantal mensen dat bestemd is te ontstaan (94), bereikt is, tijd en beweging kunnen ophouden, -aangezien het doel waarvoor zij zijn ingesteld, namelijk de multiplicatie der mensen, bereikt is. De voltooiing van het aantal mensen geeft derhalve tegelijk het einde der tijden.

b. R157v^a9-158r^a26.

<Articulus 2. Quid sit vera eternitas secundum rem?>

indien Gij door Uw eeuwigheid geweest zijt, en zijt, en zult zijn, en indien zijn niet hetzelfde als geweest zijn of zullen zijn, dan is er in uw eeuwigheid afwisseling en onderscheid in heden, verleden en toekomst."

3. Geen tijd is een deel van God. / Tijd is een deel van de eeuwigheid. / Eeuwigheid is niet God.
Het syllogisme blijkt: ferison.
De minor is duidelijk, want God is ondeelbaar.
De maior stamt van Cicero en wordt door Augustinus bevestigd, die zegt dat als het heden altijd heden zou zijn, er dan geen tijd meer zou zijn, maar eeuwigheid.
4. In de essentie Gods is geen enkele menigvuldiging van pluraliteit. / In de eeuwigheid is er menigvuldiging. / Eeuwigheid is niet de essentie Gods.
Het syllogisme blijkt: ferison.
Bewijs maior: er is slechts een God.
Bewijs minor: Daniël 12:13 stelt: "(...) die velen tot gerechtigheid hebben gebracht, zullen stralen als de sterren in de eeuwige eeuwigheden."
Psalmen 77:6 stelt: "Ik heb de eeuwige jaren in mijn geest gehad."

<Respondeo>

Ware eeuwigheid is essentieel feitelijk niets anders dan de goddelijke essentie.

<Ad contraria>

ad 1 Het citaat van Augustinus spreekt over eeuwigheid in brede zin, die meer 'perpetuitas' is. Of ook: het spreekt meer over participiële dan essentiële eeuwigheid.

Aan het gegeven citaat gaat immers vooraf: "De ziel ontstaat uit de eeuwige participatie aan de

eeuwigheid, maar niet zo de eeuwige God, omdat deze de vervaardiger is van die eeuwigheid zelf".

- ad 2 Het antwoord hierop geeft Anselmus zelf al, verderop in het Proslogion (H.19): "[V]an Uw eeuwigheid <is niets> verleden zodat het niet meer is, en is niets ervan toekomstig in de zin dat het nog niet is" (96).

Bovendien moet volgens Regnier worden opgemerkt dat Anselmus in hetzelfde hoofdstuk (97) van het Proslogion stelt dat de spreekgewoonte één uiting heeft voor locale en temporele gesteldheden, maar dat er verschil in betekenis is vanwege feitelijk verschil. In die gesteldheden heeft dezelfde uiting twee betekenissen: 'het zijn van de dingen in plaats of tijd' betekent enerzijds dat de tegenwoordige dingen in de hoedanigheid zijn van de plaatsen of tijden, waarin zij gezegd worden te zijn, en anderzijds dat zij door die plaatsen of tijden worden om- of bevat. In hoogste essentie geldt echter maar één betekenis, namelijk de eerste. Buiten het dagelijks taalgebruik kan dus beter worden gezegd dat de dingen de hoedanigheid van alle plaats of tijd hebben dan dat ze in plaats of tijd zijn. Uit die (eerste) betekenis kan niet worden geconcludeerd dat er in de eeuwigheid afwisseling is, maar wel in de tijd.

- ad 3 Cicero spreekt in vergelijkende zin van 'tijd als deel van de eeuwigheid', namelijk niet dat de tijd integraal deel is van de eeuwigheid, maar dat de duur der eeuwigheid de tijd overschrijdt. Deel en geheel zijn op twee wijzen namelijk vergelijkbaar: -naar substantie ('substantiale'), dan is het geheel samengesteld uit de delen. -naar verhouding ('habitudinale'), dan overschrijdt het geheel het deel. In deze zin is tijd

een deel van de eeuwigheid: voor, na, en tegelijk met de tijd is namelijk de eeuwigheid.

Als Augustinus stelt dat 'het tegenwoordige altijd tegenwoordig is', gebruikt hij de betekenis van 'tijd' niet meer in de zin 'in opeenvolging zijn'. Daarover gaat overigens het volgende 'particula'.

ad 4 Eeuwigheid is feitelijk ondeelbaar. Toch kan van pluraliteit gesproken worden, omdat eeuwigheid het oneindige vermogen heeft alle dingen die duur hebben, te omvatten. Meer 'eeuwigheden' betekent dus niet dat eeuwigheid vermenigvuldigd is, maar dat er, vanuit de schepping of het zoëven genoemde vermogen, verschillende participaties met de eeuwigheid zijn.

Dus: aangezien Gods eeuwigheid, kennis en substantie dezelfde zijn, wordt bij het onderzoek naar de status van de een, tegelijk die van de ander onderzocht.

Commentaar. Ten aanzien van de argumenten voor en tegen kan worden opgemerkt dat de ferison weergave van het syllogistisch argument uiteraard zeer gebruikelijk is als volgt (98):

f
SeM
r
MiP
s
SoM
n

Voor het overige lijken deze argumenten mij voor zichzelf te spreken. Hooguit kan ik er op wijzen dat de disjunctie in het 'ad contra' 1. een gevolg van glossebewerking kan zijn geweest (99). Hoe dit ook zij, beide delen van de disjunctie drukken voldoende uit dat Augustinus met zijn term eeuwigheid in 'auctor aeternitatis' juist niet de

'eeuwigheid' bedoeld die allèen over God prediceerbaar is (analoog: essentieel; of in brede zin) (100), maar uitsluitend de 'eeuwigheid' die tenminste ook over eeuwige schepselen prediceerbaar is.

Ten aanzien van de weerleggingen van de argumenten 'ad contra' het volgende:

1. De weerlegging van het eerste tegenargument is op zich duidelijk en sluit aan bij het eerste 'articulus' over eeuwigheid, waarin de betekenissen van de term worden uitgelegd (101). Regnier wijst erop dat de eeuwigheid Gods niet dezelfde is, -ook niet in de ogen van Augustinus, als de eeuwigheid van door God geschapen wezens. De eerste is eeuwigheid in strikte zin of essentieel en 'per prius' in analoge zin.

2. In de weerlegging van de minor-ondersteuning in het argument 'ad contra' stelt Regnier dat Anselmus zelf aangeeft dat er in de eeuwigheid geen afwisseling is. Het onderscheid dat hij in het Proslogion aantreft in de betekenis van 'in plaats of tijd zijn', is daar niet letterlijk te vinden (97), maar er wel uit destilleerbaar: "(...) gisteren, vandaag en morgen zijn in de tijd, maar God is niet in de tijd; alles is veeleer in God". Het verschil in de door Regnier aangegeven betekenissen van "res sunt in loco vel tempore" als "presentia continentur ab locis et temporibus" en "presentia sunt locis et temporibus" (buiten het dagelijks taalgebruik) houdt in dat van de huidige dingen, in het tweede geval, wordt gezegd dat zij vervat zijn in ruimte en tijd en dat zij, in het eerste geval, aanwezig zijn aan ruimte en tijd. In het tweede geval valt eeuwigheid buiten de tijd en kan niet worden gesteld dat eeuwigheid afwisseling heeft. De tijd echter, die van het verleden via het heden naar de toekomst gaat, kent die afwisseling wel. In het eerste geval maakt tijd onderdeel uit van de eeuwigheid en kent deze laatste wel afwisseling. In hoogste essentie is de

eerste betekenis de juiste en heeft eeuwigheid dus geen afwisseling.

3. De verhouding tussen geheel en deel heeft bij de middeleeuwse filosofen, m.n. bij de logici, nogal wat stof tot denken opgeleverd. Een belangrijk onderscheid dat hierbij wordt gehanteerd is dat tussen subjectieve en integrale delen. Subjectieve delen maken deel uit van een universeel geheel, zoals Socrates deel uitmaakt van de klasse mensen. Integrale delen zijn niet als individu deel van een geheel: zo is bijvoorbeeld een arm deel van een lichaam. Met een universeel geheel is de term 'omnis' primair geassocieerd, terwijl dat voor de term 'totus' geldt bij een integraal geheel.

Regnier gaat het, als hij het heeft over de 'gehele tijd', met name om tijd als integraal geheel. Hij baseert zijn onderscheid deel-geheel dan ook op 'totus tempus' en niet op 'omnis tempus'. Zijn onderscheid in substantiële en habitudinele vergelijkingen van deel-geheel is niet het bovengenoemde onderscheid in subjectief en integraal, ook al hanteert hij bij de eerste vergelijking de term 'integratur' (R158r^a2-3). Zijn onderscheid doet veeleer denken aan het logische onderscheid in de suppositie van 'totus': 'totus' lijkt op 'omnis', doordat het aan naamwoorden wordt verbonden en daarmee distributie veroorzaakt. In hun significatie verschillen beide echter. Vanuit 'totus' kan immers niet, zoals vanuit 'omnis', worden gedistribueerd, -en zelfs als dat wel zou kunnen, moet er voor de drogreden van verdeling worden gewaakt. Zo kan in "Tota domus est alba" 'tota domus' wel distributief worden opgevat, want als het gehele huis wit is, dan zijn ook het dak, de deuren etc. wit, maar kan in "Tota domus valet centum libras" 'tota domus' niet distributief worden opgevat, want als het huis fl.100.000,- waard is, dan is de deur niet ook fl.100.000,- waard. Een dergelijk verschil tussen distributief en collectief gebruik van 'totus' gaven de logici aan door het logische verschil in

syncategorematisch en categorematisch gebruik van de term. In het syncategorematisch gebruik distribueert 'totus' integrale delen, en in het categorematisch gebruik distribueert het helemaal niet (102).

Ditzelfde verschil in distributie geeft Regnier aan: 'totus' bestaat substantieel uit zijn integrale delen en is daarom dus distribueerbaar; 'totus' is habitudineel mèer dan zijn delen en daarover dus niet distribueerbaar. Regnier had dus ook kunnen aansluiten bij de discussie over de distributie van 'totus' (103), hoewel zijn uitleg eenzelfde soort resultaat bereikt.

4. De weerlegging van het vierde argument spreekt tegen de achtergrond die Regnier heeft gegeven via zijn definities van eeuwigheid (104) voor zich: de meer 'eeuwigheden' uit Daniël en de Psalmen moeten worden opgevat als verschillende participaties die de schepselen met Gods eeuwigheid hebben. Aan de eeuwigheid ('eternitas') participeren de eeuwige ('perpetuus') schepselen.

c. R158r^a26-r^b41.

<Articulus 3. Quid sit vera eternitas secundum diffinitionem?> (105).

Eeuwigheid is in de meest eigenlijke zin niet definieerbaar, aangezien zij geen zuiver substantiële term is. Zij signifieert namelijk geen uit vorm en materie samengestelde substantie. (Aristoteles' Metaphysica V.8.). De beschrijving die door theologen wordt goedgekeurd en die overeenstemt met Augustinus, luidt bij Boethius: "Eeuwigheid is het volledige en tegelijk volmaakte bezit van eindeloos leven" (106).

<Videtur quod sic>

Albert de Grote legt deze definitie als volgt uit:

1. 'Possessio' (bezit) is een algemene naam voor iedere maat, want iedere maat wordt door datgene, waarvan het de maat is, als eigenschap bezeten.
2. 'Interminabilis vite' (eindeloos leven) heeft op het onderwerp betrekking, namelijk dat de eeuwige God begin noch einde heeft. Er is echter geen onderscheid tussen dit onderwerp en de eeuwigheid, tenzij rationeel. Er staat 'leven' in plaats van 'zijn' om aan te geven dat er verschil is met die dingen die in eeuwigheid zijn, die namelijk geen zalig of vreugdevol leven hebben. Hoewel het leven, absoluut gesproken, begrepen wordt als welk leven dan ook, wordt het in toegeëigende zin gebruikt voor het vreugdevolle leven.
3. 'Tota simul' (volledig en tegelijk) in onderscheid met eeuwigheid ('evum') die ook wel volledig is, maar dan deel na deel.
4. 'Perfecta' (volmaakt) in onderscheid met eeuwigheid ('evum') die niet volledig eenvoudig is, evenmin als dat, waarvan het de maat is. 'Perfecta' staat hier namelijk voor 'simplicis'. (107).

<Sed contra>

1. De definitie is niet goed: zij heeft op andere zaken dan het gedefinieerde betrekking. Zij heeft immers ook betrekking op de 'perpetuitas', die in de zielen en de engelen is.
2. Zo is eeuwigheid de 'lengte van de duur', en deze heeft op 'zijn' betrekking. Er had dus beter 'interminabilis esse' kunnen staan. Bovendien: 'leven' heeft in eigenlijke zin op dieren en bezielde lichamen betrekking. 'Ziel' is immers een entelechie (108) of een act van het organisch lichaam dat in potentie leven heeft. God heeft echter geen lichaam, en dus ook geen leven.

3. Aan 'geheel' is eigen dat het uit delen is samengesteld. Eeuwigheid is niet uit delen samengesteld, dus niet een geheel. Eeuwigheid is immers eenvoudig en in zich ondeelbaar.
4. Tegelijk ('simul') geeft een veelheid van verschillen volgens substantie aan. In de eeuwigheid is er niet zo'n veelheid. Dus kan zij ook niet 'simul' genoemd worden.
5. 'Possessio' geeft een volgorde van vroeger en later aan, want het komt van 'sessio post'. In de eeuwigheid is geen volgorde, omdat eeuwigheid volledig tegelijk is.

<Respondeo>

Voor het begrijpen van de definitie en ter oplossing van de objecties het volgende:

1. 'Interminabilis' ('oneindig') wordt op dubbele wijze als negatie geprediceerd: van het begin en van het einde. Zo is oneindigheid dubbel:
 - eenvoudig/absoluut ('simplex'), dan worden begin en einde ontkend. De definitie geldt dan alleen voor Gods eeuwigheid.
 - in bepaald opzicht ('secundum quid'), dan wordt alleen het einde ontkend, en geldt de definitie voor engelen en zalige zielen.Boethius gebruikt de term in eenvoudige zin.
2. 'Vita' ('leven') staat in de meest uitgebreide betekenis voor de actualiteit van het zijn, of ook voor onveranderlijkheid, zoals Augustinus deze in De vera innocentia beschrijft: "Ware eeuwigheid Gods is alleen de eeuwigheid die onsterfelijkheid heeft, omdat zij vanuit geen enkel veranderde species verandert". Boethius neemt in V.p.6.13. 'vita' ook in deze betekenis.
3. 'Totum' ('geheel') is tweërlei:
 - Naar plaats ('positio'), dan is het uit delen

samengesteld.

-Naar negatie van vermindering, namelijk dat waar-
buiten niets is.

In de definitie geldt de eerste betekenis.

4. 'Simul' ('tegelijk') is tweeeërlei:

-Naar plaats, dan is het overeenkomst van situatie,
plaats of tijd van dingen die verschillen naar
substantie.

-Naar ontbreken van opeenvolging.

De laatste betekenis geldt in de definitie: in de
eeuwigheid is niet, zoals in tijd, opeenvolging.

5. 'Possessio' ('bezit') wijkt, ook al is zijn etymolo-
gie zoals gegeven, af van deze etymologie. Het
betekent dat, wat men naar geloven bezit, en
waarvan men vrij en plezierig geniet.

<Ad contraria>

De punten van het 'respondeo' weerleggen achtereenvol-
gens die van de 'ad contra'.

Commentaar. Over eeuwigheid kan volgens Regnier niet in
definitorische, maar slechts in beschrijvende termen
gesproken worden. Hij beargumenteert dit op grond van
Aristoteles die in Metaphysica 7.5., niet door Regnier
genoemd, stelt dat een oorspronkelijke definitie in
eigenlijke zin het wezenlijke zijn betreft en dat dit de
substantie toekomt. Welnu, substantie is uit vorm en
materie samengesteld (Metaphysica 5.8.) en eeuwigheid is
dat niet. Regnier neemt de uitleg van de definitie van
'eeuwigheid' door Albertus over en maakt daar vervolgens
tegenwerpingen tegen. Deze tegenwerpingen zijn op zich
duidelijk: dat in de eerste de definitie niet 'eternitas'
zou betreffen, maar 'perpetuitas', blijkt uit de term
'interminabilis' in de definitie. Deze drukt namelijk de
eindeloosheid uit, die nu juist kenmerkend was voor de
eeuwigheid ('perpetuitas') der engelen (109).

Met zijn antwoord op de oorspronkelijke vraag werkt Regnier tegelijk deze tegenwerpingen af. Het antwoord komt er daarmee op neer dat Boethius' definitie de correcte is.

1. Door het onderscheid tussen eenvoudige predicatie en predicatie in een bepaald opzicht van de term 'interminabilis' heeft de definitie, althans als de term in de eerste zin genomen wordt, betrekking op Gods eeuwigheid. De termen 'simpliciter' en 'secundum quid' refereren aan de bekende 'fallacia secundum quid et simpliciter', waarin een ongeoorloofde overgang in een argument wordt gemaakt van de toepassing van een term in bepaald opzicht naar de absolute toepassing ervan. God is a.h.w onvoorwaardelijk eeuwig, terwijl de engelen slechts eeuwig in bepaalde zin zijn: zij kennen namelijk een begin. Een overgang van engelen-eeuwigheid naar de eeuwigheid Gods, toegepast op de engelen, zou een voorbeeld van zo'n drogreden zijn.

2. In feite stelt Regnier hier dat 'vita' eigenlijk ongelukkig gekozen zou zijn als term, als alleen de letterlijke betekenis ervan zou gelden. Om die letterlijke betekenis gaat het echter juist niet: Boethius bedoelt er immers de hoogste actualiteit van het zijn mee.

3. 'Totus', opgevat als integraal geheel, bevat delen, -wat zou betekenen dat eeuwigheid deelbaar is. Vanuit het perspectief van de tijd als deel van de eeuwigheid heeft Regnier de vraag hoe dat mogelijk is al eerder beantwoord (110): tijd is naar verhouding ('habitudineel') een deel van de eeuwigheid. Vanuit het perspectief van de eeuwigheid wordt nu in feite hetzelfde antwoord gegeven: eeuwigheid als geheel overschrijdt haar delen, en als er ook maar iets van eeuwigheid zou worden afgenomen, -zo dat al mogelijk zou zijn-, dan zou er niet meer van eeuwigheid gesproken kunnen worden. Eeuwigheid is zo totaal dat er niets buiten haar is. Op de achtergrond speelt hier weer (111) het begrip 'perfect', dat ook in de definitie voorkomt, mee en in dit geval in absolute zin: aan de eeuwigheid Gods valt niets af te doen.

4. Het hier gemaakte onderscheid is parallel aan dat in de weerlegging van het derde tegenargument en heeft daarmee dezelfde intentie.
5. En ook hier wordt het tegenargument weerlegd door een onderscheid in termen: Regnier geeft een andere en in zijn ogen juiste betekenis aan de term 'possessio' dan in het tegenargument het geval was. Kunnen etymologische argumenten in inhoudelijke discussies een belangrijke rol spelen (112), zij kunnen blijkbaar ook zonder meer gepasseerd worden.

2. R158v^b3-159r^a17.

In dit tweede 'notandum' op het eerste 'particula' van dit 'pars' stelt Regnier het volgende: in Boethius' definitie van 'eeuwigheid' worden volgens sommigen, een drietal condities genoemd die onafscheidelijk verbonden zijn met de ongeschapen eeuwigheid: oneindigheid, onveranderlijkheid, en eenvoud. Achtereenvolgens worden deze drie in de definitie uitgedrukt via 'interminabilis vite possessio', 'tota simul', en 'perfecta'. Op deze wijze wordt het zijn der eeuwigheid achtereenvolgens gescheiden van alwat corrumpeerbaar, variabel, of samengesteld is, -of dit laatste nu uit materie en vorm of uit 'quo est' en 'quod est' is.

Ook op een andere wijze kan dit uit de definitie blijkende verschil tussen eeuwigheid en het overige worden uitgedrukt, nl. via Alexander van Hales' Summa Theologiae:

Sommige dingen hebben eindigheid zonder meer. (In onderscheid hiervan staat er 'interminabilis' in de definitie). Andere hebben oneindigheid van essentie, maar niet van leven (bijvoorbeeld de hemellichamen. In onderscheid hiervan staat er 'vite' in de definitie). Weer andere hebben oneindig leven, maar met ongeluk (bijvoorbeeld de verdoemden en Lucifer c.s.. In onderscheid hiervan staat er 'possessio' in de definitie).

Weer andere hebben gelukkig bezit van oneindig leven, maar niet volledig (bijvoorbeeld de zaligen voor het eind der tijden. In onderscheid hiervan staat er 'tota' in de definitie). Weer andere hebben het volledige, gelukkige bezit van oneindig leven, maar niet tegelijk (bijvoorbeeld de goede engelen. In onderscheid hiervan staat er 'simul' in de definitie). En tenslotte hebben weer andere dit bezit wel tegelijk, maar niet perfect (bijvoorbeeld de zaligen na het eind der tijden. In onderscheid hiervan staat er 'perfecta' in de definitie). Zo'n perfect bezit heeft per essentie God alleen.

Commentaar. Regnier verwijst hier expliciet naar Boethius' De Trinitate inzake het onderscheid 'quod est' en 'quo est'. Dit onderscheid is daar echter niet te vinden, want in De Trinitate spreekt Boethius alleen van 'quod est'. In feite doet Regnier hetzelfde als Thomas van Aquino, die onderscheid in 'quod est' en 'quo est' ook op Boethius terugbrengt (I Sententiarum d.8, q.5, a.1, sed contra) (113).

Ook zegt Boethius niet in De Trinitate dat het zijn der engelen is samengesteld uit 'quo est' en 'quod est'. Hij stelt alleen dat de goddelijke substantie slechts vorm is zonder materie en derhalve één is en 'id quod est'. Al het overige ontleent zijn zijn aan dat waaruit het is, d.w.z. uit zijn delen. Over het zijn der engelen laat Boethius zich hier niet uit.

De samengesteldheid der engelen uit 'quo est' en 'quod est' is met de verwijzing naar Boethius echter wel bij Thomas te vinden: De ente et essentia V (114): "Et propter hoc a quibusdam huiusmodi substantiae [nl. de 'substantiae separatae', t.w. ziel, engelen, en eerste oorzaak] dicuntur componi ex quo est et quod est vel ex quod est et esse, ut Boethius dicit." (115).

Quod igitur interminabilis".

Dit tweede 'particula', waarin het onderscheid in tijd en eeuwigheid wordt behandeld, becommentarieert Regnier door middel van twee 'notanda':

1. In Aristotles' uitspraak dat "deze wereld altijd is geweest en zal blijven" moet 'altijd is geweest' niet worden opgevat als 'zonder begin', maar als 'begonnen, tegelijk met de tijd'. Zoals de Zoon vòòr alle tijd is voortgebracht, zo ook de wereld. Tussen het voortbrengen van de Zoon en de wereld was geen tijdsruimte, want er was nog geen tijd. Aristotles' opvatting is, volgens Regnier, echter wèl dat de wereld zonder begin was en zonder einde zijn zal, -een foutieve opvatting dus. Plato's opvatting daartegenover was dat de wereld en de tijd tegelijk begonnen, -en dat was dus de correcte opvatting.
2. Augustinus, in De doctrina Christiana en De vera innocentia maakt een onderscheid tussen eeuwigheid en tijd vanuit het perspectief van de begerenswaardigheid: het tijdelijke wordt meer gewaardeerd naarmate men het nog niet heeft, en minder naarmate het er is, omdat het de ziel niet verzadigt. Het eeuwige wordt, wanneer men het bereikt, vuriger bemind, dan het geloof ooit geloofd heeft of de hoop ooit gewenst.

Commentaar. Regnier grijpt Boethius' opvatting over Aristoteles' mening dat de wereld eeuwig is (116) direct ter commentariëring aan. Ook al zegt Boethius dat ook in Aristoteles' opvatting de wereld niet 'eeuwig' genoemd mag worden, maar slechts zonder begin en einde in de tijd, toch legt Regnier Aristoteles' woorden nog verder overeenkomend met Boethius en de christelijke leer (sinds 1277) uit: de wereld is tegelijk met de tijd begonnen en alles wat in de tijd of met de tijd begonnen is, kan niet 'eeuwig' worden genoemd. Terwijl Boethius echter lijkt in te stemmen met Aristoteles' woorden dat de wereld begin noch einde heeft en deze in overeenstemming met de

opvatting van Plato uitlegt door te stellen dat de wereld derhalve niet 'eeuwig' ('eternus') maar 'perpetuus' genoemd moet worden (117), neemt Regnier even later duidelijk stelling tegen Aristoteles en voor Plato: Aristoteles stelt dat de wereld geen begin of einde heeft en dat is onjuist, ook al stelt Boethius dat Aristoteles de wereld daarmee niet 'eeuwig' genoemd heeft. Plato geeft aan dat wereld en tijd tegelijk begonnen zijn en heeft het bij het rechte eind.

Regnier interpreteert Aristoteles' woorden dus in Boethius' en in christelijke zin. Letterlijk genomen wijst hij deze woorden echter af.

2.3.2.2.2.2.1.3. R159r^b12-37. 'Quod igitur interminabilis - Unde non'.

Op dit derde 'particula' geeft Regnier een uitleg van de term 'infinitas temporis' en twee 'nota':

1. De oneindigheid van de tijd mag niet zo worden opgevat, dat tijd oneindig is. Boethius gebruikt deze term enkel, omdat Aristoteles deze opvatting was toegedaan. Oneindigheid van tijd is echter de oneindige opeenvolging van tijd na een begin; of anders: elk moment in toekomst of verleden is altijd tegenwoordig aan een eeuwige aanblik.
2. 'Tempus mobilis' (bewegelijke tijd) gebruikt Boethius om aan te geven dat tijd in zich en in de menselijke beschouwing beweegt van verleden naar toekomst, hoewel tijd onbewegelijk is voor de goddelijke aanblik, waarvoor zij altijd tegenwoordig is.
3. Dit tegenwoordige is zodanig dat het niet in het verleden valt, en ook niet in de toekomst overgaat.

Commentaar. Deze drie opmerkingen liggen geheel in de lijn van Boethius' uitleg van Aristoteles' opvatting dat de wereld eeuwig is. Opmerkelijk is dat Regnier met de term 'perpetuitas infinita a parte post' aansluit bij de aristotelische eeuwigheidsopvatting van de wereld:

"aeternitas a parte ante et a parte post" en daarmee nogmaals aangeeft dat Boethius hier slechts Aristoteles uitlegt en dat wat hij zegt, dus niet zijn eigen mening over de vermeende eeuwigheid van de wereld is. Dit drukt Regnier te sterker uit door Aristoteles' 'aeternitas' door 'perpetuitas' te vervangen.

Tegelijk drukt Regnier uit dat de aristotelische weergave van 'infinitas temporis' niet met de opvatting van Boethius inzake 'eeuwigheid' strookt door de disjunctie in 1.: ligt in het eerste deel van de disjunctie het oneindigheidsaspect van tijd in tijd zelf (anders geformuleerd: tijd is na een bepaald begin eindeloos), in het tweede deel ligt de oneindigheid van de tijd niet zozeer in tijd zelf, dan wel in het gegeven dat tijd vanuit eeuwigheid wordt gezien. Dit wordt vervolgens verder uitgewerkt in 2. en 3. De disjunctie hoeft derhalve niet het resultaat te zijn van een klakkeloos bijeenbrengen van glossen: er zit een zekere structuur in. Op deze wijze wordt immers de volgens Regnier correcte interpretatie van de verhouding tussen tijd en eeuwigheid volgens Boethius uitgedrukt en afgezet tegen Aristoteles.

HV.4. Construatur.

Regnier sluit ieder commentaargedeelte af met een zgn. 'Construatur'. Het commentaargedeelte dat afgesloten wordt betreft meestal de commentaar op een 'pars' of 'particula', zelden een verdere onderverdeling van het laatste. Daardoor is, over het geheel genomen, het aantal parafrases veel groter dan het aantal 'Construatur's.

Zo heeft het eerste van de door mij geselecteerde gedeelten ('Omnium generatio rerum - Sive igitur famulantibus') 6 parafrases en 3 'Construatur's, het tweede gedeelte ('Est inquit - Que tamen ille') respectievelijk 3 en 1, en het derde ('Deum igitur - Unde non') 4 en 1.

De 'Construatur's betreffen steeds gedeelten die op elkaar aansluiten, zoals overigens ook de parafrases. Eén 'Construatur' kan derhalve een tekstgedeelte betreffen dat in meer delen wordt geparafraseerd. Dit geeft Regnier in het eerste door mij geselecteerde gedeelte ook aan via "Causa brevitatis igitur construantur simul due prime particule huius secundis partis" (R127r^a1) en in het derde via "Construantur hee tres particule simul" (R159r^b37).

De betekenis van het 'Construatur' is dat de gehele tekst vanaf het voorgaande 'Construatur' wordt samengevat. Deze samenvatting bestaat er bij Regniers commentaar in dat de tekst van Boethius letterlijk wordt weergegeven en via expliciterende toevoegingen wordt uitgebreid.

De toevoegingen worden steevast ingeleid met tussenwerpsels als "idest", "scilicet", "supple", "pro" e.d. Bij eerste lezing van een 'Construatur' is niet zonder meer inzichtelijk dat Boethius' tekst letterlijk wordt weergegeven. Dat blijkt pas als de expliciterende toevoegingen worden doorgehaald:

R127r^a2-20.

antiquis fatum" (R.) - "fatum a veteribus appellatum est" (B.), en in de volgorde van de woorden. Enerzijds is deze volgorde gewijzigd vanwege de ingelaste, expliciterende toevoegingen (118), anderzijds ter vereenvoudiging (119). Deze toevoegingen zijn dikwijls standaard: "(at)que pro et", "vero pro sed", "nam pro quia", "cunctus idest omnis", "namque pro certe", "licet pro quamvis", "enim pro quia", komen zeer regelmatig voor (120) en zijn toch niet van dien aard dat zij de tekst van Boethius meer inzichtelijk maken: als eenmaal bekend is dat "atque" in de plaats staat van "et", zou dit in onze ogen toch niet meer herhaald hoeven worden. De reden voor de herhaling van dit soort explicaties kan zijn dat op deze wijze duidelijk wordt welke woorden wel en welke niet van Boethius afkomstig zijn, of dat zo de 'littera' (121) van de tekst in gestandaardiseerd vorm naar voren komt.

Deze en de verdere expliciterende toevoegingen zijn primair van grammaticale aard ('littera'): datgene wat verder in de 'notanda' ten aanzien van Boethius' tekst is uitgediept, is zeer beperkt in het 'Construatur' terug te vinden. De explicatie betreft meestal het weergeven van synoniemen voor door Boethius gehanteerde woorden:

- IV.p.6. "movetur, idest mutatur" (R127r^a4), "sortitur, idest accipit" (idem 6), "ex stabilitate, idest immutabilitate" (idem 7), "in arce, idest sublimitate seu firmitate" (idem 11), enz. "facile, idest faciliter" (R127v^b23), "si quis, idest si aliquis" (idem 23), "conspexerat, idest consideravit" (idem 24), "vim, idest proprietatem" (idem 23), enz. "pendet, idest dependet" (R128r^b9), "alterum, idest unum" (idem 9), "ex altero, idest reliquo" (idem 9), "movet, idest exequitur" (idem 14), enz.
- V.p.2. "ulla natura, idest creatura" (R144r^b36), "fuerit idest esse potest" (idem 36), "assit, idest insit" (idem 37), enz.
- V.p.6. "deum esse eternum, idest quod deus sit eternus"

(R159r^b39), "commune iudicium, idest communis fides et assertio" (idem 40), "cunctorum, idest omnium hominum" (idem 41), "degentium, idest vivendo utentium" (idem 41), enz. (121).

Verder wordt de tekst van Boethius geëxpliciteerd door woorden in te vullen, die in die tekst latent aanwezig zijn, zoals niet- uitgedrukte zinsonderwerpen: bijvoorbeeld, "Hec, scilicet divina mens composita" (R127r^a9), "cum ipse modus refertur" (het onderwerp van "refertur" wordt geëxpliciteerd) (idem 16), "ad ea, scilicet ad res mutabiles, que, idest, quas res" (idem 17-18), enz. enz.

Soms blijken de 'notanda' echter wel in een 'Construatur' terug te vinden te zijn, maar dat heeft meestal betrekking op korte 'notanda' (Een groot aantal 'notanda', m.n. die de vorm van een 'questio' hebben, zijn niet terug te vinden):

- IV.p.6. - R127r^a6. "causas ordinem et formas, ut preexponitur" (geen inhoudelijke invulling, maar een verwijzing naar een 'notandum', t.w. R126r^b12-23).
- R127r^a9-11. "Hec, scilicet divina mens composita, idest per ydemptitatem ordinata, ut cum dicat unitatem" (cf. R126r^b23-31).
- R127r^a15. "Qui modus, idest cuius modi exemplar" (cf. R126v^b38-40).
- R127v^b32. "Namque, pro certe, providentia complectitur, idest comprehendit cognitione et provisione pariter" (cf. R126v^a1).
- R127v^b41. "eadem adunatio, idest dispositio rerum correspondens adunationi illi" (cf. R127r^b5-9).
- R128r^b10-11. "ordo fatalis, idest fatum ordinatum et successive prodiens" (cf. R127r^b43-45, R127v^a35-37).
- V.p.2. - R144r^b46. "in ipsis, idest intrinsece et naturaliter" (cf. R143r^a3-8).

- R144v^a11. "dilabuntur, idest descendunt, ad corpora, idest ad speculationem corporalium" (cf. R144r^a42-45).

- V.p.6. - R159v^a1. "Quid sit eternitas, supple secundum rem et secundum definitionem" (cf. R157r^a30-34).
- R159v^a6. "tota, idest non diminuta" (cf. R158v^a23-25).
R159v^a7. "possessio, idest libera et iocunda fruitio" (cf. R158v^a35-40).
- R159v^a8. "simul, idest simpliciter et presentarie" (cf. R158v^a30-35).
- R159v^a31. "cum infinitate temporis, idest ad instar temporis infiniti" (cf. R159r^a28-r^b4).
- R159v^a7. "infinitatem, idest successionem" (cf. R159r^b27).

(Deze lijst is zo uitputtend mogelijk; de onderstrepingen zijn van mij).

Verder komen er expliciterende toevoegingen voor die meer dan alleen grammaticaal in de zin van 'littera' genoemd kunnen worden, maar die ook niet in de 'notanda' zijn terug te vinden en dus extra in het 'Construatur' worden toegevoegd. Vaak gebeurt dit overigens niet:

- IV.p.6. - R127r^a7-9. "divine mentis, de quo prolixè prius tertii libri, metro nono: Stabilisque manens, das cuncta moveri".
- R127v^b26. "ratio divina constituta in summo principe omnium, scilicet in deo non per inherentiam, sed per essentiam".
- R127v^b34. "et quamvis sint infinita, ut preexpōnitur" (echter o.i.v. de parafrase, zie hieronder).
- R127v^b37. "singula distributa, idest distincta et separata" (echter o.i.v. de parafrase, zie hieronder).
- R127v^b38-39. "hec temporalis explicatio ordinis, idest ydea mentis divine huic correspondens

- (echter o.i.v. de parafrase, zie hieronder; maar ook 'notandum' R126v^b39-40).
- R128r^b19. "deus disponit, idest in mente ordinat" (echter o.i.v. de parafrase, zie hieronder; maar ook 'notandum' R128r^a39-42, R128r^a47-48).
- R128r^b24. "disposuit, idest per providentiam in mente ordinavit" (echter o.i.v. de parafrase, zie hieronder; maar ook 'notandum' R128r^a39-42, R128r^a47-48).
- V.p.2. - R144r^b34. "O, Boecius, supple libertas arbitrii, est, idest simul stat cum serie causarum".
- R144r^b38. "naturaliter, idest ex determinatione sue forme".
- R144v^a23. "affectibus perniciosus, idest dampnossus, scilicet gaudio, ira, spe et timore".
- V.p.6. - R159v^a2-3. "hec, scilicet eternitas, supple cum cognita fuerit, patefecit, idest manifestabit tempus pro tempore". (M.n. de explicatie van 'tempus' via 'pro tempore' is opvallend, aangezien i.p.v. 'tempus' 'nobis' gelezen dient te worden. Dit ondersteunt de gedachte dat de expliciterende toevoegingen puur standaard-grammaticaal zijn.) (Deze lijst is zo uitputtend mogelijk; de onderstrepingen zijn van mij).

De 'Construatur's blijken derhalve niet erg veel met de 'notanda' in verband te staan. Het zijn letterlijke weergaven van de tekst van Boethius, waarin met name de 'littera' van deze tekst wordt geëxpliciteerd, al dan niet met gebruikmaken van de 'notanda'. De belangrijke 'questio'- 'notanda' komen er bijna niet in tot uitdrukking. In de methodiek van de 'lectio' zouden zij derhalve op de plaats hebben kunnen staan waar nu de parafrases staan.

De functie van deze parafrases heb ik eerder (122) onderzocht. Toen kon ik echter (nog) niet nagaan of de 'notanda' en 'Construatur's, die immers steeds na de parafrases komen, al dan niet in de parafrases worden uitgedrukt. Dit blijkt

nu slechts sporadisch het geval te zijn. Bovendien blijft het de vraag of de parafrase het 'Construatur' beïnvloedt of andersom, of dat er geen sprake van beïnvloeding is, omdat de toevoeging zonder meer voor de hand liggend of standaard is, of dat een verandering of aanvulling van Boethius tekst in de parafrase op andere wijze is ontstaan dan vanuit het 'Construatur'. De meeste expliciterende toevoegingen in de 'Construatur's ontbreken in ieder geval in de parafrases. De 'Construatur's zijn dan ook veel uitgebreider dan de parafrases (123). Als voorbeeld van de betrekking tussen parafrase en 'Construatur' geef ik hier het resultaat van de vergelijking tussen beide in IVp6:

R126r^a52-53. "composita (...) in sublimitate sue simplicitatis" (P)arafrase.

R127r^a11-12. "composita (...) in arce, idest sublimitate seu firmitate sue simpliciteris" (C)onstruatur.

R126r^a53. "statuit et ordinavit" (P)

R127r^a13. "statuit, idest ordinat" (C)

R126r^b34. "conspectus et consideratus" (P)

R127r^a15. "conspicitur, idest consideratur" (C)

R126r^b36. "ab antiquis vocatur fatum" (P)

R127r^a19. "appellatur, idest vocatur ab antiquis fatum" (C)

R127r^a26. "vim utriusque, scilicet proprietatem et effectum" (P)

R127v^b24. "vim, idest proprietatem utriusque" (C)

R127r^a29. "queque, supple mobilia" (P)

R127v^b31. "queque, idest omnia, supple mobilia" (C)

R127r^a30. "suis ordinibus, idest ordinibus sibi competentibus ordinando quodlibet ad bonum" (P)

R127v^b31. "ordinibus suis, idest sibi convenientibus" (C)

R127r^a45. "distributa, idest distincta et separata" (P)

R127v^b36. "distributa, idest distincta et separata" (C)

R127r^a50. "temporalis ordinis explicatio (...) est providentia, idest illa ratio divine mentis que adunat, idest simul respicit et previdet illa que per ordinem temporaliter proveniunt" (P)

- R127v^b38. "hec temporalis explicatio ordinis, idest ydea mentis divine huic correspondens (C)
- R127r^b3. "digesta, idest posita in executione" (P)
- R127v^b43. "digesta, idest executioni dedita" (C)
- R127r^b3. "explicata, idest explicite et manifeste proveniens in rebus successivis" (P)
- R127v^b43. "explicata, idest manifeste contingens" (C)
- R127v^b48. "unum dependet a reliquo" (P)
- R128r^b8. "tamen alterum, idest unum, scilicet fatum, pendet, idest dependet, ex altero, idest a reliquo, scilicet ex providentia" (C)
- 128r^a2-3. "in mente preconcipit domum perfectam (P)
- 128r^b13. "percipiens. idest perfecte capiens mente formam" (C)
- R128r^a9. "illud quod in mente creatoris disponitur atque ordinatur qualiter perficiatur" (P)
- R128r^b19. "deus disponit, idest in mente ordinat" (C)
- R128r^a9. "illud quod in mente creatoris disponitur atque ordinatur qualiter perficiatur" (P)
- R128r^b24. "disposuit, idest per providentiam in mente ordinavit" (C)

(Deze lijst is zo uitputtend mogelijk; de onderstrepingen zijn van mij).

Uit deze voorbeelden moge blijken dat er van beïnvloeding van het 'Construatur' op de parafrase of v.v. gesproken mag worden. Dat de parafrase eerder het 'Construatur' beïnvloedt dan andersom, ligt voor de hand, aangezien de parafrase steeds eerder dan het 'Construatur' geschreven wordt. Dit wordt nog bevestigd, doordat Regnier op één plaats expliciet vanuit een 'Construatur' terugverwijst naar een parafrase, nl. in R127v^b34, waar "et quamvis sint infinita, ut preexpōnitur" (C) terugverwijst naar R127r^a39 "et quamvis etiam sint infinita, idest quasi innumerabilia vel infinita divisione secundum infinitas partes vel secundum infinitas actiones, quarum quolibet est possibilis, licet non deducatur in effectum" (P).

Het hierboven staande geldt eveneens voor de verhouding parafrase - 'notanda'. De in de 'Construatur's vastgestelde invloed vanuit de 'notanda' (124) is in de parafrases niet terug te vinden. Twee voorbeelden uit IV.p.6 mogen volstaan: R126r^a52. "composita, idest fixa" (P)

R127r^a9-11. "composita, idest per ydemptitatem ordinata ut cum dicat unitatem" (C)

R126r^b23-31. 'notandum' (125).

R126r^b33-34. "iste modus rerum conspectus" (P)

R127r^a15. "qui modus, idest cuius modi exemplar" (C)

R126v^b38-40. 'notandum' (126).

De parafrases kunnen derhalve beschouwd worden als eenvoudig te begrijpen, inleidende uiteenzettingen van de te becommentariëren tekstgedeelten van de Consolatio. De 'Construatur's zijn letterlijke weergaven van deze tekstgedeelten, die de tekst in grammaticale 'littera'-zin expliciteren, waarbij gebruik kan worden gemaakt van terminologie die al eerder in de parafrases of 'notanda' gehanteerd is. De inhoudelijke uiteenzetting in de 'notanda' is slechts gedeeltelijk in de 'Construatur's terug te vinden. Sterke inhoudelijke verschillen tussen parafrases, 'notanda' en 'Construatur's heb ik niet aangetroffen.

Terwijl de parafrase als een aanloop tot het begrijpen van Boethius' tekst functioneert, treft de lezer deze tekst letterlijk in zijn geheel, zij het in vereenvoudigde volgorde, in het 'Construatur' aan en kan hij/zij er nogmaals de gedachten over laten gaan met inachtneming van wat in de 'notanda' gesteld is. In die zin vormt het 'Construatur' steeds een duidelijke afsluiting van een becommentarieerd tekstgedeelte (127). Van het 'Construatur' kan worden gesteld dat het een scholium-functie vervult: het parafraseert immers goeddeels de tekst van Boethius zonder daarbij uitvoerig aanvullende opmerkingen te maken. Zo geeft het enerzijds interpretaties van deze tekst door haar in andere woorden weer te geven, maar wijkt het anderzijds niet in sterke mate van deze tekst af. Parafrase en 'Construatur'

verhouden zich vanuit deze optiek als volgt ten opzichte van elkaar: de parafrase is een expliciet onderdeel van de 'lectio' (128), terwijl het 'Construatur' daar eigenlijk buiten valt.

Het is derhalve mogelijk dat Regnier voor zijn 'Construatur' gebruik heeft gemaakt van een scholium-commentaar op de Consolatio, waaruit hij aan het einde van een 'pars' steeds het dit 'pars' betreffende gedeelte overneemt met als doel enerzijds de becommentarieerde tekst nogmaals aan het oog van de lezer te laten passeren en anderzijds de aansluiting aan het volgende tekstgedeelte goed te laten verlopen. Het feit dat er nauwelijks gesproken kan worden van beïnvloeding vanuit de 'notanda' op de 'Construatur's, ondersteunt deze gedachte.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK V.

- (1) Bieler (1957), p.79.
- (2) Vandaar dat Courcelle (1967), p.203-238, een scheiding aanbrengt in boek IV bij prosa 6, terwijl Klingner (1966), p.84-85, dat doet in boek IV bij prosa 5. Zie voor een samenvatting van boek I t/m III: Stewart (1974), p.57-64, en Angenent (1982), p.15-17.
- (3) Het begrip is immers van Leibniz afkomstig. Zie ook Angenent (1982), p.9.
- (4) maar ook meest obscure; zie o.a. Courcelle (1967), p.208.
- (5) R125r^b 8-11 en R125r^a 21-23.
- (6) G266r^b 17-267r^a 25.
- (7) Dat de Gentenaar als basis voor zijn commentaar gebruik heeft gemaakt van Regniers commentaar, heb ik in mijn scriptie Nederlands voldoende aangetoond. Het voorbehoud dat ik daar (p.91) bij mijn conclusie heb gemaakt, blijkt nu terecht te zijn geweest: de Gentenaar heeft vanaf IV.p.6 naar zijn zeggen (ook) een Waalse commentaar (of, minder waarschijnlijk, een Waalse vertaling) gebruikt, -misschien zelfs een Waalse vertaling van Regniers commentaar.
- (8) Zie voor een fijnere indeling, bijlage II.
- (9) Zie hierboven, p.68-69.
- (10) Zie hierboven p.62-69.
- (11) Zie hiervoor: bijlage II.
- (12) Gruber (1978), p.354.
- (13) R124v^b 38-49: "Unde notandum quod hic dicit ab alio principio, nam prius Philosophia unum fecit exordium principale ex quo quasi singula consequentia deduxit, scilicet prosa secunda tertii libri, ibi "Omnis mortalium cura quam multiplicium studiorum etc.". Hic autem Omnium generatio rerum etc." ponitur aliud principium ad quod quasi totum residuum huius totalis libri consequens potest referri. Vel aliter potest dici quod dicit ab alio principio, quia incipit a providentia et a fato que non videntur pertinere ad propositum, scilicet 'Cur mala bonis et bona malis eveniant', sed tamen per providentiam et per fatum competentius descendit ad hoc ut ostendat mala utiliter evenire bonis et bona malis, ut patebit."
- (14) Zie hierboven p. 77-78.
- (15) IV.p.6.56-57.
- (16) Courcelle (1967), p.204-8; Gruber (1978), p.355.
- (17) Summa theologiae I, q.65, a.3. (Thomas (1926), dl. 1, p.767-769).
- (18) Summa contra gentiles III, 69 (Thomas (1933), p. 295299).
- (19) Summa Theologiae I, q.45, a.2, arg.2, (Thomas (1926), dl. 1, p.547-550).
- (20) Zie hierboven p. 39-40.
- (21) Gruber (1978), p.355.
- (22) Gruber (1978), p.304.
- (23) Augustinus (1941), II (vii).

- (24) De Vries (1980), p.98.
- (25) Summa Theologiae III. q.86, a.6. sed contra, (Thomas (1926), dl. 5, p. 1248).
- (26) De Vries (1980), p.99.
- (27) Thomas, Commentarius in I Sententiarum D.20, q.1.,a.3. (Axters (1973), p.219).
- (28) "Quod facit esse actu substantiale, dicitur forma substantialis, et quod facit esse actu accidentale, dicitur forma accidentalis." Thomas, De principiis naturae. (Axters (1973), p.127). Zie ook De Vries (1980), p. 44-45.
- (29) Zie hieronder, p.94.
- (30) In Johannes Damascenus (1955), p.155, r.4-5, is het 'bona' echter afwezig!
- (31) In R. staat een gedeelte uit het citaat van Damascenus (R126v^a19-21) in margine, (in bijlage I tussen vierkante haakjes). De verwijzing in margine naar de plaats, waar dit gedeelte zou moeten komen, is echter onjuist: bij opvolging van de verwijzing zou dit gedeelte namelijk in het citaat van Augustinus (achter "dei", R126v^a18) terechtkomen.
- (32) Quaestiones disputatae de veritate, q.5, a.1, (Thomas (1965)).
- (33) Zie bijvoorbeeld Sassen (1965), p.88.
- (34) Hierboven, p.92.
- (35) R128r^a23-45.
- (36) Zie b.v. Thomas' Summa Theologiae II^a-II^{ae}, q. 49., a.6., sed contra, (Thomas (1926), dl 3, p.558).
- (37) Thomas' Summa Theologiae I, q.22.,a.1, (Thomas (1926), dl 1, p.291-293.)
- (38) Zie hierboven p.89.
- (39) Ook Thomas van Aquino maakt het onderscheid tussen 'potentia secundum rationem', die in God onderscheiden is van zijn 'voluntas' en 'scientia', en 'potentia secundum rem', die in de 'voluntas' en 'scientia' Gods is meebegrepen: de beschouwing van de 'scientia' en 'voluntas dei' gaat in God eenvoudig vooraf aan die van zijn 'potentia', zoals de oorzaak aan zijn werking en het effect voorafgaat. Summa Theologiae I q.25, a.1, ad 4, (Thomas (1926), dl. 1, p. 328).
- (40) Alexander (1924) I p.287.
- (41) Zie hierboven, p.5, en Alexander (1924) I p.285287.
- (42) Zie voor de relatie 'potentia'-'scientia'-'voluntas' bij God ook Alexander (1924) I p.205-207.
- (43) V.p.6.22-23.
- (44) Eerder wel: I.m.5.25, I.p.6.10, III.m.9.1, III.p.12.17. Zie ook Gruber (1978), p.278. Het is overigens zeker niet onjuist dat Regnier hier 'providentia' met 'gubernatio' verbindt.
- (45) Dit onderscheid gebruikt hij verderop nog enige keren, b.v. in R128r^a23-45.
- (46) Wat tussen <...> staat zijn toevoegingen mijnerzijds om de 'articulus'-vorm aan het licht te brengen.

- (47) In De Civitate Dei V.1, V.8 en V.9 komt deze derde opvatting aan bod. (Migne (1844-1890) 41, p.140-150).
- (48) Summa Theologiae, I, q. 116, a.1, sed contra (Thomas (1926), dl. 1, p. 1332-1334).
- (49) Zie hierboven, p.92 en 93.
- (50) Zie immers hierboven, p.93-94.
- (51) "(...) fatum <est> (...) dispositio (...)", IV.p.6.9.
- (52) "(...) providentia est ipsa illa (...) ratio (...) quae (...) disponit (...)", IV.p.6.9.
- (53) Zie hierboven, p.36.
- (54) Zie hieronder p.107-108.
- (55) Zie b.v. Historisches Wörterbuch (1972), dl. 2, p. 1081.
- (56) Zie voor deze vertaalproblematiek ook: Cambridge history (1982), p.630.
- (57) Zie bijlage II.
- (58) Zie Cambridge history (1982), p. 629-630.
- (59) Summa Theologiae q. 83. a.1. en q.59. a.3., (Thomas (1926), dl 1, p. 977-979).
- (60) De citaten in de tekst (R143v^a13-15) lijken over alleen 'libertas' te spreken. Het betreft hier echter ingekorte citaten, die wel degelijk de 'libertas arbitrii' betreffen.
- (61) Zie voor het volgende: Cambridge history (1982) p.629-641; Historisches Wörterbuch (1972), p.1081-1086.
- (62) Zie ook hieronder, p.129.
- (63) Zie De libero arbitrio I.34-35, en II.1, Augustinus (1941).
- (64) Gilson (z.j.), p.299.
- (65) Bernardus (1963), p.173-174.
- (66) Bernardus (1963), p.185-186 (Vertaling van mij).
- (67) Zie hierboven, p.110, 3.b.
- (68) Bernardus (1963), p.186.11-20.
- (69) Zie hierboven p.115.
- (70) Ook in het 'quod sic' wordt het onderscheid 'voluntas' - 'ratio' in het 'liberum arbitrium' aan de orde gesteld, -maar niet in die termen: Regnier volgt hier Boethius, die van de hemelse en goddelijke substanties zegt dat zij een helder oordeel ('iudicium'), ongecorrumpeerde wil ('voluntas') hebben en het vermogen ('potestas') hun verlangens uit te voeren (V.p.2.7.). De term 'voluptas' moet hier een verschrijving van 'voluntas' zijn.
- (71) Willem van Ockham (1974-1982), deel V, p.338-358. Quaestiones in librum secundum sententiarum.
- (72) ... alsof het lichaam in zijn oorspronkelijke staat niet al, puur door het feit dat het lichaam is, gecorrumpemd is.
- (73) Zie Angenent (1982), p.222.
- (74) Idem, r.18-21: "Nam textus et verba Platonis bene recteque intellecta possunt sustineri. Nam Plato intellexit non pro uno instanti deum animas delegisse, sed successive cum anime corporibus infunduntur."
- (75) Zie ook Gruber (1978), p.384.
- (76) Dit laatste wordt ondersteund door de eerder (V.p.6.1) gemaakte en in de Middeleeuwen gevestigd geworden

uitspraak van Boethius dat al wat gekend wordt, niet volgens zijn eigen kracht wordt begrepen, maar veeleer volgens het kenvermogen van de kenner.

- (77) Zie voor deze vertaling: De Rijk (1977), p.121.
- (78) Hieronder, vanaf p.138.
- (79) Hierboven, p.99, p.103, p.109.
- (80) Er is in de beantwoording van de eerste vraag namelijk geen tegenargumenten, antwoord, en antwoord op de tegenargumenten aanwijsbaar.
- (81) Zie voor het volgende: Historisches Wörterbuch (1972), p.840-841.
- (82) Zie hieronder, p.124-125.
- (83) En niet alleen in De Trinitate II.5, maar ook in II.4, en II.9.
- (84) Zie o.a. Boethius' In categorias Aristotelis I. ('De univocis', Migne 64, p.167; 'De aequivocis', idem, p. 163.)
- (85) De Rijk (1977), p.228. Thomas van Aquino legt de analogie uit door middel van een vergelijking met 'gezond' (Summa Theologiae I, q.16, a.6, (Thomas (1926) dl. 1, p.223224): "Sed quando aliquid dicitur analogice de multis, illud invenitur secundum propriam rationem in uno eorum tantum, a quo alia denominantur. Sicut sanum dicitur de animalia et urina et medicina: non quod sanitas sit nisi in animali tantum; sed a sanitate animalis denominatur medicana sana, inquantum est illius sanitatis effectiva; et urina, inquantum est illius sanitatis significativa. Et quamvis sanitas non sit in medicina, neque in urina: tamen in utroque est aliquid per quod illud quidem facit, istud autem significat sanitatem". Zie voor het volgende tevens: De Rijk (1977), p.186-188, en 228-230.
- (86) 'Assimilatio' (Cf. Summa Theologiae I, q.6, a.4, (Thomas (1926), dl. 1, p. 66-68). Zie ook: De Vries ((1980), p.93-96.
- (87) Summa Theologiae I, q.61, a.1, (Thomas (1926), dl. 1, p. 708-710).
- (88) De discussie over de zijsanalogie is daarmee, zoals gezegd, niet afgesloten. Zo bestreed Duns Scotus Thomas' zijsopvatting: 'zijn' is univoque prediceerbaar over God en de schepselen als 'alles wat niet niets is'. (Ordinatio I, dist. 3, pars 1, q.1-2 (Duns Scotus (1950 - ...), dl. 3., p.1-68). Ook Ockham gaat er verder op in, zij het op weer een andere wijze (zie b.v. De Rijk (1977), p.187-188.)
- (89) "Dicendum quod impossibile est aliquid predicari de Deo et creaturis univoce (...). Sed nec etiam pure aequivoce (...), igitur (...) secundum analogium (...)" (Summa Theologiae I, q.13, a.5, (Thomas (1926), dl 1, p. 150-153).
- (90) Vergelijk ook Summa Theologiae I, q.10, a.3, (Thomas (1926), dl. 1, p. 95-96).
- (91) De Vries (1980), p.102.
- (92) Zie Angenent, (1982), p.4-10.

- (93) Zie ook het vierde argument 'ad contra' en de weerlegging daarvan in het hiernavolgende 'articulus'.
- (94) Het 'electorum' in 'numerus electorum hominum' dient als 'uitverkoren om te ontstaan' gelezen te worden en heeft uiteraard geen relatie met welke vorm van predestinatie dan ook.
- (95) Regnier (R157v^a17) spreekt van "Anastasii". In het Enchiridion Symbolorum (Denzinger (1963), p.74-75) is wel een Symbolum Toletanum van Anastasius aanwezig, maar deze tekst biedt geen aanleiding beschouwd te worden als de tekst waarnaar Regnier verwijst. Bovendien pleit voor Athanasius' citaat dat ook Thomas er in eenzelfde context als Regnier gebruik van maakt (Summa Theologiae I, q.10, a.2, sed contra, (Thomas (1926), dl. 1, p. 94).
- (96) De oorspronkelijke tekst is vragenderwijs.
- (97) Het gaat hier om de rest van H.19. dat in de hiervoor al door mij gebruikte vertaling van Steel (Anselmus (1981), p.101) als volgt luidt: "Bijgevolg zijt Gij niet gisteren geweest en zult Gij niet morgen zijn, maar Gij zijt gisteren en vandaag en morgen. Of liever, Gij zijt noch gisteren, noch vandaag, noch morgen, maar Gij zijt gewoonweg buiten alle tijd. Want gisteren en vandaag en morgen betekent niets anders dan 'in de tijd'. Gij echter, zonder wie niets bestaat, zijt nochtans zelf niet in plaats of tijd, maar alles is in U. Niets immers bevat U, maar Gij bevat alles."
- (98) Zie b.v. Kahane (1969), H.11 en 12.
- (99) Zie hierboven, p.39-40.
- (100) Zie het schema op p.129.
- (101) Zie hierboven p.124-126
- (102) Een categorematische term is een term die afzonderlijk in een propositie kan optreden (naamwoorden, werkwoorden). Een syncategorematische term is een term die slechts in combinatie met categorematische termen in een propositie kan optreden (voegwoorden, voorzetsels, bijwoorden). Overigens is het probleem van de distributie door dit onderscheid niet zo definitief opgelost als het lijkt te zijn. Zie hiervoor b.v. Cambridge History (1982), p.231-245.
- (103) Deze discussie werd tenminste gevoerd vanaf de eerste helft van de 12e eeuw (Zie Cambridge History (1982), p. 233, n.85 en p.241).
- (104) Zie hierboven p.126-127.
- (105) Zie hierboven, p.122.
- (106) Vertaling, De Rijk (1977), p. 121.
- (107) Volgt een tussenzin dat Albertus 'evum' hier niet gebruikt, zoals Boethius (III.m.9) dat doet. Albertus verstaat er 'perpetuum' onder, Boethius 'eternum'.
- (108) Aristoteles, Physica 256a28-29, (niet door Regnier (vermeld).
- (109) Zie hierboven p.125, nr. 1.2.
- (110) R157v^a9-158r^a26, ad 3. Hierboven, p.134.
- (111) Zie hierboven, p.129-130.
- (112) Zie bijvoorbeeld R127v^a20-25.

- (113) Zie b.v. De Vries (1980), p.82-83.
- (114) Thomas (1980), p. 51.
- (115) Onderstreping van mij.
- (116) Over de eeuwigheid van de wereld is veel te doen geweest in het filosofisch-theologische denken van met name de 13e eeuw. Zie bijvoorbeeld Historisches Wörterbuch (1972), p. 844-848.
- (117) V.p.6.14.
- (118) In de overige 'Construator's in de door mij geselecteerde gedeelten wijkt Regnier slechts op de volgende punten (buiten de volgorde) af van Boethius' tekst:
R127v^b36 "in motu"; B(oethius) IV.p.6.32 "in motum".
R127v^b40 "prospectu"; B IV.p.6.34 "prospectum".
R128r^b12 "percipiens"; B IV.p.6.39 "praecipiens".
R128r^b12 "effectum operis et (...) simpliciter"; B IV.p.6.40 "operis effectum et quod simpliciter" (onderstreping van mij).
R144r^b40 "quo (...) quodque" B V.p.2.7 "quo quidque discernat (onderstreping van mij).
R144v^a25 "consentiendo et" B V.p.2.21 "consentiendoque".
R159v^a2-5 "Enim (...) hec (...) patefecit (...) naturam" B V.p.6.7-8 "haec enim nobis naturam (...) patefacit" (onderstreping van mij).
- (119) Zie ook de parafrase, hierboven HV.2., p.82-86.
- (120) Vergelijk:
"(at)que pro et" R127r^a3, 19, 127v^b43, 128r^b18, 21, 144r^b47, 144v^a4, 12, 159v^a5, 14, 25, 30, 37, 159v^b4.
"vero pro sed" R127r^a16, 127v^b35, 41, 128r^b21, 144r^b42, 144v^a8, 10, 14, 159v^a19.
"nam(que) pro quia" R127vRbF25, 128r^b10, 144v^a3, 17, 159v^a11.
"cunctus, idest omnis" R127r^a3, 127v^b28.
"licet pro quamvis" R128r^b8, 159v^a27, 38.
"enim pro quia" R128r^b12, 144r^b35, 159v^a2, 36.
"quidem pro certe" R128r^b19, 144v^a8, 159v^a17.
"nec/neque idest non" R144r^b36, 159v^a28, 29, 159v^b1, 2.
- (121) Sommige van deze toevoegingen zijn vanuit de parafrases beïnvloed. Zie hieronder, p.154-155.
- (122) Zie hierboven HV.2.
- (123) Dit ligt voor de hand: de parafrases immers kunnen Boethius' tekst bekorten (zie hierboven, p.84 nr. 6). Het volgende is een voorbeeld van zo'n inkorting van de parafrase t.o.v. het 'Construator': R126r^b35-37. "sed idem modus consideratus secundum quod movet et disponit res mutabiles ab antiquis vocatur fatum" (P)
R127r^a16-20. "Vero, pro sed, cum ipse modus refertur, idest consideratur, ad ea, scilicet ad res mutabiles, que, idest quas res, ipse supple, movet, idest ordinat ad esse, atque, pro et, disponit, idest ordinat ad permanentiam appellatur, idest vocatur ab antiquis fatum." (C).
- (124) Zie hierboven p.151.
- (125) Zie hierboven, p.91.
- (126) Zie hierboven, p.97.

- (127) Het is interessant na te gaan of de Gent. bij zijn vertaling van Boethius' tekst gebruik heeft gemaakt van de 'Construatur's en eventueel de parafrases die hij in Regniers' commentaar heeft aangetroffen (zie Angenent (1982), p.40-42).
- (128) Zie hierboven, p.36.

Hoofdstuk VI. Conclusie

De hier geformuleerde conclusie is gebaseerd op een onderzoek van slechts een drietal gedeelten van Regniers commentaar op de *Consolatio*. Deze gedeelten bevatten weliswaar onderwerpen van duidelijk filosofische aard, -in ieder geval duidelijker filosofisch dan de overige tekst van Regniers commentaar, die immers in zijn geheel door mij is gelezen-, maar daarmee hoeft het resultaat van dit onderzoek nog niet voor de gehele commentaar te gelden.

De commentaar is structureel ingedeeld en opgebouwd: steeds worden gedeelten van Boethius' tekst becommentarieerd via een vast procédé van 'lemma' - 'parafrase' - 'notanda' - 'construatur'. De parafrases functioneren als eenvoudige, inleidende uiteenzettingen van Boethius' tekst. In de 'notanda' wordt de lezer gewezen op mogelijk foutief te interpreteren tekstgedeelten, worden mogelijke problemen die met de tekst samenhangen onderzocht, en worden aan de tekst gerelateerde wetenswaardigheden besproken. De 'Construatur's' vormen afsluitende, letterlijke weergaven van de tekst met vooral grammaticaal (in de zin van 'littera') expliciterende toevoegingen.

De proloog is op de gebruikelijke wijze opgebouwd volgens voorschriften van de 'artes praedicandi'.

Opmerkelijk is dat er feitelijk van twee indelingen van de tekst van Boethius gesproken kan worden: een uiterlijke en een innerlijke.

De uiterlijke indeling is gebaseerd op externe criteria: zij volgt de indeling van de *Consolatio* in *prosa* en *metra*. De innerlijke indeling is gebaseerd op inhoudelijke criteria en gaat voorbij aan de *Consolatio*-indeling: een *metrum* bijvoorbeeld kan volgens deze indeling beschouwd worden als een onderdeel van een groter geheel.

De uiterlijke indeling van de commentaar is opgebouwd volgens de normale structuur van de 'lectio'. Zij is tevens een voorbeeld van de overgang naar de meer gebruikelijke wijze van becommentariëren in de 14e eeuw, namelijk naar de 'quaestio'-commentaar. In de commentaar zijn immers hier en daar 'quaestiones' in de 'notanda' aanwezig, waarvan het 'quaestio'-karakter echter niet op het eerste gezicht duidelijk is.

Een aantal gedeelten van de commentaar is waarschijnlijk samengesteld met behulp van glossen op de *Consolatio*. Het betreft hier met name die gedeelten, waarin méér antwoorden op één probleem disjunctief worden geformuleerd zonder dat een van de antwoorden de voorkeur geniet.

Op grond van de uiterlijke indeling kan gesteld worden dat de commentaar de moeite van het bestuderen waard is: vooral als voorbeeld van hoe in de 12e, 13e en 14e eeuw commentaren op auctoriële werken werden samengesteld. Regnier leefde in de 14e eeuw (R. is immers afgeschreven in 1381 door een zekere Michiel, die een leerling van hem was (1)). De al genoemde 'quaestiones' maken de commentaar moderner dan een loutere 'lectio'-commentaar uit de 12e-13e eeuw. Vanuit het oogpunt dat de commentaar een voorbeeld is van de overgang van een 12e-13e eeuwse 'lectio'- naar een 14e eeuwse 'quaestio'-commentaar, verdient hij dan ook zeker aandacht.

De inhoud van de commentaar is, in ieder geval in de onderzochte gedeelten, sterk afhankelijk van Alexander van Hales' *Summa Theologiae*. Deze afhankelijkheid heb ik echter niet verder onderzocht. Zij biedt in ieder geval de mogelijkheid tot verder onderzoek.

De commentaar blijft dicht bij de oorspronkelijke tekst van Boethius, die geïnterpreteerd wordt, en verwijdert zich daar slechts beperkt in de 'notanda' van. Slechts één plaats wijkt sterk af (2).

Duidelijk is dat de interpretatie in sterk christelijke zin plaatsvindt. Dit gebeurt niet alleen door niet-specifiek

christelijke termen in de tekst in christelijke zin te interpreteren (b.v. 'factor' als 'creator'), maar ook door voor mogelijk heidense uitleg van de tekst van Boethius scherp te waarschuwen en door specifiek christelijke vraagstellingen aan deze tekst koppelen.

Dat Regniers commentaar in het algemeen vrij dicht bij de tekst van Boethius blijft, hangt mede samen met het 'lectio'-karakter van de commentaar, waarin met name op de 'littera' de nadruk ligt, -iets wat tot uitdrukking komt in zowel parafrase als 'Construatur'.

De inhoudelijk-filosofisch meest interessante gedeelten van de commentaar zijn de 'quaestiones' in de 'notanda'. Van deze 'quaestiones' kan, niet alleen door hun structurele inbedding in de 'notanda', maar ook inhoudelijk gesteld worden dat zij een overgangsfase vormen van 12/13e eeuwse naar 14e eeuwse filosofisch-theologische vraagstellingen. Zo wordt de bij 14e eeuwse denkers actuele vraagstelling over de wil-rede verhouding in het 'liberum arbitrium' niet aan de orde gesteld, hoewel Boethius' tekst dit niet zonder meer verhindert. Zo ook levert de in de 14e eeuw minder actuele vraagstelling naar de al dan niet grotere vrijheid van de engel in verhouding tot de mens een vrij uitvoerige 'quaestio' op bij Regnier.

Zoals gebruikelijk in middeleeuwse commentaren op auctoriële werken, maakt ook deze commentaar uitvoerig gebruik van 'auctoritates', waarvan naast de al genoemde Alexander van Hales, Augustinus niet de laatste is. Hierdoor krijgt het commentaar het karakter van een compendium, waarin op met name theologisch en filosofisch terrein veel wetenswaardigs aan te treffen is. De aanleiding tot het citeren van 'auctores' wordt gevormd door een woord, zin, of probleem uit Boethius' tekst, waarvan de 'littera', 'sensus', of 'sententia' via de 'auctores' wordt verhelderd, zij het niet steeds eenduidig. Zo kunnen verschillende opinies naast elkaar voorkomen, zonder dat Regnier aangeeft welke opinie bij hem de voorkeur geniet (3). Dit versterkt het

compendium-karakter van de commentaar. Hiernaast komen er echter ook passages voor, waarin Regnier zijn eigen opvatting duidelijk aangeeft en beargumenteert.

Op grond van zowel de inhoud als de vorm van de commentaar kan derhalve worden geconcludeerd dat Regnier waarschijnlijk een magister is geweest in Mechelen die bij zijn bestudering van de Consolatio op de gebruikelijke wijze te werk is gegaan en de resultaten van zijn studie (al dan niet voor zijn studenten) schriftelijk heeft vastgelegd. Van een filosofisch-inhoudelijk opmerkelijke commentaar kan echter niet worden gesproken. Verder onderzoek ernaar zou dan ook niet moeten gebeuren vanuit de gedachte dat deze commentaar filosofisch belangwekkend is. Beschouwd als een commentaar die zowel inhoudelijk als uiterlijk een overgangsfase van becommentariëren van de 12/13e eeuw naar de 14e eeuw vertegenwoordigt, is verdere bestudering niet alleen interessant, maar ook relevant.

Dit verdere onderzoek zou zich met name kunnen concentreren op de afhankelijkheid van deze commentaar van Alexander van Hales' Summa Theologiae. Sommige onduidelijkheden zouden vanuit deze afhankelijkheid eventueel kunnen worden verhelderd.

Verder onderzoek naar de commentaar van de Gent. zou aansluiting kunnen vinden bij diens opmerking dat hij gebruik heeft gemaakt van een Waalse commentaar (4). Tevens zou kunnen worden nagegaan of de afhankelijkheid van Regniers commentaar van Alexander van Hales in de commentaar van de Gent. doorwerkt.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK VI.

- (1) R166v^b7-8.
- (2) R144r^a7-r^b33, zie hierboven p.119-121.
- (3) b.v. R143r^b17-40, zie hierboven, p.110-111.
- (4) Zie hierboven p.78-79.

Literatuurlijst van de vermelde en aangehaalde werken

1. Abelson, P., The seven liberal arts. A study in mediaeval culture. New York, 1965.
2. Alanus de Insulis, Anticlaudianus. Texte critique avec une introduction et des tables publié par R. Bossuat. Parijs, 1955.
3. Alanus de Insulis, Anticlaudianus or the good and perfect man. Translation and commentary by J.J. Sheridan. Toronto, 1973.
4. [Albertus Magnus], Sancti doctoris ecclesiae Alberti Magni ordinis fratrum praedicatorum epsicopi Opera Omnia ad fidem codicum manuscriptorum edenda apparatu critico notis prolegomenis indicibus instruenda curavit institutum Alberti Magni Coloniense Bernhardo Beyer praeside Keulen, 1971 - ...
5. [Alexander van Hales], Doctoris irrefragabilis Alexandri de Hales ordinis minorum Summa Theologica iussu et auctoritate Rmi P. Bernardini Klumper (...). Florence, 1924. 5 dln.
6. Angenent, M.P., Hic Philosophia petit ... Een 15e eeuwse, anonieme, middelnederlandse vertaling-met-commentaar van Boethius' De Consolatione Philosophiae; een onderzoek naar (het commentaar op) Metrum III.9. Utrecht, 1982. Onuitgegeven doctoraalscriptie.
7. Anselmus van Canterbury, Proslogion, gevolgd door de discussie met Gaunilo. Ingeleid, vertaald en geannoteerd door C. Steel. Bussum, 1981.
8. Aristoteles, Opera omnia cum indice nominum et rerum absolutissimo. Ediderunt F. Dübner u.a.. Parijs, 1848-1921. 5 dln.
9. Augustinus, "De libero arbitrio". In: F.J. Thonnard, Œuvres de Saint Augustin. Première série opuscles. Six dialogues philosophiques. III L'âme a Dieu: De magistro, De libero arbitrio, texte de l'édition bénédictine, traduction, introduction et notes de F.J. Thonnard. Z.p. 1941, p.125-471.
10. Axters, S., Scholastiek lexicon. Latijn-Nederlandsch. Antwerpen, 1937.
11. Bernardus van Clairvaux, "De Gratia et Libero Arbitrio". In: Sancti Bernardi opera, vol III. Tractatus

- et opuscula. Ad fidem codicum recensuerunt J. Leclercq e.a.. Rome, 1963, p.155-203.
12. Biblia sacra iuxta Latinam vulgatam versionem ad codicum fidem iussu Pauli PP VI. Rome, 1964
 13. [Boethius, A.M.S.], Boethii philosophiae consolatio. Ed. L. Bieler. Turnhout, 1957. Corpus Christianorum, series Latina 94.
 14. [Boethius, A.M.S.], The theological tractates with an English translation by H.F. Stewart e.a. (...). Londen etc., 1973. Loeb classical library.
 15. [Calcidius], Timeaus a Calcidio translatus commentarioque instructus. In societatem operis coniuncto P.J. Jensen. Ed. J.H. Waszink. Londen etc., 1962.
 16. The Cambridge history of later medieval philosophy. From the rediscovery of Aristotle to the desintegration of Scholasticism 1100-1600. Ed. N. Kretzmann, e.a.. Cambridge etc., 1982.
 17. Cappelli, A., Manuali Hoepli lexicon abbreviaturarum. Dizionario di abbreviature Latine ed Italiane. Milaan, 1973.
 18. [Cicero M.T.], Cicero in twenty-eight volumes. II. De inventione; De optimo genere oratorum; topica. With an English translation by H.M. Hubbell. Cambridge, 1968.
 19. Clasen, P.S., 'Collectanea zum Studien und Buchwesen des Mittelalters (Mit besonderer Berücksichtigung der Kölner Mendikantenstudien)'. In: Archiv für Geschichte der Philosophie begründet von L. Stein 42 (1960), p.159-206 & p.247-271
 20. Cobban, A.B., The medieval universities: their development and organization. Chatham, 1975.
 21. Cooper, L., A concordance of Boethius. The five logical tractates and the Consolation of philosophy. Compiled by L. Cooper. Cambridge Mass., 1928.
 22. Copleston, F., A history of philosophy. New York, 1962. 8 dln.
 23. Courcelle, P., La consolation de philosophie dans la tradition littéraire. Antécédents et postérité de Boèce. Parijs, 1967. Etudes Augustiniennes.
 24. Delatte, A., e.a., Emploi des signes critiques: disposition de l'apparat dans les éditions savantes de textes grecs et latins. Conseils et recommandations

- par J. Bidez et A.B. Drachmann. Brussel, etc., 1938, p.45-46.
25. [Denzinger, H.], Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum quod primum edidit H. Denzinger (...). Herder, 1963. (Editio 32).
26. Dionysius Areopagita, Opera. Strassbourg, 1503. Onveranderde herdruk: Frankfurt, 1970. (De divinis nominibus: fol. 47r^o-78v.)
27. [Duns Scotus], Doctor subtilis et mariani Ioannis Duns Scoti ordinis fratrum minorum opera omnia iussu et auctoritate R^{mi} P. Pacifici (...) Studio et cura commissionis scotisticae ad fidem codicum edita, praeside P.C. Balic. Rome, 1950 - ... 18 dln.
28. Gibson, M., Boethius, his life, thoughts and influence. Oxford, 1981
29. Gilson, E., 'Michel Menot et la technique du sermon médiévale'. In: Revue d'histoire Franciscaine 2 (1925), p.300-350.
30. Gilson, E., La philosophie au Moyen Age. Parijs, z.j. 2 dln.
31. Glorieux, P., 'l'Enseignement au Moyen Age. Techniques et méthodes en usage à la Faculté de Théologie de Paris au XIIIe siècle'. In: Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Age 35 (1968).
32. Grabmann, M., Die Geschichte der scholastischen Methode. Freiburg in Breisgau, 1909. Fotomechanische herdruk 1961.
33. Gruber, J., Kommentar zu Boethius De Consolatione Philosophiae. Berlijn, etc., 1978
34. Historisches Wörterbuch der Philosophie. Z.p., 1972.
35. [Hugo van St.-Victor], C.H. Buttimer, Hugonis de Sancto Victore Didascalicon. Washington, 1939. Studies in Medieval and Renaissance Latin 10.
36. [Johannes Damascenus], Saint John Damascene. De fide orthodoxa. Versions of Burgundis and Cerbanus. Edited by E.M. Buytaert. New York, 1955.
37. Kahane, H., Logic and Philosophy. A modern introduction. Belmont (Calif.), 1969.
38. Klingner, F., De Boethii consolatione philosophiae. Berlijn, 1921.

39. Laenen, J., Geschiedenis van Mechelen tot op het einde der Middeleeuwen. Mechelen, [1932].
40. Lausberg, H., Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft. München, 1973. 2 dln.
41. Lewis, C.T., e.a., A Latin dictionary, founded on Andrews' edition of Freunds' Latin dictionary, revised, enlarged, and in great part rewritten by C.T. Lewis a.o.. Oxford, 1958.
42. Le Liber de Causis. Edition établie à l'aide de 90 manuscrits avec introduction et notes par A. Pattin. Leuven, z.j.
43. Lindberg, D.C., Science in the Middle Ages. Chicago, etc., 1978.
44. Lindsay, W.M., Isidori Hispalensis episcopi etymologiarium sive originum libri XX recognovit brevique adnotatione critica instruxit. Oxford, 1911. 2 dln.
45. Mercken, H.P.F., 'Filosofisch bekvechten: het dispuut door de middel- en andere eeuwen heen.' In: Wijsgerig perspectief. 24.2. (1983\4), p.43-41.
46. Migne, P., Patrologiae cursus completus, sive bibliotheca universalis, integra, uniformis, commoda, oeconomica, omnium ss., patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum, qui ab aevo apostolico ad tempora concilii Tridentini (1216) floruerunt. Series Latina, accurante J.P. Migne. Parijs, 1844-1890. 221 dln.
47. Murdoch, J.E., e.a., The cultural context of medieval learning. Proceedings of the first international colloquium on philosophy, science, and theology in the Middle Ages, september 1973. Ed. with an introd. by J.E. Murdoch a.o.. Dordrecht etc., 1975.
48. Murphy, J.J., Rhetoric in the Middle Ages. A history of rhetorical theory from Saint Augustine to the Renaissance. Berkeley etc., 1974.
49. Murphy, J.J., Three Medieval rhetorical arts. Ed. by J.J. Murphy. Berkeley etc., 1971.
50. Painter, S., A history of the Middle Ages 284-1500. Londen etc., 1975.
51. Patch, H.R., 'Consolatio Philosophiae IV.m.vi, 23-24.' In: Speculum 8 (1929), p.62-72.

52. Patch, H.R., 'Necessity in Boethius and the neo-platonists.' In: Speculum 10 (1935), p.393-404.
53. Patch, H.R., The tradition of Boethius. A study of his importance in medieval culture. New York, 1935.
54. Peters, F.E., Aristotle and the Arabs. The Aristotelian tradition in Islam. New York etc., 1968.
55. [Petrus Lombardus], Magistri Petri Lombardi Parisiensis episcopi, Sententiae in IV libris distinctae. Rome, 1971.
56. Plato, Timeaus, Critias, Cleitophon, Menexenus, Epistles. With an English transl. by R.G. Bury. Londen, 1975. The Loeb classical library.
57. Post, R.R., Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de Middeleeuwen. Utrecht etc., 1954.
58. Rand, E.,K., 'On the composition of Boethius' Consolatio philosophiae.' In: Harvard studies in classical philology, 15 (1904).
59. Reijnders, H.F., 'Aimericus, ars lectoria.' In: Vivarium. A journal for medieval philosophy and the intellectual life of the Middle Ages (...) 9 (1971), p.119-137, & 10 (1972), p.41-102, p.124-176.
60. Rhein, E., Die Dialogstruktur der 'Consolatio Philosophiae' des Boethius. Inauguraldissertation zur Erlangung des Doktorgraden der Philosophischen Fakultät der Johann-Wolfgang Goethe-Universität Frankfurt (Main). Frankfurt, 1963.
61. Roberts, L.D., Approches to nature in the Middle Ages. Papers of the tenth annual conference of the Centre for medieval and early Renaissance studies. New York, 1982.
62. Rijk, L.M. de, 'On the chronology of Boethius' works on logic.' In: Vivarium. A journal for medieval philosophy and the intellectual life of the Middle Ages (...) 2 (1964), p.1-49 & 125-161.
63. Rijk, L.M. de, 'Engkuklos paideia. A study of its original meaning.' In: Vivarium. A journal for medieval philosophy and the intellectual life of the Middle Ages (...) 3 (1965).
64. Rijk, L.M. de, Middeleeuwse wijsbegeerte. Traditie en vernieuwing. Assen, 1977.

65. Sassen, Ferd., Wijsgerig denken in de Middeleeuwen. Haarlem, 1965.
66. Steenberghe, F. van, Philosophie des Mittelalters. Bern, 1950.
67. Stewart, H.F., Boethius, an essay. Edinburgh etc., 1891.
68. Strycker, E. de, Beknopte geschiedenis van de antieke filosofie. Antwerpen, 1967.
69. [Thomas van Aquino], S. Thomae Aquinatis Quaestiones disputatae. Cura et studio P. Bazzi e.a. Rome, 1965. 2 dln.
70. [Thomas van Aquino], S. Thomae Aquinatis Summa contra gentiles seu De veritate catholicae fidei. Turijn, 1933.
71. [Thomas van Aquino], Sancti Thomae Aquinatis (...), Summa theologiae de nova edita, cura et studio collegii provincie tolosana eiusdem ordinis apud S. Maximinum. Parijs, 1926. 5 dln.
72. [Thomas van Aquino], Über das Sein und Wesen. Deutsch-Lateinische Ausgabe. Übersetzt und erläutert von R. Allers. Darmstadt, 1980.
73. Vensters naar vroeger. Eenentwintig schoolvakken in middeleeuws perspectief. Utrecht, 1984. Bulkboek 13-143.
74. Verger, J., Universiteiten in de Middeleeuwen. Bussum, 1978.
75. Vogel, C.J. de, 'Boethiana.' In: Vivarium. A journal for medieval philosophy and the intellectual life of the Middle Ages (...) 9 (1971), p.49-71 & 10 (1972), p.1-41.
76. Vries, J. de, Grundbegriffe der Scholastik. Darmstadt, 1980.
77. Wagner, D.L., The seven liberal arts in the Middle Ages. Bloomington, 1983.
78. IJseling, S., Retoriek en filosofie. Wat gebeurt er wanneer er gesproken wordt? Bilthoven, 1975
79. [Willem van Ockham], Guillelmi de Ockham, Opera philosophica et theologica. New York, 1974-1982. 12 dln.

Handschriften en oude drukken

80. Hs. Luik, Bibliothèque générale, 705, 348C.
(Regnier van St. Truiden, Commentaar op De Consolatione Philosophiae).
81. Hs. Parijs, Bibliothèque Mazarine, 3859, XVe siècle.
(Regnier van St. Truiden, Commentaar op De Consolatione Philosophiae).
82. Hs. Parijs, Bibliothèque Nationale, lat. 14416 f^o
192r^o-298r^o, XIVe siècle.
(Regnier van St. Truiden, Kommentaar op De Consolatione Philosophiae).
83. Boethius, A.M.S., De Consolatione Philosophiae.
Latijnse tekst, Nederlandse vertaling en commentaar.
Gent, Arend de Keyser, 3 mei 1485.
Signatuur AB Utrecht: Y oct 1733 (rariora).
84. Dionysii Carthusiani, Operum minorum, Keulen, 1540.
Deel 3, f° 5.r^o - 237.v^o. (Consolatio: f° 229 - 231).
85. [Pseudo-Thomas], Boethius Anicius Manlius Severinus De consolatione philosophiae cum commentario Pseudo-Thomae de Aquino. Keulen, Hei. Quentell. 31 oct. 1493.

BIJLAGE I

Tekst parafrases, 'notanda', 'construator'.

In de weergave van de door mij uit Regniers commentaar (R) gesleceteerde gedeelten gebruik ik de volgende tekens:

- [...] weglating van woorden uit R. door mij.
<...> toevoeging van woorden in R. door mij

In de voetnoten geef ik:

- de plaatsen waaraan citaten in R. ontleend zijn;
- correcties van aperte fouten in R. (door middel van: '..., lees: ...');
- welke woorden in R. in de kantlijn staan bijgeschreven (door middel van: '... in margine');
- waar de kopiist zijn eigen verschrijvingen verbeterd en wat hij heeft doorgehaald (door middel van: '..., oorspr. ...' of d.m.v. '..., verbeterd').

Onderstrepingen in de tekst zijn uit R. overgenomen. Citaten in R. worden door mij tussen "..." geplaatst, behalve de citaten uit de Consolatio-tekst, waarvan via onderstreping in R. al duidelijk is dat het citaten betreft. De interpunctie uit het handschrift heb ik aan de huidige conventies aangepast.

Het gebruik van de letters in het handschrift heb ik zo getrouw mogelijk nagevolgd met hetzelfde voorbehoud dat ik heb gemaakt in mijn scriptie Nederlands t.a.v. het afschrift van R. dat ik daar heb gegeven (Angenent (1982), p. 171172).

IV.p.6.

Omnium generatio - Sive igitur famulantibus

(R126r^a42-128r^b26)

R126r^a42.

OMNIUM GENERATIO RERUM. Philosophia

ostensura Boecio cur bonis mala temporalia et malis

bona proveniunt, quoniam ex providentia divina, ideo

45 in hac secunda parte prose vult ostendere quid sit providentia

divina, quid fatum, et que sit horum differentia. Primo

tamen ordiendo premittit quandam maximam, ut ex illa

deducit propositum. Et dicit sic: "O, Boecius, omnium rerum

50 generatio et cunctus progressus naturarum mutabilium et omne

quod movetur quocumque modo sumit et sortitur causas, ordinem

et formas ex stabilitate divine mentis. Hec enim divina

mens composita, idest fixa, in sublimitate sue simplicitatis

statuit et ordinavit rebus regendis multiplicem

R126r^b.

modum. @Notandum quod per generationem rerum intelligit productionem
naturalem rerum a non esse in esse que fit ex materia pre-

iacente. Per progressum vero intelligit omnem motum a non

esse in esse, sive fuerit generationis sive creationis; vel per

5 progressum intelligit continuationem rei in esse seu modum

augmenti corporalis vel perfectionalis. Item superaddit:

quidquid aliud movetur aliquo motu, sub quo comprehendit

generaliter omnes species motus seu mutationis, videlicet generationem,

corruptionem, augmentationem, diminutionem, alterationem, et

10 secundum locum mutationem. Omnia enim que in hoc mundo fiunt,

ad ydeales formas mentis divine, que est mundus

arcitipus, referuntur. @Item notandum quod per causas intelligit prin-

cipia ipsius esse, scilicet per que aliquid deducitur in esse. Per

49 naturarum, oorspr. naturalium

2 a, oorspr. ab

ordinem intelligit triplicem rerum ordinationem: unam secundum si-
15 tuationem localem, ut quedam in terra, quedam in aqua,
quedam in aere, igne et celestibus speris procreata
sunt et producuntur; secundam quantum ad gradum perfectionalem
secundum quem quedam habent esse tantum, quedam vivere, quedam
intelligere
et in horum quolibet gradu secundum perfectius et imperfectius ordo
20 reperitur; tertiam secundum continuationem temporalem, ut homo per
ordinem diversis etatibus transmutatur. Per formas intelligit
formas tam substantiales quam accidentales, quibus res in esse
conservantur et inter se distinguuntur. @Tertio notandum quod in littera
dicitur mens composita quod non intelligitur de compositione opposita
25 simplicitati, quia divina mens simplicissima est. Sed dicitur composita
in arce simplicitatis per indistinctionem essentie; idem enim est
esentialiter ipsa mens quod arx seu sublimitas sue
simplicitatis. Dicit insuper modum multiplicem, quia uni-
cuique rei deus proprium modum statuit et sic multiplicitate
30 rerum multiplex est modus. Et contrahitur multiplicitas
non a divina mente, sed a rerum multiplicitate. Qui modus
cum in ipsa. In hac secunda particula Philosophia ex predicta maxima
deducit de-
scriptiones et differentias providentie divine et fati, dicens quod
iste
modus rerum, conspectus et consideratus in ipsa puritate divine
35 intelligentie, vocatur providentia, sed idem modus consideratus
secundum quod movet et disponit res mutabiles, ab antiquis
vocatur fatum. @Pro evidentia huius littere notandum quod secundum
Tulium
providentia species est prudentie reposita sub virtute.
Dicit enim secundo Rethorice sic: "Virtus est animi habitus nature modi-
40 rationi consentaneus, quamobrem omnibus eius partibus cognitis
tota vis erit simplicis honestatis consideranda. Habet igitur
quatuor partes: prudentiam, iustitiam, fortitudinem, temperantiam.

32 secunda particula, in margine
39 Cicero, De inventione II, 159-160.

Prudentia est rerum bonarum et malarum utrarumque scientia;
partes eius memoria, intelligentia, providentia. Memoria
45 est per quam animus repetit illa que fuerunt; intelligentia
est ea qua perspicit que sunt; providentia per quam futuri
aliquid videtur antequam factum sit." Hec ille. Ex cuius verbis
patet quod providentia proprie sumpto nomine est presens notio futurum
pertra[n]ctans eventum. Sed sic non videtur Boecius capere in proposito
50 quantum igitur ad providentiam divinam. @Notandum quod in

R126v^a

1 providentia duo sunt, scilicet videntia sive cognitio, quia
providere est videre et est igitur superadditum ex prepositione
per quod importatur causalitas. In quantum igitur importatur
cognitio, providentia refertur ad sapientiam dei et secundum hoc
5 describitur a Johanne Damasceno, capitulo De Providentia, "quod provi-
dentia est que ex deo ad existentia fit cura".
Cura autem pertinet ad sapientiam quod etiam elicitur ex verbis
Boecii inferius: "ab eterno cuncta prospiciens providentie
cernit intuitus". Secundum hoc etiam dicit Hugo "quod providentia
10 est qua deus curat de omnibus que fecit, et nichil derelinquit
ex omnibus que pertinent ad ipsum et que subiecta sunt ipsi,
et providet singulis ut habeant unumquodque quod sibi
debetur et convenit". Unde Sapientie sexto: "In omni providentia
occurreret illis." Sed in quantum ex superaddito importatur
15 causalitas, sic providentia refertur ad voluntatem dei;
sicut enim dicit Augustinus super Genesim: "Voluntas dei ponit
necessitatem rebus" Et dicit in Enchiridion "quod voluntas
dei est causa omnium motionum et specierum." Et secundum hoc de-

2 ex, oorspr. est.

5 Joh. Damasc., De Fide Orthodoxa 43, p.155, r.1.

6 dentia, verbeterd.

8 Boethius, De Consolatione Philosophiae, V.p.2.11.

9 H. v St. Victor, De Sacramentis 1, 19 (Migne 176, p.213)

13 Wijsh. 6:17

16 Augustinus, De Genesi ad Litteram 1, 15 (Migne 34, p. 350).

17 Augustinus, De Trinitate 3, 4 (Migne 42, p. 873)

18 propter quam ... suscipiunt, in margine.

scribitur providentia a Damasceno: "Providentia est bona voluntas
20 dei <propter quam omnia que sunt, convenientem deductionem suscipiunt>".

Et sic bonitas ordinis est a divina providentia in rebus."
Et hoc in quantum dicitur bona voluntas advertendum quod ipsi provi-
dentie attribuitur diversa causalitas: Una formalis exem-
plar, nam dicit postea Boecius: "Manifestum est immobilem simplicem-
que gerendarum rerum formam esse providentiam." Attribuitur etiam
25 sibi causalitas efficientie tam in creando quam in gubernando:
In creando quidem unde tertii huius prosa xi^a, "dedit enim pro-
videntia creatis a se rebus hanc etc.". In gu-

bernando etiam nam secundum Johannem Damascenum "necesse est eundem esse
factorem eorum que sunt, et provisorem, neque enim

30 decens neque consequens est alium esse factorem et alium provi-
sorem, quia si hoc esset, in imbecillitate essent utrique hic
faciendi, ille providendi. Deus igitur est factor et provisor." Et
igitur dicitur Sapientie quartodecimo: "Tu autem, pater, gubernas omnia
providentia". Secundum hunc modum etiam attribuitur providentia

35 bonitati divine. Unde Augustinus libro octuaginta trium
questionum: "Summe illud bonum est cuius participatione cetera sunt
bona; porro illud cuius participatione cetera sunt bona,
per seipsum bonum est, quam divinam providentiam vocamus."

In quantum igitur ad bonitatem refertur, sibi competit gubernatio.

40 Unde tertii huius prosa xii^a: "Cum deus, inquit, omnia bonitatis
clavo gubernare iure credatur, etc.". @ Sed dubitaret
aliquis cum tria sint que deo attribuuntur, scilicet potentia que
attribuitur patri, sapientia filio, bonitas vel voluntas
spiritui sancto; queritur umtrumne providentia ad potentiam

45 reducatur. Respondet Alexander "quod non secundum proprietatem voca-

19 Joh. Damasc., De Fide Orthodoxa 43, p.155, r.4-5

20 Zie R126v¹⁸.

23 Boethius, De Consolatione Philosophiae, IV.p.6.48

26 Boethius, De Consolatione Philosophiae, III.p.11.33

28 Joh. Damasc., De Fide Orthodoxa 43, p.155\6, r.8-13

29 factorem eorum, verbeterd.

33 Wijsh. 14:3

35 Augustinus, De diversis quaestionibus 83 24 (Migne 40, p.17)

40 Boethius, De Consolatione Philosophiae III. p.12.17

45 Alexander van Hales Summa Theologiae pars I. inq.1. tract.V. sect.2

buli." Ymmo proprie respicit sapientiam et bonitatem sive voluntatem secundum quod dictum est. Si autem reducatur ad potentiam, hoc non est ad potentiam prout distinguitur a sapientia et voluntate.

Ymmo prout cointelligitur in illis secundum quod ad sapere oportet
50 quod sit posse sapere. In gubernatione igitur est ipsum

R126v^b.

1 gubernare et virtus sive potentia gubernandi et secundum
hoc posse spectat providentia ad potentiam, sed illud pos-
se non distinguitur ab ipsa voluntate et sapientia; ita
nec hec potentia ad quam reducitur. Unde etiam, cum Damascenus
5 appellat providentiam virtutem provisivam, non sumitur
hic virtus, prout distinguitur ab ipsa sapientia et vo-
luntate, sed prout cointelligitur in illis. Secundo dubitaret aliquis
circa predictam et videtur quod providentia non se extendat ad
productionem, permanentiam, et gubernationem rerum, nam
10 secundum ista distinguitur virtus conditiva, contentiva, et provi-
siva. Unde Johannes Damascenus: "Generatio nostra est virtutis condi-
tive; permanentia virtutis contentive; gubernatio et salus
virtutis provulsive." Ex quo videtur quod tantum se extendit provi-
dentia ad rerum gubernationem. Respondetur quod providentia
15 sumitur dupliciter, scilicet communiter et stricte. Communiter sic
extendit
se ad virtutem conditivam, contentivam, et proprie provisivam
et secundum hoc res ab ipsa sunt, permanent, et gubernantur,
et sic accipitur hic a Boecio secundum quod comperatur ad fatum.
Proprie seu stricte sumitur prout ei attribuitur gubernatio
20 tantum et sic secundum Damascenum distinguitur a virtute conditiva et
contentiva. @Tertio dubitatur circa litteram utrum providentia
sit idem quod fatum. Et videtur quod sic per Boecium in litteram, dicens
quod mens divina regendis rebus modum statuit:
"Qui modus cum, etc., providentia nominatur. Cum vero ad ea,

quaest.3. Tit.1. (Alexander (1924) dl 1, p.287).
4 Joh. Damasc., De Fide Orthodoxa 43, p.156, r.14
11 Joh. Damasc., De Fide Orthodoxa 42, p. 154\5, r.12-14
20 Joh. Damasc., idem

25 etc., refertur, fatum appellatur." Ex quibus videtur quod idem
modus sit providentia et fatum, licet diversis respectibus.
Item postea dicit: "Hec temporalis ordinis explicatio, etc., pro-
videntia sit, eadem vero, etc., fatum vocetur." Ex quibus
30 videtur quod una et eadem explicatio seu adunatio sit provi-
dentia et fatum. Oppositum tamen etiam videtur in littera, ubi dicitur
"que diversa esse facile liquebit, etc.". Patet etiam quia provi-
dentia est in summo principe, fatum in rebus mobilibus.
Respondetur quod dispositio divina non solum secundum rationem, sed
etiam
realiter distinguitur a fato, ut patebit. Ad rationes
35 igitur collectas ex littera respondetur quod Boecius utitur in hac
littera relatione impersonali et simplici, cuius antecedens in primo
loco stat pro re deducta ab exemplari, scilicet pro modo
inherente rebus mutabilibus, relativum vero cum re-
sumptione, scilicet qui modus, stat pro exemplari seu ydea
40 mentis divine; in secundo vero loco in relatione que fit per
eadem, contingit econverso et est iste modus loquendi
valde communis ab exemplari ad exemplum seu effectum,
sicut dicerem: "Ego faciam id quod habeo in mente", vel
"Iste domificator perfecit domum quam diu habuit
45 in mente.". Antecedens stat pro effectui materiali; relativum
pro eius exemplari. Consimiliter est de providentia et fato,
quia providentia est exemplar, fatum est effectus deductus
ex exemplari. Si tamen aliquis mireatur dici fatum, hoc tamen
non asserit Boecius, sed loquitur de nominatione veterum et igitur
notabiliter
50 dicit: "fatum a veteribus appellatur". De hoc autem fato vi-
debitur parte sequenti. Causa brevitatis igitur

R127r^a

1 construantur simul due prime particule huius secunde partis.
Construatur. CONSTRUATUR SIC. O, Boecius, generatio omnium
rerum, que pro et, cunctus, idest omnis, progressus naturarum, idest
rerum,
naturalium mutabilium et quidquid movetur, idest mutatur

5 aliquo modo, idest aliqua specie transmutationis, hoc supple, sortitur,
idest accipit, causas ordinem et formas ut preexponitur
ex stabilitate, idest immutabilitate, divine mentis de
quo prolixè prius tertii libri, metro nono: Stabilisque
manens, das cuncta moveri. Hec, scilicet divina mens
10 composita, idest per ydemptitatem ordinata, ut cum dicat uni-
tatem, hec, inquam, composita in arce, idest sublimitate seu
firmitate, sue simplicitatis statuit, idest ordinat, rebus
regendis multiplicem modum, scilicet connexionem diversarum
causarum. Qui modus, idest cuius modi exemplar, nominatur
15 providentia cum, idest inquantum, conspicitur, idest consideratur, in
ipsa, idest in
summa puritate divine intelligentie. Vero, pro sed, cum ipse
modus refertur, idest consideratur, ad ea, scilicet ad res mutabiles,
que, idest quas res, ipse supple, movet, idest ordinat ad esse
atque, pro et, disponit, idest ordinat ad permanentiam, appellatur,
20 idest vocatur, ab antiquis fatum. Sequitur que diversa esse.
QUE DIVERSA ESSE. Hec est tertia particula
secunde partis in qua comparat fatum ad providentiam
penes differentiam, et hoc, ne relatio facta in precedenti
parte sit causa erroris. Dicit igitur sic: "O, Boecius, manifestum
25 erit quod providentia et fatum sint diversa, si aliquis
conspexerit mentaliter vim utriusque, scilicet proprietatem et effectum,
nam providentia est illa divina ratio, constituta in deo, que
disponit cuncta, sed fatum est dispositio inherens rebus mobilibus
per quam providentia divina nectit queque, supple mobilia,
30 suis ordinibus, idest ordinibus sibi competentibus ordinando
quodlibet ad bonum. Patet ergo differentia in hoc, quia providentia
est in deo, fatum vero in rebus mobilibus." Provi-
dentia namque. Hic assignatur alia differentia, et est talis:
providentia complectitur omnia simul, sed fatum non simul,
35 sed successive digerit et ad consummationem ducit cuncta
in motu locis, formis, ac temporis distributa.
Divina quidem providentia complectitur pariter in mente
cuncta mobilia, quamvis illa sint diversa, scilicet inter
se differentia, et quamvis etiam sint infinita, idest quasi

innumerabilia

40 vel infinita divisione secundum infinitas partes vel
secundum infinitas actiones, quarum quolibet est possibilis, licet
non deducatur in effectum. Et sic providentia non
attenditur temporis successione, fatum vero attenditur temporis
successione, cum digerit in motu [que sunt] mobilia,
45 que sunt distributa, idest distincta et separata locis,
sicut partes in continuo, formis, ut elementa contraria,
ac temporibus, ut partes motus. Ut hec temporalis. Hic
breviter resumit differentiam, dicens quod temporalis ordinis expli-
catio adunata prospectu mentis divine, est providentia,
50 idest illa ratio divine mentis que adunat, idest simul

R127r^b

1 respicit, et previdet illa que per ordinem temporaliter prove-
niunt, vocatur providentia. Et eadem adunatio divine
mentis digesta, idest posita in executione et explicata,
idest explicite et manifeste proveniens in rebus succes-
5 sive temporibus, dicitur fatum. Et nota quod 'eadem' non dicit
idemtitatem numeralem, nec specificam, quia fatum nec numero,
nec specie est idem quod providentia; sed 'eadem' dicit ibi propor-
tionabilitatem exempli ad exemplar seu effecti
ad ydeas divine mentis, ut dictum est in parte precedente.
10 @Notato in parte precedente de providentia, notandum est hic de
fato. Primo videtur quod fatum non sit in rerum natura. Unde Gregorius
in Omelia Epyphanie: "Absit hoc a fidelium cordibus,
ut fatum aliquid esse dicant." Item, si fatum aliquid esset, aut
esset divina providentia vel aliquid derelictum a providentia
15 in rebus dispositis, ut patet in littera. Sed nullum istorum
potest dici, igitur, etc. Unde quod primum non sit dicendum, scilicet
fatum esse providentiam, hoc patet ex littera. Secundum declaratur,
nam providentia divina est cognoscitiva futurarum [preg];

44 [que sunt], doorgehaald.

2 eadem, oorspr. illa.

12 Greg. Magn., 40 Homiliarum in Evang. 1, 11 (Migne 76, p.1112)

18 [preg] doorgehaald.

precognitio autem dei nichil relinquit in rebus futuris, quoniam,
20 si relinqueret, cum ipsa sit ab eterno, sequeretur quod aliquid
esset in rebus futuris ab eterno, -quod est falsum, et per consequens
providentia etiam nichil relinquit in rebus provisus, et sic
fatum non est talis dispositio relictæ ex providentia. Tertio
videtur hoc idem auctoritate Augustini, sic dicens, quinti De Civitate
25 Dei capitulo nono: "Omnia vero fato fieri non dicimus, ymmo
nulla fieri fato dicimus." Oppositum tamen videtur in littera. Pro
quo @ notandum quod secundum quod potest elici ex dictis Augustini
quinto De Civitate Dei, tripliciter dicitur [v] fatum. Uno modo
ut sit fatum ipsa dei voluntas vel potestas, et sic fatum esset
30 ipsa providentia dei. Unde Augustinus illius quinti capitulo primo:
"Prorsus divina providentia regna constituuntur humana. Que
si propterea quisquam fato tribuit, quia ipsam dei voluntatem
vel potestatem fati nomine appellat, sententiam teneat, linguam
corrigat." Sententiam quidem teneat, quia vera est sententia, dicens hu-
35 mana regna constitui ipsa dei voluntate vel potestate;
sed linguam corrigat, quasi diceret male denominat vo-
luntatem vel potestatem vocando eum fatum. Secundo modo dicitur fatum
vis positionis syderum, qualis est quando quis nascitur sive concipitur
vel inchoatur. Unde Augustinus, loco iam allegato,: "Homines,
40 quando id" ,scilicet fatum, "audiunt, usitata loquendi consuetudine,
non intelligunt, nisi vim positionis syderum, qualis est quando quis
nascitur sive concipitur; quod aliqui alienant a dei voluntate."
Tertio modo dicitur fatum connexio, series, ordoque causarum, qua fit
omne
quod fit ubi voluntas dei plurimum potest. Et contra sic
45 accipientes fatum Augustinus non curavit arguere de verbi
contraversia; ipse tamen predictam connexionem noluit appellare
fatum, ne nominans fatum videretur ipsum accipere secundum
usitatam acceptionem positionis syderum, ut dicitur. Verumptamen

24 Augustinus, De Civitate Dei 5, 9 (Migne 41, p.150)

28 [v], doorgehaald.

30 Augustinus, De Civitate Dei 5, 1 (Migne 41, p.141)

39 Augustinus, De Civitate Dei 5, 1 (Migne 41, p.141)

secundum hunc tertium modum accipit hic Boecius fatum et potest dici

R127v^a

- 1 fatum a fando idest loquendo secundum illud "Semel locutus est
deus, etc." quod intelligitur semel locutus est, hoc est immobiliter
et incommutabiliter simul novit omnia que futura sunt
et secundum illam notitiam cuncta disponit, ex qua dispositione
5 relinquitur fatum. De hiis Augustinus dicit predicti libri
capitulo octavo: "Qui vero non astrorum constitutionem, si-
cuti est cum quisque concipitur vel nascitur vel inchoatur,
sed omnium connexionem seriem et causarum, qua fit omne quod
fit, fati nomine appellant, non multum cum eis de
10 verbi contraversia laborandum et certandum est, quoniam quidem
ipsum causarum ordinem et quandam connexionem dei summi
tribuunt voluntati, qui optime et verissime creditur
et cuncta scire antequam fiant et nichil inordinatum re-
linquere, a quo sunt omnes potestates, quamvis ab illo non
15 sunt omnium voluntates." Item eiusdem capitulo nono: "Omnia
vero fato fieri non dicimus, ymmo nulla fieri fato dicimus,
nam fati nomen, ubi solet a loquentibus poni, idest in consti-
tutione syderum, qua quisque conceptus vel natus est, quoniam
res ipsa inaniter asseritur, nichil valere monstramus.
20 Ordinem autem causarum, ubi voluntas dei plurimum potest,
neque negamus, neque fati vocabulo nuncupamus, nisi
forte fatum a fando intelligamus, idest a loquendo, non enim
abnuere possimus esse scriptum in libris sanctis: "Semel lo-
cutus est deus; duo hec audiui, quoniam potestas dei est et
25 tibi, domine, misericordia, qui reddis unicuique secundum opera eius".
Quod enim dictum est "Semel locutus est", intelligitur sicut novit
immobiliter et incommutabiliter omnia que futura sunt et que
ipse factururus est. Hac igitur ratione possemus a fando
fatum appellare, nisi hoc nomen iam in alia re soleret intel-
30 ligi quo corda hominum nolumus inclinari." Hec, Augustinus.

1 Ps. 62:12

5 Augustinus, De Civitate Dei 5, 8 (Migne 41, p.148)

15 Augustinus, De Civitate Dei 5, 9 (Migne 41, p.150)

Respondetur igitur ad dubitatum quod capiendo fatum secundo modo, sic nichil est fatum, quia nulla est vis siderum alienata a dei voluntate, cuncta necessario producens; sed capiendo fatum primo modo, sic fatum est, quia providentia divina est. Hiis
35 tamen duobus modis non utitur Boecius. Item capiendo fatum tertio modo, sic fatum est in hiis rebus mobilibus et isto modo capit Boecius et secundum hoc respondetur ad rationes in contrarium.

Primo

ad Gregorium dicitur quod intellexit de fato secundo modo. Non tamen negavit primo vel tertio modo. Ad secundam qua dicebatur
40 quod providentia nichil relinquit in rebus provisus, sicut nec [precon] precognitio, respondetur quod providentia habet duplicem rationem ut predicatur, scilicet rationem cognoscitive et rationem factive. Quantum ergo ad rationem cognoscitive nichil relinquitur nec sic ab ea dicitur relinqui fatum. Quantum vero ad rationem
45 factive ab ea relinquitur fatum; virtus enim factiva relinquit aliquid in factis. Ad tertiam rationem, scilicet ad Augustinum, patet [quoniam] ex auctoribus predictis quid intellexerit. Non enim negavit esse connexionem et seriem causarum, a dei voluntate dependentem, quam placuit Boecio nominare fatum.

R127v^b

1 ¶ Et hoc modo opinor Platonem de fato sensisse.
Nam super illo verbo Platonis secundi Tymeis:
"universe rei naturam spectare iussit legesque im-
mutabiles decreti docuit", dicit sic Calcidius in
5 Commento: "Hic etiam magnam atque difficilem rationem commovet, de qua multa disceptatio habita inter veteres perseverat etiam nunc." Et sequitur: "Fatum ergo iuxta Platonem dupliciter intelligitur et dicitur, unum cum substantiam eius animo intuemur, alterum cum ex hiis que agit, et esse id

40 [precon] doorgehaald.

47 [quoniam] doorgehaald.

2 Plato, *Timaueus*, 41E1-2, (Calcidius (1962), p. 36, 20-21).

2 Nam, oorspr. Dicit enim Calcidius

4 Calcidius (1962), p. 181, 13-15.

7 Calcidius (1962), p. 182, 4-16

10 et cuiusmodi vim habeat recognoscimus. Idem fatum tripliciter
nominat: in Federo quidem situm inevitabile; in Tymeo
leges quas deus de universe rei natura dixerit celestibus
animis; porro in Politica, [Laces appellat] Lacheseos ap-
pellat orationem, non tragice, sed more theologorum. Possumus
15 ergo inevitabile quidem situm interpretari legem minime mutabilem
ex inevitabili causa; leges quas vero de universa natura dixit
animis deus; legem que mundi naturam sequitur et qua reguntur
mundana omnia; Lacheseos vero, hoc est necessitatis, orationem
divinam legem qua preteritis et item presentibus connectuntur
20 futura." Hec, Calcidius. Construatur. CONSTRUATUR.
Supple, O, Boecius, ostendi quid sit fatum et providentia, que,
scilicet fatum et providentia, in accusativo plurali neutri ergo,
liquet, liquebit,
idest patebit, facile, idest faciliter, esse diversa, si quis, idest si
aliquis
homo, conspexerit mente, idest consideraverit, vim, idest proprietatem
utriusque,
25 scilicet fati et providentie; nam, pro quia, providentia est illa ipsa,
scilicet dignissima, ratio divina constituta in summo principe
omnium, scilicet in deo, non per inherentiam, sed per essentiam. Que,
scilicet ratio, disponit, idest gubernat, cuncta, idest omnia, vero, pro
sed,
fatum est dispositio inherens rebus mobilibus, per quam
30 dispositionem providentia nectit, idest ordinat et coniungit, queque,
idest omnia, supple mobilia, ordinibus suis, idest sibi convenientibus.
Namque, pro certe, providentia complectitur, idest comprehendit, cog-
nitione et provisione pariter, idest simul et presentarie, cuncta,
supple
mobilia, quamvis, sint supple, diversa et quamvis sint infinita,
35 ut preexponitur. Vero, pro sed, fatum digerit, idest exequitur et
consummat in motu[m], idest mutabilitate, singula distri-
buita, idest distincta et separata, locis, formis ac

13 [Laces appellat] doorgehaald.

16 quas, superscript.

temporibus, sic supple, ut hec temporalis explicatio ordinis,
idest ydea, mentis divine huic correspondens, adunata,
40 idest simul existens, prospectu[m], idest in precognitione divine
mentis,
sit, idest vocetur, providentia, vero, pro sed, eadem adunatio,
idest dispositio rerum correspondens, adunationi illi, illa, inquam
digesta, idest executioni dedita atque, pro et, explicata, idest
manifeste contingens, temporibus, idest successu temporum, vocetur,
idest
45 nominetur, fatum. Sequitur Que licet diversa. QUE LICET
DIVERSA. Hec est quarta particula secunde partis in qua
Philosophia ostendit quod providentia et fatum, licet realiter
distingantur,
tamen unum dependet a reliquo, nam ordo fati de-
pendet ex simplicitate providentie. Sicut enim deus simul et
50 semel simpliciter in mente sua per providentiam disposuit,
sic res ad extra proveniunt ordine fati et temporis

R128r^a

1 successione. Et hoc declarat Philosophia per simile: sicut artifex
ut domificator volens facere domum in mente precon-
cipit domum perfectam ex omnibus partibus et ad similem huius
exemplaris incipit successive edificare domum, primo ponens
5 fundamentum, deinde parietes eligens, tecto cooperiens et sic per
ordinem, temporaliter, et successive perficit id quod in mente simul et
intelligenter preconceperat, et ista operatio dependet ab exemplari quod
prius erat et non econverso; sic etiam est de providentia et fato, nam
illud quod
in mente creatoris disponitur atque ordinatur qualiter perficiatur,
providentia
10 est; quod vero sensim per genera et species perficitur, fatum vocatur.
Sic
igitur fatum dependet a providentia tamquam ab exemplari et causa, sed
non econverso.

Quidam tamen, ut Crisippus, ponunt providentiam esse idem quod fatum et
sic unum
dependere ab alio et econverso. Sed hec sententia Crisippi non placet
Calcidio,
sed dicit sic in Commento super Tymeum: "Mundi quippe machinam absol-
vere,

15 delegere animas stellarum numero pares, vehiculis aptis super-
imponere, universe res monstrare naturam, leges immutabiles decreti
docere, cuncta hec officia providentie sunt. Ipse vero leges que
dicte sunt, fatum est. Idem divina lex est mundi anime insi-
nuata salubri rerum regimine omnium. Sic fatum quidem ex
20 providentia est, nec tamen ex fato providentia." Item prius in eodem
Commento: "Propterea que iuxta Platonem prenoscitur, providentia ideoque
fatum quidem dicimus ex providentia fore, non tamen providentia ex
fato."

25 @Sed, cum in littera dicatur quod providentia disponit,
dubitaret aliquis utrum providentia esset dispositio. Et videtur
quod sic ex hac littera et etiam in particula precedente, ubi dicitur
quod "providentia est ipsa illa divina ratio in summo omnium prin-
cipe constituta, que cuncta disponit". Oppositum tamen videtur
in Sententiis, primo libro Distinctione trecesima quinta,
ubi dicitur "quod dispositio est de faciendis, providentia de gu-
bernandis." Respondetur quod dispositio dicitur dupliciter. Dispositio
30 enim respicit fieri rei, sed est duplex fieri, scilicet fieri
rei ad esse, scilicet ut res sit; et est fieri rei in esse,
scilicet in continuatione rei existentis. Primo modo dicitur dispositio
respectu
fieri ad esse, Sapientie undecimo: "Omnia disposuisti in
35 numero, pondere et mensura." Secundo modo dicitur dispositio respectu
fieri in esse, Sapientie octavo: "Attingit a fine in finem
fortiter et disponit omnia suaviter." Sed continuatio ipsius

14 Calcidius (1962), p. 184, 19 - 185, 3.

21 *Calcidius* (1962), p. 182, 3-5.

22 tamen. superscript.

28 quinta, porspr. quarta: Petrus Lombardus, Sententiae 1, 35, p. 255

34 Wish. 11:21

36 wish. 8:1

esse nichil aliud videtur quam gubernatio vel permanentia
ipsius esse, que est a providentia. Igitur providentia est dispositio
40 ad minus secundum quod dicitur respectu fieri in esse. Sed si provi-
dentia etiam capiatur communiter seu large, ut dictum est in
clausula precedente, sic extendit se ad dispositionem. Ad
rationem et auctoritatem Sententiarum respondetur quod Magister in-
tellexit de dispositione et providentia proprie seu stricte
45 captis. @Notandum insuper quod quedam est dispositio
activa, que est in disponente; et quedam passiva,
que est in dispositis. Unde providentia est solum
dispositio activa, fatum vero dispositio passiva et secundum
quid activa. @Item notandum quod in adaptatione similitu-
50 dinis adverbia postreme clausule adaptantur

R128r^b

1 adverbiiis precedentis clausule, nam de artifice dicitur
quod prospexerat effectum operis simpliciter, scilicet non componendo
primo fundamentum et sic de aliis, sic deus per providentiam disponit
singulariter; item artifex prospicit presentarie, quia totum
5 opus in mente eius presens est, sic deus providet stabiliter,
quia de eius providentia nichil labitur. Construatur. CONSTRU-
ATUR. Q, Boecius dixi supple, de hiis [du] duobus que, scilicet
providentia et fatum, licet pro quamvis, sint diversa, tamen alterum
idest unum, scilicet fatum, pendet, idest dependet, ex altero, idest
reliquo, scilicet
10 ex providentia, namque pro quia, ordo fatalis, idest fatum
ordinatim et successive prodiens procedit ex simplicitate
providentie. Enim pro quia, sicut artifex percipiens, idest
perfecte capiens mente formam, idest exemplar, rei
faciende, movet, idest exequitur effectum operis et, sicut supple,
15 [quod] operarius ducit, idest deducit, per ordines, idest per
successiones temporales, id supple, scilicet opus, materiale quod,
scilicet opus, non materiale, sed ydeale prospexerat, idest in
mente previderat, simpliciter que pro et presentarie, ita, idest
7 [du], doorgehaald.

similiter
quidem pro certe, deus disponit, idest in mente ordinat, provi-
20 dentia, idest per providentiam, facienda, idest res gubernandas,
disponit, inquam, singulariter que, pro et, stabiliter, vero pro sed,
deus
supple, adminstrat, idest operatur vel exequitur, fato, idest per
fatum,
multipliciter ac temporaliter hec ipsa, scilicet gubernanda, que
idest quorum ydeas, disposuit, idest per providentiam in mente
25 ordinavit. Sequitur. Sive igitur fanilantibus. SIVE IGITUR
FAMULANTIBUS.

inter nominum significationem distinguitur." Hec, ille. Verum
est tamen quod, sicut semper esse dicitur duobus modis, ita et sem-
piternitas. Semper enim esse uno modo dicitur omni tempore esse;
5 alio modo semper esse dicitur sine principio esse et sine fine esse.
[De] Und
[primo] dicit Augustinus, xii^o De Civitate Dei: "Angeli
semper fuerunt, quia omni tempore fuerunt, nec tamen coeterni deo
sunt, quia ille semper fuit eternitate." Primo ergo modo differt
sempiternitas ab eternitate tam re quam nominis intentione;
10 secundo modo non re, sed nominis intentione, ut vult
Richardus. Large dicitur eternitas duratio non habens
finem et sic nomen eternitatis extenditur ad creaturas
perpetuas et in hoc sensu debet intelligi auctoritas
Augustini in Libro Octaginta trium questionum questione [vicesima]
15 23^a, ubi dicitur "Deus actor eternitatis.", et auctoritas
Philosophi, Libro de Causis, ubi dicitur "Deus esse ante eternitatem."
et illud in Psalmo: "Elevamini porte eternales
et alibi: "statuit ea in eternum.", et in Ewangelio:
"Ibunt hii in supplicium eternum." Item ad Romanos ultimo:
20 "Secundum revelationem misterii temporibus eternis". Et
istam duplicem acceptionem eternitatis tangit beatus
Dionysius in libro De Divinis Nominibus, dicens: "Absolute
ingenita, idest sine principio, et vere perpetua dicuntur eterna,
sicut divina. Item incorrupta et immortalia dicuntur
25 eterna, ut cum dicitur: "Elevamini porte

5 [De] doorgehaald; Unde, in margine.

6 [primo] doorgehaald;

Augustinus, De Civitate Dei 12, 15.2 (Migne 41, p.364)

9 re, oorspr. rem.

10 modo, oorspr. modi.

11 Zie hierboven: R157r^a38.

14 [vicesima] doorgehaald.

15 Augustinus, De diversis quaestionibus 83 23 (Migne 40, p.16)

16 Proclus, Liber de Causis 2.23.

17 Ps.24:7-9.

18 Matt.25:46.

20 Rom.16:25.

22 Dionysius, De Divinis Nominibus 10.3. (937^b-940^a)

25 porte, oorspr. porta.

eternales" et similia. @Item notandum quod eternitas non proprie equivoce, sed analogice potest dici de creatore et creaturis secundum prius et posterius. De deo quidem per essentiam; de creatura per participationem.

- 30 Per prius ergo dicitur de diuturnitate divina que est diuturnitas non habens principium nec finem nec mutabilitatem [consequenter] ex se nec ex alio; consequenter vero de diuturnitate angeli, que est non habens finem nec ex se nec ex alio, nec mutabilitatem, ex gratia
35 tamen habens principium. Per posterius vero dicitur de diuturnitate pene reproborum que est diuturnitas non habens finem nec ex se nec ex alio, tamen habens mutabilitatem et principium. Postremo vero dicitur de diuturnitate temporis que est non habens finem ex se, sed ex alio, et
40 habet mutabilitatem et principium; tempus enim non habet aliquam rationem defectus in se, nisi in illa ratione qua dicitur esse de nichilo quemadmodum et quelibet creatura, quia motus primi mobilis non habet aliquam rationem deficiendi quantum est de se nec est parte

R157v^a

- 1 mobilis vel intelligentie moventis, quamvis et tempus et motus primi mobilis rationem habeant deficiendi ex alio, scilicet ex voluntate creatoris, velut cause agentis, et ex parte hominis ad cuius multiplicationem
5 ordinatur tempus et motus; unde multiplicato et impleto numero electorum hominum preordinato a deo cessare debet tempus et motus. Ex fine ergo et efficiente primo habet rationem deficiendi tempus, quamvis non habeat ex parte subiecti, scilicet primi mobilis vel forme moventis. @Circa secundam
10 notandum quod vera eternitas essentialiter secundum rem non est aliud quam ipsa divina essentia considerata ut diur-

32 [consequenter] doorgehaald.

44 nec est parte, lees: nec ex parte

9 subiecti, scilicet, in margine;

zie hierboven: R157r^a 31.

15 nitas immensa. Istud declaratur rationibus sic: quitquid
est in deo est deus, sed eternitas est in deo, igitur eterni-
tas est ipse deus. Item, si eternitas esset aliud a
15 deo, sequeretur quod plura essent eterna, et per consequens non
esset tantum unus eternus; quod est contra articulum in
Symbolo Anastasii. Patet tamen consequentia, quia deus esset
eternus et eternitas distincta a deo esset etiam eterna.
Item confirmatur auctoritate Augustini super Psalmo 101¹⁷
20 sermone secundo, dicentis: "Non sunt aliud anni dei
eterni et aliud ipse, sed anni dei eternitas dei est.
Eternitas ipsa dei substantia est que nichil habet mu-
abile, ubi nichil est preteritum quasi iam non sit [ut sit]; nichil
est futurum quasi nundum sit; non est ibi nisi est;
25 non est ibi fuit et erit, quia et quod fuit, non
est, et quod erit, nundum est; sed quitquid ibi est,
non est nisi est." Merito ergo dixit Moysi: "Ego
sum, qui sum, etc.". Item patet hoc auctoritate Ancel-
mi in Prosologion ad deum sic dicentis: "Quoniam
30 ergo tu es tua eternitas, nunquam eternitas est pars
tua aut est pars eternitatis tue." @Sed contra istud
obicitur multis mediis. Primo sic: deus est
eternitatis actor, igitur deus non est eternitas; Patet consequentia,
quia actor et effectus essentialiter differunt. Antecedens
35 patet auctoritate Augustini, Libro octaginta trium questionum, questionem
23^a. Item, secundo: in eternitate est variatio, sed in deo
non est variatio, ergo deus eternitas non est. Sylogismus
et minor patent. Maior deducitur ab Anselmo in Proso-
logion sic: "Si per eternitatem tuam deus fuisti,

17 Ps.-Athanasius, Symbolum quinque (Denzinger (1963), p. 75).

19 Augustinus, Ennaratio in Psalmum 101, 10 (Migne 37, p.1311)

23 [ut sit] doorgehaald.

24 sit, superscript boven iets doorgehaald onleesbaars .

27 Ex.3:14.

29 Anselmus, Proslogion, 18.

36 Augustinus, De diversis quaestionibus 83, q.23 (Migne 40, p.16).

36 Zie hierboven: R157r¹⁵.

39 Anselmus, Proslogion 19 (Migne 158, p.237).

40 et es, et eris, et esse non est fuisse vel [fut]
futurum esse", ergo in tua eternitate est variatio et diver-
sitas presentis, preteriti, et futuri. Item, tertio: [tempus
est pars eternitatis, sed] nullum tempus est pars dei,
[igitur deus eternitas non est] sed tempus est pars

R.157v^b

1 eternitatis, igitur eternitas non est deus. Patet
sylogismus in f.e.r.i.s.o.n. Minor patet, quia deus est indi-
visibilis sine parte. Maior habetur auctoritate
Tulii et confirmatur auctoritate Augustini, undecimo
5 Confessionum, dicens: "Presens tempus, si semper esset presens,
iam non esset tempus, sed eternitas." Item, quarto: nulla
multiplicatio pluritatis cadit in essentia divina,
sed aliqua multiplicatio cadit in eternitate, igitur
eternitas non est essentia divina. Patet sylogismus ut
10 prius. Maior probatur, quia non plures sunt dii, sed
tantum unus est deus. Minor declaratur, quia dicitur Danielis
xii^o: "Qui ad iustitiam erudiunt multos,
fulgebunt, quasi stelle in perpetuas eternitates."
Item in Psalmo: "Annos eternos in mente habui."
15 Non obstantibus istis obiectionibus dici potest, ut prius,
quod vera eternitas essentialiter secundum rem non est
aliud quam divina essentia. Et ad istas obiecti-
ones respondetur. Ad primam dicitur quod Augustinus dicens "deum
esse actorem eternitatis" non intelligit de vera
20 eternitate, sed potius de eternitate secundo modo dicta, que
magis est perpetuitas. Vel dicendum est quod non
intelligit de eternitate secundum essentiam, sed potius

40 [fut] doorgehaald.

42 [tempus est pars eternitatis, sed] doorgehaald.

44 [igitur deus eternitas non est] doorgehaald.

4 Cicero, Rhetorica, I, 26.

4 Augustinus, Confessiones 9, 14 (Migne 32, p.816)

12 Dan.12:3.

14 Ps.77:6.

18 Zie hierboven: R157v^a32.

de eternitate secundum participationem. Dicit enim ibi: "Anima
fit eterna eternitatis participatione; non ita eternus
25 deus, sed quia ipsius eternitatis est actor." Ad secundam
respondetur, sicut respondet ipsemet Anselmus "quod de
eternitate dei nichil preterit, ut iam non sit, nec aliquid
futurum est, quasi nundum sit", et licet ideo usitato ser-
mone dicatur fuisse, esse, vel futura esse, tamen hoc
30 est preter variationem in re. ②Unde notandum secundum
Anselmum in ipso loco quod quamvis de localibus
sive temporalibus naturis, una sit prolatio propter loquendi
consuetudinem, diversus tamen est intellectus propter rerum
dissimilitudinem. In illis namque duo quedam
35 signat eadem prolatio, scilicet cum dicuntur res esse in loco
vel tempore. Unus intellectus est, quia presentia sunt locis
et temporibus in quibus esse dicuntur. Alius est, quia conti-
nentur ab ipsis. In summa vero essentia unum
tantum percipitur, scilicet quia presens est loco vel tempori, non
40 quia continetur. Unde si usus loquendi amitteret, conveni-
entius diceretur esse omni loco et tempore quam in loco et tempore
et in isto intellectu non concluditur variatio in eternitate,
sed solum in tempore, cui semper presens est eternitas. Ad
tertiam objectionem respondetur quod, cum a Tulio dicitur:

R158r^a

1 "tempus esse pars eternitatis", hoc per similitudinem vel comparisonem
dictum est. Non enim dicitur pars eternitatis eo quod inte-
gretur eternitas ex tempore sicut sua parte, sed
istud dicitur ratione durationis eternitatis excedentis
5 tempus. Pars enim et totum dupliciter comparantur: uno modo

23 Augustinus, De diversis quaestionibus 83 (Migne 40, p. 16)

25 Zie hierboven: R157v^a36.

26 Anselmus, Proslogion 19 (Migne 158, p.237)

27 sit, superscript boven iets doorgehaald onleesbaars.

28 sit, oorspr. fecit

31 Anselmus, Proslogion 13 (Migne 158, p.234)

44 Zie hierboven: R157v^a42.

44 Zie hierboven: R157v^b4.

est comparatio substantialis, quia totum componitur ex partibus
et hoc modo non est tempus pars eternitatis; alio modo est comparatio
habitudinalis secundum quod excedit omne totum suam
partem. Hac igitur similitudine dicitur tempus pars eternitatis,
10 quia exceditur ab eternitate, quia ante tempus est eternitas
et cum tempore et post. Ad confirmationem Augustini dicendum
quod, cum ponitur per impossibile "presens semper esse presens",
iam ponitur extra rationem temporis cuius esse est in successione
et fluxu. Et de isto patebit sequenti particula
15 textus. Ad quartam respondetur quod eternitas est uni-
tas secundum rem nullo modo divisibilis, tamen pluraliter dicitur
propter virtutem infinitam continendi omnia dura-
bilia, cum ergo dicitur pluri eternitates non dicitur quia ipsa
eternitas plurificetur in se sed propter diversas
20 participationes eternitatis ex parte creature vel
propter virtutem continendi multipliciter in effectu,
et hac ratione etiam dicuntur "anni eterni". Et hoc quo
ad secundum principale, ex quo patet quod, cum eternitas
et divina substantia necnon scientia dei sint idem
25 essentialiter, inquirendo statum unius inquiremus etiam
modum alterius. @Circa tertiam, scilicet quid sit vera eter-
nitas secundum diffinitionem, est notandum quod iste terminus 'eterni-
tas', cum non sit terminus pure substantialis, etiam cum non
significet substantiam compositam ex materia et forma,
30 ideo non est diffinibilis diffinitione proprissime dicta,
ut elicitur ex quinto [Methaphysice] Methaphisice, sed
eius descriptio que a theologis approbatur et sententie
Augustini diversis locis concordat, ponitur in littera,
videlicet "eternitas est in[al]terminabilis vite tota simul
35 et perfecta possessio". Unde Albertus in Abstractionibus

11 Zie hierboven: R157v^b4.

15 Zie hierboven: R157v^b6.

26 Zie hierboven: R157r^a32.

31 [Methaphisice] doorgehaald; Aristoteles, Metaphysica 5.8. (1017^b).

34 [a] doorgehaald.

35 Albertus Magnus, Physica (?) (Albertus Magnus (1971- ...), dl. IV).

super Physicorum declarat et exponit hanc diffinitionem
dicens: "Possessio nomen est commune omni mensura, omnis
enim mensura possidetur ab eo cuius est mensura
tamquam passio propria. Per hoc quod dicit Interminabilis vite
40 tangit subiectum eternitatis, scilicet deum eternum non habentem
principium neque finem. Quod tamen subiectum non est aliud
ab eternitate nisi secundum rationem. Et potius dicit Vite

R158r^b

1 quam esse per hoc innuens diversitatem ad ea que
sunt in eternitate, scilicet in penes non habentia vitam
beatam neque iocundam. Vita enim, licet absolute ca-
piatur pro quacumque vita, tamen per appropriationem
5 sumitur pro vita iocunda. Tota simul, idest non distans,
dicit ad differentiam temporis quod totum est, sed pars post
partem, ut dicitur in littera. Perfecta dicit ad differentiam
evi quod non omnino simplex est, sicut nec illud
cuius est mensura. Perfectum enim ibi pro simplici
10 ponitur. Unde evum est mensura habentium principium
et non finem." Hec, Albertus. Et est advertendum quod
Albertus non capit evum eomodo quo prius capitur
tertii libri metro nono, videlicet ibi: Qui tempus ab evo
ire iubes, nam ibi evum videtur stare pro eterno,
15 sed capit potius evum pro perpetuo. Sed contra istam
diffinitionem et eius membra obicitur multipliciter. Primo sic:
hec diffinitio competit aliis a diffinito, igitur non est bona.
Patet consequentia. Antecedens declaratur, quia competit perpetuitati
que est in animabus et angelis beatis, eorum enim
20 perpetuitas est interminabilis vite etc. Item, secundo: ipsa
eternitas est diuturnitas durationis, duratio
autem respicit esse, ergo magis debet dici interminabilis
esse quam interminabilis vite. Et confirmatur hoc idem,
quia vita proprie est animalium seu corporum animatorum,
25 ut patet ex descripto anime, scilicet anima est "endelicia" seu
"actus corporis organici vitam habentis in potentia".

Sed deus, qui est ipsa eternitas, non habet corpus
organicum, ergo ipsius non debet dici vita. Item, tertio:
quitquid proprie est totum, ipsum est constitutum ex partibus,
30 sed eternitas non est constituta ex partibus, igitur
eternitas non est tota, et per consequens male dicitur
tota simul. Maior patet ex relatione totius et partis.
Minor declaratur, quia eternitas ipsa est simplex et
indivisibilis in se. Item, quarto: 'simul' dicit pleritatem
35 differentium secundum substantiam, sed in eternitate non est
talis pleritas, igitur male dicitur simul. Item, quinto obicitur
contra hoc quod dicitur 'possessio', nam possessio ponit
successionem et prius et posterius. Dicitur enim 'pos-
sessio' quasi 'sessio post', sed in eternitate nulla
40 est successio, nichil etiam prius vel posterius, cum sit tota
simul, igitur, etc. @Pro intellectu diffinitionis et solutione
objectionum aliqua sunt notanda. Primo notandum est

R158v^a

1 quod hoc nomen 'interminabile' dicitur per abnegationem ter-
mini. Est autem duplex terminus, scilicet initialis et finalis.
Et sic est duplex interminabilitas, scilicet simplex et secundum quid.
Simplex
interminabilitas dicitur per abnegationem utriusque termini, videlicet
5 sine principio et sine fine et hoc modo interminabilis vite
possessio convenit soli eternitati divine et non perpe-
tuitati angelorum. Sed interminabilitas secundum quid dicitur
per abnegationem unius termini tantum, scilicet finalis, et isto modo
interminabilis vita bene convenit angelis et animabus
10 beatis. Sed hoc modo non capit Boecius, ymmo pro interminabi-
litate simpliciter. @Secundo notandum quod in littera hoc nomen
'vita' capitur communissime extenso nomine pro actualitate
essendi, aut etiam pro immutabilitate secundum quem modum
dicit Augustinus Libro de Vera Innocentia, capitulo 189°:
15 "Vera eternitas dei est qui solus habet immortalitatem,

quoniam ex nulla specie mutata mutatur." Unde dicitur
etiam Johannes primo: "In ipso vita erat." Item, pro tali
actualitate capit etiam Boecius vitam infra de
serie temporis, sic dicens: "eoque modo factum est, ut conti-
nuaret eundo vitam, etc.". @Tertio notandum quod 'totum'
dicitur dupliciter. Uno modo secundum positionem, et sic totum dicitur
constitutum ex partibus. Et hoc modo non accipitur totum
in littera. Alio modo dicitur totum per abnegationem dimi-
nutionis, ut totum dicatur non diminutum vel
cui nichil est extra. Et hoc modo eternitas dicitur tota.
Sic etiam anima rationalis dicitur tota in toto et tota
in qualibus parte. @Quarto notandum quod similiter dicitur 'simul'
dupliciter. Uno modo per positionem et tunc dicit convenientiam
situs, loci, vel temporis aliquorum differentium secundum substantiam.
Et hoc modo non accipitur hic simul. Aliquando vero dicitur per
privationem successionis. Et hoc modo accipitur in proposito
ad distinguendam inter eternitatem et tempus vel
temporale. In hoc enim quod dicitur simul, intelligitur quod in
eternitate non sit successio, qualis est in
tempore vel temporali. @Quinto notandum quod, quamvis secundum nominis
interpretationem 'possessio' dicatur quasi 'post sessio',
tamen hoc nomen 'possessio' aliquando ab hac interpretatione
declinat et dicitur quantum ad naturam rei possessio
que habetur ad libitum et cuius est libera et io-
cunda fruitio. Et sic capitur in littera et per hoc ponitur
ibi intellectus beatitudinis vel felicitatis in eternitate
divina. @Ex hiis notabilibus patet per ordinem
quid sit dicendum [ab] ad obiectiones. Ad

R158v^b

1 primam obiectionem patet responsio per primum notabile.

17 Joh.1:4.

18 Boethius, De Consolatione Philosophiae, V.p.6.13

43 [ab] doorgehaald.

1 Zie hierboven: 158r^b 16.

Ad secundam per secundum. Ad tertiam per tertium, et sic deinceps,
ut patet intuenti. @Insuper notandum quod in predicta
diffinitione secundum quosdam tanguntur tres conditiones
5 que sunt inseparabiles ab eternitate increata, scilicet
interminabilitas, invariabilitas, et simplicitas. Per
hoc enim quod dicitur [es] "interminabilis vite possessio"
tangitur interminabilitas, unde Augustinus, Libro nono Confessionum:
"Eternum est quod semper fuit et futurum est, nam fuisse
10 et futurum esse, non est eternum". Item, per hoc quod dicitur
tota simul tangitur invariabilitas. Nichil enim est variabile
totum simul, unde de hac invariabilitate dicit Augustinus
supra Psalmum 41^m: "Hoc est vere eternum quod nullo
tempore variatur, sicut in principio erat verbum." Item idem,
15 Libro triginta de verbis deum sermone: "Primo in eternitate
est stabilitas, in tempore autem varietas, in eternitate
omnia stant tempora, in tempore alia ascendunt, alia suc-
cedunt." Item, cum dicitur perfecta, tangitur simplicitas.
Illud enim summe perfectum est cui non est possibilis
20 aliqua additio et ubi non est aliqua pars possibilis
respectu totius, et simplicitate ista solus eternus deus
est perfectus. Et cum tempus perficiatur seu integretur
ex preterito, presenti et futuro, eternitas tamen sine principio
et futuro presentialiter et simpliciter est perfecta per primum
25 ergo separatur esse eternitatis ab omni corruptibili,
per secundum ab omni variabili, et per tertium ab omni composito,
sive sit compositum ex materia et forma, sive ex
eo, quod est, et eo, quo est, ut est esse angelicum,
secundum Boecium, De Trinitate. @Vel aliter per partes
30 predictae diffinitionis possunt aggregari differentie eternitatis
ad ceteras res secundum Alexandrum in Summa Theo-

7 [es] doorgehaald.

8 Augustinus, Confessiones 9, 10 (Migne 32, p.774)

13 Augustinus, Ennaratio in Psalmum 71, 8 (Migne 36, p.906)

14 Augustinus, Sermones ad populum 117, 7 (Migne 38, p.666)

29 Boethius, De Trinitate 2.29-35.

31 Alexander, Summa Theologiae, pars 1, inq. 1, tract II, quaest IV
(Alexander (1924), deel I, p.88)

logye: "In quibusdam enim rebus est terminabilitas simpliciter,
ad quorum differentiam ponitur 'interminabilis'. In quibusdam
vero est interminabilitas essentie, sed non vite, ut in
35 corporibus celestibus secundum Philosophum, ad quorum differentiam
additur
'vite'. Item, in quibusdam est interminabilitas vite,
sed tamen cum miseria et infelicitate, ut in demonibus
et dampnatis, ad quorum differentiam additur 'possessio',
in cuius intellectu est iocunditas felicitatis. Item, in quibusdam
40 est interminabilis vite possessio, sed tamen non tota, ut
in hominibus beatis ante iudicium, quorum est beatitudo
partim, scilicet secundum animam et non secundum corpus, ad quorum

R159r^a

1 differentiam dicitur 'tota'. Item, in quibusdam est vite intermina-
bilis possessio tota, ut in angelis beatis,
qui secundum totam sui substantiam habent felicem et intermina-
bilem vitam, sed tamen non simul, cum aliqua sit in
5 eis ante iudicium successio revelationum et
gaudiorum, ad quorum differentiam additur 'simul'. Item, in
quibusdam erit interminabilis vite possessio et tota
simul, ut erit beatis post iudicium, sed non perfecta,
prout perfectum dicitur quod non possit magis perfici.
10 Nullus enim angelorum aut hominum tantum gaudium
umquam acquirat in vita eterna quin illud possit,
multo ymmo in in[fi]nitum esse maius et perfectius,
et ad differentiam illorum additur 'perfecta', idest nullo
indigens vel ultra non perfectibilis. Et isto modo
15 eternitas competit soli deo per essentiam. Aliis
autem plus et aliis minus per participationem." Et hec
pro diffinitione eternitatis sufficiant. Quod igitur
temporis. Hec est secunda particula huius prime partis in
qua distinguitur inter temporale et eternum. Et
20 est distinctio talis quod id quod patitur conditionem

temporis, quamquam nusquam inceperit in tempore, nec desinat
in tempore et quamquam illud esset infinite durationis,
sicut Aristoteles opinatus est, de mundo tamen tale
temporale non potest dici eternum, quia non comprehendit
25 simul in uno presenti omnes partes spacii sue
vite, nam in tempore numquam preteritum simul est cum futuro.
Eternum autem spacium sue vite simul complectitur.
@Unde notandum quod Aristoteles dicit "hunc mundum
semper fuisse semperque mansurum fore", quod si intel-
30 ligatur semper fuisse, idest sine inicio fuisse, falsum est;
sed si intelligatur semper fuisse, idest sine inicio temporis,
sic quod non ceperit esse in tempore vel post tempus,
licet bene cum tempore, sic bene verum est. Deus enim dixit:
"Et facta sunt", hoc est pater ex seipso filium genuit,
35 per quem omnia fecit, et sicut filius ante omnia secula
genitus est, sic et mundus per ipsum ante tempus
vel saltem in principio factus est, nec fuit dare tempus,
quin ante illud fuerit mundus, cum quodlibet tempus
sit divisibile. Nec est putandum fuisse aliquod
40 temporis spacium inter genitum filium et mundum
creatum, presertim cum nullum tempus adhuc esset.
Sed credo istud non fuisse de intentione Aristotelis,

R159r^b

1 sed potius ipsum putasse mundum fuisse simpliciter
sine principio et sine fine. Plato tamen in Tymeo
videtur posuisse mundum et tempus aliquando simul incepisse.
@Notandum secundo quod aliam distinctionem, scilicet ratione appeti-
5 bilis, ponit Augustinus inter temporale et eternum, Libro
primo De Doctrina Christiana, capitulo ultimo, et Libro
De Vera Innocentia, capitulo 241°, dicens "quod inter temporalia
atque eterna hoc interest: temporale plus diligitur antequam

23 Aristoteles, De Plantis I.2 (817b39).

28 Aristoteles, De Plantis I.2 (817b39).

2 Plato, Timaueus, 37D6-38A10 (Calcidius (1962) p.30, r.1-13)

6 Augustinus, De doctrina Christiana 1, 38 (Migne 34, p.35)

habeatur, vilescit autem cum venerit, non enim saciat
10 animam, nisi incorruptibilis gaudii vera et certa
eternitas. Eternum vero ardentius diligitur adeptum
quam vel fides credidit vel spes desideravit." Quod
igitur interminabilis. Hec est tertia particula, in qua
modus seu diffinitio eterni vel eternitatis concluditur.
15 Et dicit sic: "Quod ex predictis patet quod recte illud
perhibetur eternum quod totam plenitudinem, scilicet per-
fectionem, vite interminabilis, scilicet sine principio et sine
fine, pariter, idest presentarie, comprehendit et possidet,
idest libere et iocunde fruitur, cui nichil est futurum,
20 tamquam nundum sit; nichil etiam preteritum, tamquam fluxerit et
amplius non sit; et necesse est illud, scilicet eternum esse
compos sui, scilicet liberum et omnipotens, et presens sibi
semper necnon assistere presentialiter omni tempori et sic habere
infinitem mobilis temporis semper presentem." Unde dicit
25 infinitem temporis non quod aliquod tempore sit infinitum,
sed quia hoc opinabatur Aristoteles. Vel per infinitatem
intelligit successionem temporis vel etiam perpetuitatem
infinitem a parte post. Vel dicit infinitem
temporis quia licet tempus esset infinitum, ut opinatur Aristoteles,
30 tamen quodcumque momentum signatum in preterito vel
futuro semper esset presens eterne intuitioni. Item nota
quod dicit temporis mobilis quia tempus in se mobile
est a preterito in futurum et etiam quantum ad hominum
considerationem, quamvis immobile sit intuitioni divine
35 cui totum est presens. Item nota quod hoc presens tale
est quod nec preterito cedit, nec futuro accedit.
Construatur hee tres particule simul. CON-
STRUATUR SIC. O, Boecius, igitur, idest quidem
vel certe, deum esse eternum, idest [quid] quod deus sit
40 eternus, est commune iudicium, idest communis fides et assertio

26 Aristoteles, o.a. De Coelo I (283b26), Physica III.4 (203b17), VI.2 (233a20), nl. Boethius De Consolatione Philosophiae V.p.6.6.

29 Aristoteles, idem.

40 [quid] doorgehaald.

cunctorum, idest omnium hominum, degentium, idest vivendo utentium, ratione, idest discretionem. Igitur, idest idcirco,

R159v^a

- 1 consideremus, idest scrutemur, "Quid sit eternitas", supple secundum rem et secundum diffinitionem. Enim, pro quia, hec, scilicet eternitas, supple cum cognita fuerit, patefecit, idest manifestabit tempus, pro tempore, patefecit, inquam, pariter, idest simul, naturam, idest
- 5 essentiam, divinam, que, pro et, scientiam. Igitur, o, Boecius, eternitas supple, vera et increata, est tota, idest non diminuta, et perfecta, idest nullo egens, possessio, idest libera et iocunda fruitio, simul, idest simpliciter et presentarie, vite interminabilis. Quod, scilicet que diffinitio, liquet, idest patet, clarius, idest evidentius, ex collatione, idest
- 10 comparatione, temporalium, supple rerum. Nam, pro quia, quitquid vivit, idest est, in tempore, idest temporaliter et subiectum tempori, id presens, idest nunc existens, procedit, idest secundum successionem movetur, a preteritis in futura. Que, pro et, nichil est constitutum in
- 15 tempore, idest subiectum tempori, quod possit, idest valeat, amplecti pariter, idest comprehendere simul, totum spacium sue vite, scilicet preteritum, presens, et futurum. Sed, hoc supple, quidem, pro certe, nundum, idest adhuc non, apprehendit, idest attingit, crastinum, idest spacium vite cras futurum. Vero, pro sed,
- 20 hoc supple, perdidit, idest preterit et amisit, iam hesternum, idest spacium vite heri preteritum. Quoque, pro insuper, o, Boecius, supple vos homines, non vivitis amplius, idest diutius, in vita hodierna, idest in tempore presenti, quam in illo momento, idest brevissimo temporis spacio, mobili,
- 25 idest lubrico, que, pro et, transitorio, idest numquam redituro. Igitur, o, Boecius, quod, idest quitquid, patitur conditionem temporis,
- 4 tempus, pro tempore, lees: nobis

idest fluxum a preterito in futura, licet, pro quamvis, illud
nec, idest non, ceperit, idest inceperit, esse unquam, idest in tempore,
nec, pro -non- et -et non-, desinat, idest non cessat unquam.
30 Que, pro et, licet etiam vita, idest duratio, eius tendatur, idest
prorogetur vel protendatur, cum infinitate temporis, idest ad
instar temporis infiniti, sicuti, pro sicut, Aristoteles
censuit, idest decrevit, de mundo, tamen, illud supple, nundum,
pro -non- et -adhuc non-, est, idest non esset adhuc, tale, idest illius
35 conditionis, ut, pro quod, credatur iure, idest recte censeatur,
esse eternum. Enim, pro quia, hoc supple, non comprehendit
atque, pro et, complectitur totum spacium vite sue simul,
vite, inquam, licet, pro quamvis, infinite, idest quamvis vita
esset infinita. Sed, tale supple, non habet, idest non complec-
40 titur, iam futura nundum transacta, idest que nundum
preterierunt. Igitur, o, Boecius, quod, idest quicquid, comprehendit
ac possidet pariter, idest simul, totam plenitudinem,

R159v^b

1 idest perfectionem, vite interminabilis cui neque, idest non,
absit quidquam futuri nec, pro -non et-, cui quidquam preteriti
non fluxerit, idest non transierit, id, idest illud, perhibetur,
idest iudicatur, iure, idest rationabiliter, esse eternum [id]que, pro
et,
5 necesse est et, idest certe, id compos sui, idest potens,
assistere semper sibi presens et habere, idest complecti, infini-
tatem, idest successionem, temporis mobilis, idest transitorii,
presentem, idest presentialiter. Sequitur Unde non recte. UNDE
NON RECTE.

32 Aristoteles, zie hierboven R159r^b 26.

BIJLAGE II

BOEK IV, PROSA 6 - METRUM 7.

1.	Ita est	- Si vis celsi	Quaestio: de oorzaak van het goede lot der slechten en het kwade lot der goeden.	IVp6.1	- Vm6.1
1.1	Ita est	- Omnium generatio	Proloog (moeilijkheidsgraad der quaestio)	1	- 7+
1.1.1.	Ita est	- Tum illa	B. vraagt naar een oplossing	1	- 2
1.1.2.	Tum illa	- In hac enim	De moeilijkheidsgraad der quaestio	2	- 4
1.1.3.	In hac enim	- Sed quoniam	Nogmaals de moeilijkheidsgraad	4	- 5
1.1.4.	Sed quoniam	- Quodsi te	P. betoont zich vastberaden	5	- 6
1.1.5.	Quodsi	- Omnium generatio	P. verontschuldigt zich voor de prosa-lengte	6	- 7+
	CONSTRUATUR		CONSTRUATUR		
1.2.	Omnium gener.	- Quo fit ut	Onderzoek naar de definities van providentia en fatum	7+	- 14
1.2.1.	Omnium	- Qui modus cum	Een maxime vooraf	7+	- 8+
1.2.2.	Qui modus	- Que diversa	Afleiding van de definities	8+	- 9
	CONSTRUATUR		CONSTRUATUR		
1.2.3.	Que diversa	- Que licet diversa	Vergelijking providentia - fatum	9	- 11
	CONSTRUATUR		CONSTRUATUR		
1.2.4.	Que licet div.	- Sive igitur	Fatum en providentia zijn reeël onderscheiden; de eerste is van de tweede afhankelijk	11	- 13
	CONSTRUATUR		CONSTRUATUR		
1.2.5.	Sive igitur	- Quo fit ut	De definities	13	- 14
	CONSTRUATUR		CONSTRUATUR		
1.3.	Quo fit ut	- Ea series	Conclusies vanuit de definities	14	- 18
1.3.1.	Quo fit ut	- Igitur uti est	1e conclusie	14	- 17
1.3.1.1.	Quo fit ut	- Nam ut orbium	conclusie	14	- 15
1.3.1.2.	Nam ut orb.	- Igitur uti est	Verklaring conclusie	15	- 17
1.3.2.	Igitur uti	- Ea series	2e conclusie	17	- 18
	CONSTRUATUR		CONSTRUATUR		
1.4.	Ea series	- Que vero	P. toont het volgende aan:	18	- 23
1.4.1.	Ea series	- Quo fit ut	a. wat door fatum wordt bestuurd	18	- 21
1.4.2.	Quo fit ut	- Que vero	b. dat alles goed wordt bestuurd	21	- 23
	CONSTRUATUR		CONSTRUATUR		
1.5.	Que vero	- Neque enim	Oplossing van de quaestio	23	- 54
1.5.1.	Que vero	- Num igitur	Weer opnemen van de quaestio	23	- 24
1.5.2.	Num igitur	- Sed sit aliquis	Oplossing: het menselijk oordeel vergist zich tweevoudig t.a.v de quaestio	24	- 35
	CONSTRUATUR		CONSTRUATUR		
1.5.3.	Sed sit al.	- Neque enim	Oplossing ten principale	35	- 54
1.5.3.1.	Sed sit al.	- Nam illud	Hoe de goeden 't slechte/goede toekomt	35	- 43
1.5.3.1.1.	Sed sit al.	- Fit autem saepe	Twee manieren waarop de goeden van het slechte verschoond blijven	35	- 39
1.5.3.1.2.	Fit autem	- Alios duris	De manier waarop de goeden het goede toekomt	39	- 40+
1.5.3.1.3.	Alios duris	- Nam illud	De manier waarop de goeden het slechte ondergaan	40+	- 43

CONSTRUATUR			
1.5.3.2.	Nam illud	-	Neque enim
1.5.3.2.1.	Nam illud	-	Ac de tristibus
1.5.3.2.2.	Ac de	-	Laeta vero
1.5.3.2.3.	Laeta vero	-	In qua
1.5.3.2.4.	In qua	-	Hic te datam
1.5.3.2.5.	Hic te dat.	-	Alios in
1.5.3.2.6.	Alios in	-	Quibusdam

CONSTRUATUR			
1.5.3.2.7.	Quibusdam	-	Neque enim
1.5.3.2.7.1.	Quibusdam	-	Nam ut probis
1.5.3.2.7.2.	Nam ut pr.	-	Ex quo sepe
1.5.3.2.7.3.	Ex quo s.	-	Neque enim

CONSTRUATUR			
1.6.	Neque enim	-	Si vis celsi
1.6.1.	Neque enim	-	Hoc tantum
1.6.2.	Hoc tantum	-	Quo fit
1.6.3.	Quo fit	-	Sed video
1.6.4.	Sed video	-	Si vis celsi

CONSTRUATUR			
2.	Si vis celsi	-	Iamne igitur
2.1.	Si vis celsi	-	Illic iusto
2.2.	Illic iusto	-	Nec que
2.3.	Nec que	-	Semper
2.4.	Semper	-	Revehitque
2.5.	Revehitque	-	Sic eternos
2.6.	Sic eternos	-	Hec concordia
2.7.	Hec concordia	-	Hiis de
2.8.	Hiis de	-	Hec temper.
2.9.	Hec temper.	-	Sedet
2.10.	Sedet	-	Hic est
2.11.	Hic est	-	Iamne igitur

CONSTRUATUR			
3.	Iamne igitur	-	Bella bis
3.1.	Iamne igitur	-	Visne igitur
3.1.1.	Iamne igitur	-	Attende inquit
3.1.2.	Attende inquit	-	Nimis
3.1.3.	Nimis	-	Sed eam
3.1.4.	Sed eam	-	Visne igitur

CONSTRUATUR			
3.2.	Visne igitur	-	Quare inquit

CONSTRUATUR			
Hoe de slechten 't goede/slechte toekomst	43	-	54
Oplossing in het bijzonder	43	-	44
Een vijftal manieren waarop de slechten 't goede/slechte toekomst: 1	44	-	44+
2	44+	-	45
3	45	-	46
4	46	-	47
	47	-	47+

CONSTRUATUR			
5	47+	-	54
Deze 5e manier	47+	-	48
Bevestiging van deze 5e manier	48	-	50
Afleiding hieruit van iets wonderlijks	50	-	54

CONSTRUATUR			
P. verontschuldigt zich voor de terloopsheid van haar uiteenzetting	54	-	IVm6.1
De goddelijke diepte is voor mensen immers nauwelijks begrijpelijk	54	-	55
Epiloog	55	-	56
Korte conclusie	56	-	57
Overgang naar het metrum	57	-	IV.m.6.1

CONSTRUATUR			
Bevestiging dat providentia alles bestuurt en bewaart	1	-	IVp7.1
Alles wordt uit de goddel. vrede bestuurt	1	-	4
Hoe de hemelse zaken de goddelijke wetten dienen: een eerste voorbeeld	4	-	7
Een tweede voorbeeld	7	-	13
Een derde voorbeeld	13	-	15
Een vierde voorbeeld	15	-	16
Conclusie m.b.t. de hemelse zaken	16	-	19
Hoe de aardse zaken de goddelijke wetten dienen	19	-	25
De jaargetijden	25	-	30
Algemene afleiding voor alle levende wezens	30	-	34
Conclusie	34	-	44
Een toevoeging	44	-	IVp7.1

CONSTRUATUR			
Alle fortuin is goed	1	-	IVm7.1
Conclusie	1	-	7
Overgang naar de conclusie	1	-	3
Bewijs van de conclusie	3	-	4
Bevestiging van de conclusie	4	-	5
De conclusie is te abstract voor de gewone man	5	-	7

CONSTRUATUR			
Vertaling van de conclusie in de taal van de gewone man	7	-	17

3.2.1.	Visne igitur	-	Quid reliqua
3.2.2.	Quid reliqua	-	Vide igitur
3.2.3.	Vide igitur	-	Quare inquit

CONSTRUATUR

3.3.	Quare inquit	-	Bella bis
3.3.1.	Quare inquit	-	Ut virum
3.3.2.	Ut virum	-	Ne vos aut
3.3.3.	Ne vos aut	-	In vostra enim
3.3.4.	In vostra enim	-	Bella bis

CONSTRUATUR

4.	Bella bis	-	Dixerat
4.1.	Bella bis	-	Ite nunc
4.1.1.	Bella bis	-	Flevit amiscos

CONSTRUATUR

4.1.2.	Flevit amisc.	-	Herculem
--------	---------------	---	----------

CONSTRUATUR

4.1.3.	Herculem	-	Ite nunc
4.2.	Ite nunc	-	Dixerat

CONSTRUATUR

BOEK V, PROSA 1 - PROSA 6.

1.	Dixerat	-	Siquidem
1.1.	Dixerat	-	Tum ego
1.2.	Tum ego	-	Tum illa
1.3.	Tum illa	-	Ne id
1.4.	Ne id	-	Tum illa

1.5.	Tum illa	-	Siquidem
------	----------	---	----------

CONSTRUATUR

2.	Siquidem	-	Cuncta cernentis
2.1.	Siquidem	-	Animadverto
2.1.1.	Siquidem	-	Rupis Achymenie
2.1.1.1.	Siquidem	-	Quid igitur inquam
2.1.1.1.1.	Siquidem	-	Nam nichil
2.1.1.1.2.	Nam nichil	-	Quid igitur

CONSTRUATUR

2.1.1.2.	Quid igitur	-	Rupis Achymenie
2.1.1.2.1.	Quid igitur	-	Ut si quis
2.1.1.2.2.	Ut si quis	-	Licet igitur
2.1.1.2.3.	Licet igitur	-	Concurrere vero
2.1.1.2.4.	Concurrere	-	Rupis Achymenie

CONSTRUATUR

2.1.2.	Rupis Ach.	-	Animadverto
--------	------------	---	-------------

Hoe deze het fortuin der goeden ziet	7	-	12
Hoe deze het fortuin der slechten ziet	12	-	14
De abstracte conclusie volgt uit de mening van de gewone man	14	-	17

CONSTRUATUR

Afleiding van een corollarium	17	-	IVm7.1
Corollarium	17	-	17+
Drievoudig bewijs van het corollarium	17+	-	20+
Waarschuwing	20+	-	22
Fortuin ligt in het vermogen van de mens	22	-	IVm7.1

CONSTRUATUR

Rechtschapenheid van bepaalde antieken	1	-	Boek V
Geschiedenis vd beschutting der sterken	1	-	32
De kracht van Agamemnon	1	-	9

CONSTRUATUR

Ulixes	9	-	13
--------	---	---	----

CONSTRUATUR

Hercules	13	-	32
Aansporing tegenspoed met kracht te dragen	32	-	Boek V

CONSTRUATUR

Proloog 5e boek	Vp1.1	-	8+
Indeling 5e boek	1	-	2
Een quaestio	2	-	4
Verontschuldiging van P. op drie gronden	4	-	6
B. beantwoordt deze gronden en dringt aan op behandeling van de quaestio	6	-	8
P. stelt B. gerust en begint	8	-	8+

CONSTRUATUR

Uitvoerend deel 5e boek	8+	-	Vp6.48
Quaestio: toeval	8+	-	Vp2.1
Toeval naar onware mening en naar waarheid	8+	-	Vm1.1
Naar onware mening: weerlegging	8+	-	11
Weerlegging 1e deel der toeval-definitie	8+	-	9
Weerlegging 2e deel der toeval-definitie	9	-	11

CONSTRUATUR

Naar waarheid	11	-	Vm1.1
De opvatting van Aristoteles	11	-	13+
Uitleg van deze opvatting	13+	-	18
Afleiding van de definitie van toeval	18	-	19
Verwijdering van een dubium hieromtrent	19	-	Vm1.1

CONSTRUATUR

Voorbeeld: toeval als samenloop van omstandigheden	1	-	Vp2.1
--	---	---	-------

CONSTRUATUR			
2.2.	Animadverto	-	Tum ego
2.2.1.	Animadverto	-	Que tamen ille
2.2.1.1.	Animadverto	-	Est inquit
CONSTRUATUR			
2.2.1.2.	Est inquit	-	Que tamen ille
2.2.1.2.1.	Est inquit	-	Sed hanc
2.2.1.2.2.	Sed hanc	-	Humanas vero
2.2.1.2.3.	Humanas	-	Que tamen ille
2.2.1.2.3.1.	Humanas	-	Nam ubi
2.2.1.2.3.2.	Nam ubi	-	Que tamen ille
CONSTRUATUR			
2.2.2.	Que tamen ille	-	Tum ego
2.2.2.1.	Que tamen	-	Puro claro
CONSTRUATUR			
2.2.2.2.	Puro claro	-	Tum ego
CONSTRUATUR			
2.3.	Tum ego	-	Cuncta cernentis
2.3.1.	Tum ego	-	Tum illa vetus
2.3.1.1.	Tum ego	-	Quenam discors
2.3.1.1.1.	Tum ego	-	Neque enim illam
CONSTRUATUR			
2.3.1.1.2.	Neque enim	-	Ad hec sicuti
2.3.1.1.2.1.	Neque enim	-	Quasi
2.3.1.1.2.2.	Quasi	-	Ad hec sicuti
2.3.1.1.2.2.1.	Quasi	-	Quoquomodo
2.3.1.1.2.2.2.	Quoquomodo	-	Iam vero
2.3.1.1.2.2.3.	Iam vero	-	Ad hec sicuti
CONSTRUATUR			
2.3.1.1.3.	Ad hec sic.	-	Quare nulla est
2.3.1.1.3.1.	Ad hec	-	Postremo
2.3.1.1.3.2.	Postremo	-	Quid igitur
2.3.1.1.3.3.	Quid igitur	-	Quare nulla
CONSTRUATUR			
2.3.1.1.4.	Quare nulla	-	Quenam discors
2.3.1.1.4.1.	Quare nulla	-	Nec vicia
2.3.1.1.4.2.	Nec vicia	-	Quoque
2.3.1.1.4.3.	Quoque	-	Nec sperandi
2.3.1.1.4.4.	Nec speran.	-	Quenam discors
CONSTRUATUR			

CONSTRUATUR			
Quaestio: het liberum arbitrium	1	-	Vp3.1
Vaststelling quaestio	1	-	11
Formulering quaestio	1	-	3
CONSTRUATUR			
Oplossing quaestio	3	-	11
Bewijs: het liberum arbitrium is	3	-	5+
Dit is niet gelijk in rationele wezens	5+	-	8
Dit is niet gelijk in de mensen	8	-	11
Gradaties v liberum arbitrium in de mens	8	-	10
De op ondeugd gerichte ziel is slaaf	10	-	11
CONSTRUATUR			
Begin van de quaestio over goddelijke pre-	11	-	Vp3.1
scientia en predestinatie			
Predestinatie bestaat	11	-	Vm2.1
CONSTRUATUR			
Godd. prescientia vergeleken met de zon	1	-	Vp3.1
CONSTRUATUR			
Quaestio: hoe kunnen de goddelijke pre-	1	-	Vp6.48
scientia en het liberum arbitrium samengaan			
Dat kan ook niet volgens B.: argumentatie	1	-	Vp4.1
Er is geen l.a./Al wat God voor-	1	-	Vm3.1
weet gebeurt uit noodzaak/Hieruit voort-			
vloeiende ongerijmdheden			
L.a. kan niet samengaan met de godde-	1	-	7
lijke prescientia			
CONSTRUATUR			
Weerlegging van onjuiste oplossingen van	7	-	17
de quaestio			
Weerlegging:	7	-	9+
Drie oplossingen, waarvan	9+	-	17
De 1e niet voldoet aan het gestelde	9+	-	9++
De tweede onvoldoende is	9++	-	15
De derde onwaarheid bevat	15	-	17
CONSTRUATUR			
Andere argumenten waaruit blijkt dat alle	17	-	28
voorweten dingen noodzakelijk gebeuren			
1e argument	17	-	18
2e argument	18	-	22
3e argument	22	-	28
CONSTRUATUR			
Als alles noodzakelijk gebeurt levert dit	28	-	Vm3.1
vele ongerijmdheden op:			
1	28	-	32
2	32	-	32+
3	32+	-	33
4	33	-	Vm3.1
CONSTRUATUR			

2.3.1.2.	Quenam dis. -	Tum illa vetus	Een klacht op grond van deze ongerijmdheden 1	-	Vp4.1
2.3.1.2.1.	Quenam dis. -	An nulla est	Waarom gaan l.a. en prescientia niet samen 1	-	6
	CONSTRUATUR		CONSTRUATUR		
2.3.1.2.2.	An nulla est -	Sed cur	Antwoord	6	11
	CONSTRUATUR		CONSTRUATUR		
2.3.1.2.3.	Sed cur -	An cum	Objectie tegen het antwoord	11	21
	CONSTRUATUR		CONSTRUATUR		
2.3.1.2.4.	An cum -	Tum illa vetus	Oplossing v.d. objectie	21	Vp4.1
	CONSTRUATUR		CONSTRUATUR		
2.3.2.	Tum illa vetus -	Cuncta cernentis	Beantwoording quaestio; oplossing argumenten 1	-	Vp6.48
2.3.2.1.	Tum illa v. -	Quero enim	Inleidende overgang	1	4
2.3.2.1.1.	Tum illa v. -	Cuius calign.	Moeilijkheidsgraad v.d. quaestio	1	2
2.3.2.1.2.	Cuius calign. -	Quod ita	Reden v.d. moeilijkheidsgraad	2	3
2.3.2.1.3.	Quod ita -	Quero enim	Wijze van oplossen van de quaestio	3	4
	CONSTRUATUR		CONSTRUATUR		
2.3.2.2.	Quero enim -	Cuncta cernentis	Oplossing van de quaestio ten principale	4	Vp6.48
2.3.2.2.1.	Quero enim -	Quoniam igitur	Oplossing van de quaestio in het algemeen	4	Vp6.1
2.3.2.2.1.1.	Quero enim -	Sed hoc inq.	Noodzaak is niet uit prescientia; drie- voudig bewijs:	4	21
2.3.2.2.1.1.1.	Quero enim -	Sed prescientia	1	4	10
	CONSTRUATUR		CONSTRUATUR		
2.3.2.2.1.1.2.	Sed pre. -	Sed qui fieri	2	10	14
2.3.2.2.1.1.2.1.	Sed pre. -	Hoc igitur	Uiteenzetting over de tweede weg	10	11
2.3.2.2.1.1.2.2.	Hoc igit. -	Iam vero	Het argument op zich	11	13
2.3.2.2.1.1.2.3.	Iam vero -	Sed qui fieri	De wijze van het argument	13	14
	CONSTRUATUR		CONSTRUATUR		
2.3.2.2.1.1.3.	Sed qui f. -	Sed hoc inquis	3	14	21
2.3.2.2.1.1.3.1.	Sed qui -	Ac non illud	Uiteenzetting over de derde weg	14	14+
2.3.2.2.1.1.3.2.	Ac non -	Quod hinc	Het argument	14+	15
2.3.2.2.1.1.3.3.	Quod h. -	Non illud	Bewijs	15	19
2.3.2.2.1.1.3.4.	Non ill. -	Sed hoc inquis	Bevestiging	19	21
	CONSTRUATUR		CONSTRUATUR		
2.3.2.2.1.2.	Sed hoc inq. -	Quoniam igitur	Terugbrengen v.d. gehele discussie over noodzaak uit presc. tot haar uitgangspunt	21	Vp6.1
2.3.2.2.1.2.1.	Sed hoc i. -	Cuius erroris	Dat uitgangspunt	21	24
	CONSTRUATUR		CONSTRUATUR		
2.3.2.2.1.2.2.	Cuius err. -	Quoniam igitur	De destructie van dat uitgangspunt	24	Vp6.1
2.3.2.2.1.2.2.1.	Cuius er. -	Quodsi in	De veronderstelling m.b.t het uitgangspunt is onjuist	24	Vp5.1
2.3.2.2.1.2.2.1.1.	Cuius e. -	Quondam P.	Bewijsvoering hiervoor	24	Vm4.1
2.3.2.2.1.2.2.1.1.1.	Cuius e -	Nam ut	Bewijs dat de vooronderstelling onjuist is: zij levert tegengelden op	24	26
2.3.2.2.1.2.2.1.1.2.	Nam ut -	Videsne	Twee voorbeelden ter adstructie	26	38
2.3.2.2.1.2.2.1.1.2.1.	Nam ut -	Ipsum	1e voorbeeld	26	27
2.3.2.2.1.2.2.1.1.2.2.	Ipsum -	Videsne	2e voorbeeld	27	38
2.3.2.2.1.2.2.1.1.2.2.1.	Ipsum -	In quo	Dit voorbeeld is ontleend aan ratio/sen sus/imaginatio/intellectus	27	31
	CONSTRUATUR		CONSTRUATUR		

2.3.2.2.1.2.2.1.1.2.2.2.	In q. -	Videsne	De verhouding tussen deze vier	31-	38
2.3.2.2.1.2.2.1.1.2.2.2.1.	In q.-	Sed int.	Vanuit sensus	31-	32
2.3.2.2.1.2.2.1.1.2.2.2.2.	Sed -	Ratio	Vanuit intellectus	32-	34
2.3.2.2.1.2.2.1.1.2.2.2.3.	Ratio-	Imag.	Vanuit ratio	34-	37
2.3.2.2.1.2.2.1.1.2.2.2.4.	Imag.-	Videsne	Vanuit imaginatio	37-	38
	CONSTRUATUR		CONSTRUATUR		
2.3.2.2.1.2.2.1.1.3.	Videsne-	Quondam P.	Conclusie: De veronderstelling le- vert tegendelen op	38 -	Vm4.1
	CONSTRUATUR		CONSTRUATUR		
2.3.2.2.1.2.2.1.2.	Quondam P-	Quodsi	De oorsprong v.d. veronderstelling:	1 -	Vp5.1
2.3.2.2.1.2.2.1.2.1.	Quondam -	Sed mens	De Stoïci	1 -	9
	CONSTRUATUR		CONSTRUATUR		
2.3.2.2.1.2.2.1.2.2.	Sed mens-	Precedit	Weerlegging van de Stoïci	9 -	30
	CONSTRUATUR		CONSTRUATUR		
2.3.2.2.1.2.2.1.2.3.	Precedit-	Quodsi	Oplossing van een dubium	30 -	Vp5.1
	CONSTRUATUR		CONSTRUATUR		
2.3.2.2.1.2.2.2.	Quodsi -	Quoniam ig.	De veronderstelling heeft onvoldoende argumentatie	1 -	Vp6.1
2.3.2.2.1.2.2.2.1.	Quodsi -	Quid ig.	Enige conclusies uit wat is aangetoond	1 -	5
2.3.2.2.1.2.2.2.1.1.	Quodsi -	Hac itaque	1e conclusie	1 -	2
2.3.2.2.1.2.2.2.1.2.	Hac it. -	Quo fit	2e conclusie	2 -	4+
2.3.2.2.1.2.2.2.1.3.	Quo fit -	Quid ig.	3e conclusie	4+ -	5
	CONSTRUATUR		CONSTRUATUR		
2.3.2.2.1.2.2.2.2.	Quid ig. -	Quare in	De onvoldoende grond van de argumentatie	5 -	12
2.3.2.2.1.2.2.2.2.1.	Quid ig -	Simile	Een vergelijking:	5 -	8
2.3.2.2.1.2.2.2.2.1.1.	Quid ig-	Ad hec	Argument	5 -	7
2.3.2.2.1.2.2.2.2.1.2.	Ad hec -	In huiusm.	Antwoord	7 -	7
2.3.2.2.1.2.2.2.2.1.3.	In hui.-	Simile	Conclusie	7+ -	8
2.3.2.2.1.2.2.2.2.2.	Simile -	Quare in	Aanpassing van de vergelijking	8 -	12
2.3.2.2.1.2.2.2.2.2.1.	Simile -	Si igitur	De aanpassing	8 -	11
2.3.2.2.1.2.2.2.2.2.2.	Si ig. -	Quare in	Conclusie	11 -	12
	CONSTRUATUR		CONSTRUATUR		
2.3.2.2.1.2.2.2.2.3.	Quare in-	Quoniam ig.	Aansporing tot zorgvuldige beschouwing van het goddelijk kennen:	12 -	Vp6.1
2.3.2.2.1.2.2.2.2.3.1.	Quare -	Quam variis	Aansporing vanuit het nut	12 -	Vm5.1
	CONSTRUATUR		CONSTRUATUR		
2.3.2.2.1.2.2.2.2.3.2.	Quam v.-	Quoniam ig.	Aansporing vanuit de lichamelijke dispositie 1	-	Vp6.1
	CONSTRUATUR		CONSTRUATUR		
2.3.2.2.2.	Quoniam ig. -	Cuncta cernentis	Oplossing van de quaestio in het bijzonder	1 -	48
2.3.2.2.2.1.	Quoniam ig. -	Deum igitur	Overgang	1 -	2
	CONSTRUATUR		CONSTRUATUR		
2.3.2.2.2.2.	Deum igitur -	Cuncta cernentis	Voortgang	2 -	48
2.3.2.2.2.2.1.	Deum igit. -	Quoniam ig.	De status van de goddelijke substantie aan de hand van de vraag: wat is eeuwigheid	2 -	15
2.3.2.2.2.2.1.1.	Deum ig. -	Quod ig. t.	Definitie van eeuwigheid	2 -	6
2.3.2.2.2.2.1.2.	Quod ig. t-	Quod ig. i.	Onderscheid tussen eeuwigheid en tijd	6 -	8
2.3.2.2.2.2.1.3.	Quod ig. i-	Unde non	Conclusie: de modus van eeuwigheid	8 -	9

CONSTRUATUR		
2.3.2.2.2.2.1.4.	Unde non -	Neque deus
2.3.2.2.2.2.1.5.	Neque deus-	Itaque si
2.3.2.2.2.2.1.6.	Itaque si -	Quoniam ig.
CONSTRUATUR		
2.3.2.2.2.2.2.	Quoniam ig.-	Quid igitur
2.3.2.2.2.2.2.1.	Quoniam ig-	Itaque si
2.3.2.2.2.2.2.2.	Itaque si -	Quid igitur
CONSTRUATUR		
2.3.2.2.2.2.3.	Quid igitur-	Que cum ita
2.3.2.2.2.2.3.1.	Quid ig. -	Hic si
2.3.2.2.2.2.3.1.1.	Quid ig. -	Quare hec
2.3.2.2.2.2.3.1.2.	Quare h. -	Quo fit ut
2.3.2.2.2.2.3.1.3.	Quo fit -	Hic si
CONSTRUATUR		
2.3.2.2.2.2.3.2.	Hic si -	Quid igitur
2.3.2.2.2.2.3.2.1.	Hic si -	Respondebo
2.3.2.2.2.2.3.2.2.	Respond. -	Fient ig.
2.3.2.2.2.2.3.2.3.	Fient ig.-	Quid igitur
CONSTRUATUR		
2.3.2.2.2.2.3.3.	Quid ig. -	Que cum ita
2.3.2.2.2.2.3.3.1.	Quid ig. -	Sed si mea
2.3.2.2.2.2.3.3.2.	Sed si m -	Quid ig.
2.3.2.2.2.2.3.3.3.	Quid ig. -	Que cum ita
CONSTRUATUR		
2.3.2.2.2.2.4.	Que cum ita-	Cuncta cern.
2.3.2.2.2.2.4.1.	Que cum i.-	Aversamini
2.3.2.2.2.2.4.2.	Aversam. -	Cuncta cern.
CONSTRUATUR		

CONSTRUATUR		
Weerlegging van degenen die 'eeuwigheid' niet correct gebruiken	9	- 11
Beantwoording van een impliciete quaestio	11	- 14
Correctie op het niet correcte gebruik van 'eeuwigheid'	14	- 15
CONSTRUATUR		
Waarin bestaat de goddelijke prescientia	15	- 18
Conclusie over de goddelijke prescientia vanuit de status Gods	15	- 16
Corollarium	16	- 18
CONSTRUATUR		
Oplossing van de argumenten tegen de goddelijke prescientia uit 2.3.11	18	- 44
Deze oplossing a.d.h.v 3 conclusies	18	- 25
1 Gods prescientia legt de dingen geen noodzaak op	18	- 21
2 Gods prescientia verandert de aard der dingen niet	21	- 24
3 Gods prescientia is geen mening, maar ware kennis	24	- 25
CONSTRUATUR		
Herhaling, bekrachtiging en oplossing van de meest principiële objectie	25	- 33
Herhaling van de objectie	25	- 26
Afdoende oplossing	26	- 32
Conclusie	32	- 33
CONSTRUATUR		
Enige tegenwerpingen en hun ontkrachting	33	- 44
1e tegenwerping en ontkrachting	33	- 37
2e tegenwerping en ontkrachting	37	- 39
3e tegenwerping en ontkrachting	39	- 44
CONSTRUATUR		
Epiloog: de waarheid over de besproken on-derwerpen	44	- 48
Conclusie	44	- 47
Aansporing	47	- 48
CONSTRUATUR		

BIJLAGE III

Vergelijking van Regniers commentaar met Alexander van Hales

In de kolom onder Alexander zijn verwijzingen naar de Summa Theologiae van Alexander van Hales opgenomen (Alexander, (1924)). Deze verwijzingen vinden uitsluitend plaats naar het eerste (I) en tweede (II) deel hiervan.

De superscripte a en b verwijzen respectievelijk naar de linker en rechterkolommen in deze delen; de cijfers naar een regeltelling vanaf de eerste regel per kolom.

Een vraagteken in de kolom onder Alexander betekent dat ik een overeenkomende tekst met R. niet hier in Alexanders Summa (cf. hierboven, p.8 noot (7)) heb aangetroffen.

Staat er achter het vraagteken een verwijzing naar de Summa, dan betekent dit dat de betreffende tekst in R. reminiscenties zou kunnen hebben aan de tekst waarnaar wordt verwezen.

Is achter het vraagteken een verwijzing (met citaten <), toegevoegd, dan betekent dit niet dat de tekst in R. dezelfde is als de tekst, waarnaar wordt verwezen, maar dat de in R. aanwezige citaten uit auctoriële werken ontleend zouden kunnen zijn aan deze tekst uit Alexanders Summa.

Een liggend streepje betekent dat de overeenkomende tekst afwezig is (het betreft hier parafrases, 'construatur's en 'divisio's in R.).

IV.p.6

<u>R</u>			<u>Alexander</u>
126r ^a 42 - r ^b 1	parafrase	-	
126r ^b 1 - 31	3x notanda	?	
126r ^b 31 - 37	parafrase	-	
126r ^b 37 - 50	notandum	?	
126r ^b 50 - v ^a 9			I.285 ^a 18-30 & I.287 ^a 18-31 & I.290 ^a 42-290 ^b 2 I.287 ^a 21-26
126v ^a 9 - 13			?
126v ^a 13 - 14			I.287 ^a 29-33
126v ^a 14 - 16			I.290 ^a 16-23
126v ^a 16 - 20			?
126v ^a 20 - 22			I.289 ^b 41-290 ^a 1
126v ^a 22 - 24			?
126v ^a 24 - 41			?
126v ^a 41 - 45	dubium 1	?	
126v ^a 45 - v ^b 7			I.287 ^b 2-18
126v ^b 7 - 21	dubium 2		I.301 ^{a+b} (articulus 1)
126v ^b 21 - 26			I.286 ^b 5-16
126v ^b 26 - 32	dubium 3	?	
126v ^b 32 - 127r ^a 1			? (I.288 ^a 1-288 ^b 14)
127r ^a 1 - 21	construatur	-	
127r ^a 21 - 32	parafrase	-	
127r ^a 32 - 47	parafrase	-	
127r ^a 47 - r ^b 5	parafrase	-	
127r ^b 5 - 10	nota	?	
127r ^b 10 - 13	arg. pro 1		I.305 ^a 1-3
127r ^b 13 - 23	arg. pro 2		I.305 ^a 4-14
127r ^b 23 - 26	arg. pro 3	?	
127r ^b 26 - v ^a 30	ad contra		? (met citaten < I.305 ^a 36-41 &

			305 ^b 32-41 & 306 ^a 1-4)
127v ^a 30	- 37	respondeo	?
127v ^a 37	- 39	ad 1	I.305 ^a 23-24
127v ^a 39	- 46	ad 2	I.305 ^b 7-14
127v ^a 46	- 49	ad 3	?
127v ^b 1	- 20	nota	?
127v ^b 20	- 45	construatur	-
127v ^b 45	- 128r ^a 12	parafrase	-
128r ^a 12	- 23	nota	?
128r ^a 23	- 27	quod sic	I.286 ^a 30-35
128r ^a 27	- 30	contra	I.286 ^a 35-36
128r ^a 30	- 40	respondeo	I.286 ^a 37-286 ^b 4
128r ^a 40	- 45	respondeo & ad contra	I.287 ^b 19-23
128r ^a 45	- 49	notandum	I.287 ^b 42-288 ^a 4
128r ^a 50	- r ^b 6	notandum	?
128r ^b 7	- 25	construatur	-

V.p.2

142v ^b 27	- 143r ^a 3	divisio & parafrase	-
143r ^a 4	- 8	nota	?
143r ^a 8	- 13	parafrase	-
143r ^a 13	- 27	quod sic	?
143r ^a 27	- 36	contra 1 ^a	II.202 ^a 3-14
143r ^a 36	- 41	contra 1 ^b	II.202 ^a 30-39 + II.205 ^a 20-30
143r ^a 41	- r ^b 5	contra 2 ^a	? (II.203 ^a 36-203 ^b 15)
143r ^b 5	- 7	contra 2 ^b	?
143r ^b 7	- 11	contra 3 ^a	? (II.205 ^a 20-39)
143r ^b 11	- 16	contra 3 ^b	? (II.205 ^a 20-39)
143r ^b 16	- 22	respondeo 1	II.204 ^a 29-38

143r ^b 22	- v ^a 4	respondeo 2	? (II.205 ^a 39-205 ^b 7)
143v ^a 4	- 8	(vervolg)	?
143v ^a 8	- 44	respondeo 3	? (II.484 ^b 28-485 ^a 4)
143v ^a 44	- 46	ad 1 ^a	II.202 ^b 21-44
143v ^a 46	- 47	ad 1 ^a	?
143v ^a 47	- v ^b 2	ad 1 ^b	?
143v ^b 2	- 6	ad 1 ^b	II.206 ^b 16-21
143v ^b 6	- 9	ad 2	?
143v ^b 9	- 25	ad 2 ^a	? (II.204 ^a 16-204 ^b 16)
143v ^b 25	- 48	ad 3 ^a	?
143v ^b 48	- 144r ^a 4	ad 3 ^b	? (II.206 ^b 21-29)
144r ^a 4	- 7	notandum	?
144r ^a 7	- 17	parafrase	-
144r ^a 17	- r ^b 17	notandum	?
144r ^b 17	- 34	parafrase	-
144r ^b 34	- v ^a 29	construatur	-

V.p.6

156v ^b 30	- 157r ^a 30	divisio &	
		parafrase	-
157r ^a 30	- 35		I.86 ^b 35-38
157r ^a 35	- r ^b 11		I.85 ^a 10-85 ^b 16
157r ^b 11	- 13		I.87 ^a 1-4
157r ^b 14	- 16	large/proprie	I.86 ^a 36-86 ^b 33
157r ^b 16	- 20		I.85 ^a 20-27
157r ^b 21	- 26		I.87 ^b 1-6
157r ^b 26	- v ^a 9	analoog	I.85 ^b 25-86 ^a 14
157v ^a 9	- 12		I.86 ^b 38-39
			(cf R157r ^a 30-35)
157v ^a 12	- 14	quod sic 2	I.86 ^a 28-30
157v ^a 14	- 18	(vervolg)	I.86 ^a 34-35
157v ^a 18	- 29	quod sic 3,4	?

157v ^a 29 - 31	quod sic 5	I.91 ^b 34-35
157v ^a 31 - 36	contra 1	I.86 ^a 36-86 ^b 28
157v ^a 36 - 42	contra 2	I.91 ^b 5-10 (o.a.)
157v ^a 42 - v ^b 3	contra 3	?
157v ^b 3 - 6	(vervolg)	I.89 ^a 30-33 & I.89 ^b 26-31
157v ^b 6 - 15	contra 4	? (I.91 ^b 37-44)
157v ^b 15 - 17	respondeo	I.86 ^b 38-39 (cf. R157v ^a 10-12)
157v ^b 17 - 25	ad 1	? (I.86 ^b 35-87 ^b 1)
157v ^b 25 - 30	ad 2	? (I.91 ^a 11-13)
157v ^b 31 - 43	notandum	I.91 ^a 30-91 ^b 13
157v ^b 43 - 158r ^a 11	ad 3	I.90 ^a 11-25
158r ^a 11 - 14	ad 3	
	(vervolg)	I.90RbF10-13
158r ^a 14 - 18	ad 4	I.92 ^a 32-34
158r ^a 18 - 22	ad 4	
	(vervolg)	I.92 ^a 35-92 ^b 3
158r ^a 22 - 26	(samenvatting)	?
158r ^a 26 - 35		?
158r ^a 35 - r ^b 16		?
158r ^b 16 - 23	contra 1,2	I.87 ^a 23-31
158r ^b 23 - 28	(vervolg)	?
158r ^b 28 - 34	contra 3	? (I.87 ^a 31-33)
158r ^b 34 - 41	contra 4,5	? (I.87 ^a 34-41)
158r ^b 41 - v ^a 11	notandum 1	I.87 ^b 41-88 ^a 9
158v ^a 11 - 20	notandum 2	? (I.88 ^a 10-24)
158v ^a 20 - 42	notandum 3,4,5	I.88 ^a 25-88 ^b 9
158v ^a 42 - v ^b 3	ad contra	?
158v ^b 3 - 34	notandum	? (I.87 ^b 12-38)
158v ^b 34 - 159r ^a 8	(vervolg)	I.88 ^b 12-36
159r ^a 8 - 17	(vervolg)	? (I.88 ^b 36-38)
159r ^a 17 - 27	parafrase	-
159r ^a 27 - r ^b 12	notandum	?
159r ^b 12 - 37	parafrases	-
159r ^b 37 - v ^b 8	construatur	-

BIJLAGE IV

Fotokopieën:

1. R1r^a1-3v^b
2. R126r^a42-128r^b26
3. R142v^b27-144v^a29
4. R156v^b30-159v^b8

1. R1r^a1-3v^b

Incipit primus liber quattuor librorum
boecij de consoloatione phylosophye

-242-

Fotokopie:

2. R126r^a42-128r^b26

Omnium generatio rerum:

Fotokopie:

3. R142v^b 27-144v^a 29

Est inquit etc

Fotokopie:

4. R156v^b 30-159v^b 8

Deum igitur